

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВАЩУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 340.1:340.12:342.7

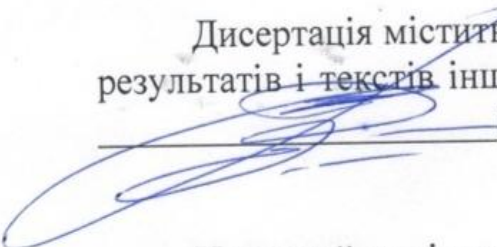
ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В УМОВАХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТИВ
ПРАВ ЛЮДИНИ**

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Вашчук Олександр Сергійович

Науковий керівник – кандидат юридичних наук Загребельна Наталія
Анатоліївна

КИЇВ - 2026

АНОТАЦІЯ

Ващук О.С. Розвиток інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 - Право). – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Київ, 2026.

У дисертації здійснено комплексне дослідження розвитку інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини.

Встановлено, в умовах імплементації європейських стандартів надзвичайно важливим є нормативне встановлення допустимих меж примусу, з огляду на принципи пропорційності, недискримінації та поваги до людської гідності. Юридична відповідальність повинна бути і способом реагування на правопорушення, і інструментом делікатної кореляції між свободою особи та публічним інтересом, що уможливорює формування справедливого, гуманного та ефективного врядування у демократичній державі. Зауважено, чітка ідентифікація правопорушення як юридичного факту забезпечує: 1) логічну завершену структуру правового регулювання (норма – факт – наслідок); 2) чіткий поділ між превентивними та репресивними функціями права; 3) гарантію легітимності правозастосування через встановлення конкретних критеріїв, що автоматично підводять до відповідальності;

Підкреслено, інститут юридичної відповідальності у вузькому розумінні можна визначити як відносно самостійне структурне утворення в системі галузевого права, яке охоплює сукупність правових норм, що безпосередньо регулюють порядок виникнення, реалізації та припинення юридичної відповідальності виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення. У цьому розумінні інститут юридичної відповідальності зосереджується на санкційній

(репресивній) функції, а його предметом є деліктні правовідносини, тобто такі, що виникають між правопорушником і державою (або іншим уповноваженим суб'єктом) у результаті порушення норм права та передбачають застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу. Наголошено, запропоноване позиціонування не охоплює профілактичні, виховні чи регулятивні елементи правової політики, та акцентує увагу винятково на реакції держави на факт порушення права. У вузькому підході юридична відповідальність постає як механізм державного реагування на вже вчинене протиправне діяння, спрямований на відновлення порушеного правопорядку та притягнення правопорушника до відповідальності у формах, встановлених законом.

Акцентовано, у *широкому розумінні* інститут юридичної відповідальності охоплює реактивну складову, пов'язану із застосуванням санкцій, та проактивну, яка реалізується через формування правових стандартів поведінки, створення інституційних умов для їх дотримання, а також забезпечення правової просвіти та формування в суспільстві високої правосвідомості. У цьому аспекті юридична відповідальність виступає як засіб реагування на протиправність та одночасно як складова правового виховання, що сприяє формуванню правової культури, внутрішнього переконання в необхідності дотримання правових норм і цінностей.

Встановлено, інститут юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині розглядається як багатофункціональний механізм, здатний виконувати різноспрямовані завдання: 1) *каральна функція* – історично домінувала, однак поступово втратила виключний характер і розглядається у поєднанні з іншими функціональними складовими; 2) *превентивна функція* – орієнтована на усунення умов, які можуть призвести до правопорушень, та формування сталих моделей правомірної поведінки; має на меті запобігання правопорушенням як щодо конкретного суб'єкта (спеціальна превенція), так і серед інших осіб (загальна превенція); з цієї точки зору юридична відповідальність виконує поведінкову функцію стримування та є фактором,

що впливає на правову мотивацію; 3) *стабілізаційна функція* – забезпечує системну впорядкованість правових відносин, підтримує послідовність та передбачуваність правового регулювання, сприяє зниженню соціальної напруженості; виконує роль інституційного «амортизатора», що нейтралізує ризику правового нігілізму, перешкоджає виникненню самочинних способів захисту прав; особливо ваговою ця функція є в умовах соціальних трансформацій, збройного конфлікту або політичної нестабільності, коли держава через інститут юридичної відповідальності демонструє свою здатність зберігати контроль над суспільними процесами в межах легітимної правової форми; 4) *регулятивна функція* – визначає допустимі межі поведінки, упорядковує взаємодію учасників правовідносин; є імпліцитною характеристикою, яка не вимагає реалізації санкції для того, щоб впливати на суб'єктів права; 5) *відновлювальна (компенсаційна) функція* – спрямована на усунення негативних наслідків правопорушень і відновлення порушеного стану, що охоплює компенсацію завданої шкоди та поновлення юридичної рівноваги; 6) *виховна функція* – формує правову культуру, зміцнює уявлення про обов'язковість норм права та підвищує рівень довіри до правових інститутів; не є безпосередньо санкційною за своєю природою, а має опосередкований вплив, позаяк реалізується через процес правозастосування, його публічну оцінку та соціальну реакцію на факт порушення правових норм; юридична відповідальність у цьому вимірі виконує роль нормативного маркера меж допустимої поведінки та демонструє суспільству цінності, які держава вважає непорушними.

Наголошено, інститут юридичної відповідальності в умовах сучасного правового розвитку поступово виходить за межі традиційного уявлення про нього як про суто внутрішньодержавний феномен. Вплив практики ЄСПЛ, а також зростання ролі міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини зумовлюють переосмислення юридичної відповідальності як відкритої, багаторівневої конструкції, що функціонує у постійній взаємодії національних і наднаціональних правових систем. Юридична відповідальність

у сучасному правовому дискурсі набуває статусу транскордонної правової конструкції, що постійно перебуває у розвитку під впливом європейських ціннісних орієнтирів, котра є живою, гнучкою та відкритою для подальшої еволюції правовою категорією.

Підкреслено, практика ЄСПЛ має стійке доктринальне значення для переосмислення інституту юридичної відповідальності держави в умовах збройного конфлікту, позаяк дозволяє імплементувати принципи прав людини у механізми захисту прав внутрішньо переміщених осіб, жертв збройної агресії та цивільного населення окупованих територій. У вітчизняному правозастосуванні прецеденти ЄСПЛ можуть і повинні бути використані як юридична основа для компенсації шкоди, фіксації порушень та побудови стратегії міжнародного правового захисту України, включно з міждержавними позовами, заявами до ЄСПЛ та конституційною інтерпретацією національного законодавства з урахуванням стандартів Конвенції.

Зауважено, до проблемних аспектів інституту юридичної відповідальності теоретико-правового характеру належать, зокрема, а) відсутність уніфікованого підходу до визначення та класифікації принципів юридичної відповідальності; б) невідповідність окремих традиційних доктринальних конструкцій сучасним європейським підходам тощо. Прикладний рівень проблем охоплює, насамперед а) наявність прогалин і колізій у законодавстві, що ускладнюють гармонізацію національних норм із міжнародними зобов'язаннями; б) системні недоліки у правозастосовній практиці, серед яких тривала безкарність за окремі категорії правопорушень, поширеність корупційних чинників, низький рівень виконання судових рішень; в) відсутність належних інституційних гарантій незалежності судової влади та ефективності механізмів притягнення винних до юридичної відповідальності. Акцентовано, необхідно продовжувати адаптацію законодавства до права ЄС, спираючись на найкращі іноземні практики та рекомендації європейських інституцій. Паралельно слід зміцнювати правову

доктрину, зокрема, через наукові дослідження, обмін досвідом з європейськими колегами, оновлення освітніх програм тощо.

Констатовано, українська модель нормативної адаптації в умовах збройного конфлікту постає прикладом правової резилієнтності, що ґрунтується на водночас адаптивному та цілеспрямованому підході до євроінтеграції. Поетапна гармонізація галузевого законодавства з положеннями Угоди про асоціацію з ЄС, рішеннями Європейського суду з прав людини, практикою Венеційської комісії та рекомендаціями інституцій Європейського Союзу через секторальні інструменти цілком відповідає вимогам правової передбачуваності та стабільності, а також формує доктринальну основу для подальшого оновлення конституційної ідентичності України у післявоєнний період. Акцентовано, *секторальна імплементація європейських стандартів є інституційною альтернативою конституційній ревізії*.

Наголошено, напрямками удосконалення інституту юридичної відповідальності визначено такі: 1) *доброчесно-аксіологічний орієнтир* – полягає у визнанні юридичної відповідальності як засобу втілення та матеріалізації цінностей, що лежать в основі правової держави, зокрема гідності особи, соціальної справедливості, рівності та публічної довіри; 2) *конструктивно-відновний вектор* – передбачає відновлення правової цілісності через репарацію порушеного права чи покарання та відновлення етичного і правового зв'язку між суб'єктом і суспільством; через механізми добровільного визнання помилки, відшкодування шкоди, публічного вибачення тощо, юридична відповідальність трансформується в інструмент відновлення легітимності поведінки суб'єкта у правовому полі; 3) *превентивно-виховне спрямування (через саморефлексію)* – у межах нової доктрини суть превенції полягає у формуванні у суб'єкта права внутрішньої мотивації дотримуватись норм, котра спирається на правову саморефлексію, коли суб'єкт оцінює свою потенційну поведінку крізь призму загальних інтересів, етичної виправданості та правового статусу; 4) *комунікативна*

стратегія – полягає у тому, що юридична відповідальність, осмислена крізь призму доброчесності, набуває комунікативного потенціалу та слугує механізмом правового діалогу між особою, суспільством і державою; 5) *репутаційно-нормативний поступ* – у сучасному публічному правовому просторі зростає роль репутації як форми нефінансової, але юридично значущої відповідальності.

Наголошено, синергетичний ефект вказаних напрямків розвитку інституту юридичної відповідальності дозволяє сформувати триєдину модель відповідальності у правовій державі: а) превенція через саморефлексію, тобто уникнення порушення завдяки правовій свідомості; б) доброчесне прийняття відповідальності не внаслідок санкції, а внаслідок внутрішньої мотивації; в) відновлення довіри та правового зв'язку через конструктивне реагування та комунікацію.

Виокремлено три взаємопов'язані рівні прояву юридичної відповідальності, які формують цілісну модель правової реакції та самореалізації особи у правовій державі. *Суб'єктивний рівень (внутрішнє прийняття відповідальності)* дозволяє розглядати відповідальність як внутрішній правовий стан особи, який характеризується: а) усвідомленням обов'язку діяти згідно з правом і морально обґрунтованими очікуваннями суспільства; б) особистим визнанням власної причетності до правопорушення або недоброчесної поведінки (якщо така мала місце); в) мотивацією до доброчесної поведінки, правового самовиправлення та підтримання публічної довіри. *Міжсуб'єктивний рівень (відповідальність перед іншими)* охоплює сферу міжлюдських і соціальних відносин, у яких суб'єкт відповідає перед потерпілим або іншими учасниками правовідносин, громадськістю тощо. *Інституційний рівень*, котрий охоплює формалізований аспект відповідальності, зокрема: а) юридичний обов'язок нести санкцію за порушення правових норм; б) правову реакцію у формі судового чи адміністративного рішення; в) формалізоване визнання доброчесної поведінки через оцінювання, атестацію, відзнаку, відновлення повноважень тощо.

Інституційний рівень є важливим для забезпечення принципу правової визначеності, рівності перед законом, і функціонує як зовнішня гарантія реалізації відповідальності, але він не є самодостатнім. Без внутрішньої (суб'єктивної) та соціальної (міжсуб'єктної) основи, інституційна відповідальність загрожує деградацією до формального покарання, позбавленого виховного чи морального впливу.

Розроблено мотиваційну градацію юридичної відповідальності та визначено такі її компоненти: 1) *зовнішньо-примусова мотивація (негативна реактивність)* – найнижчий рівень відповідальності, притаманний класичному санкційному підходу, за якого суб'єкт: а) не визнає своєї вини внутрішньо, але змушений діяти відповідно до примусу державної влади; б) виконує обов'язки виключно під загрозою покарання, без етичного осмислення порушення; в) демонструє пасивне, реактивне ставлення до норми права; 2) *зовнішньо-визнана мотивація (позитивна реактивність)*, за якої суб'єкт: а) формально визнає факт порушення; б) виконує правовий обов'язок (наприклад, сплачує штраф, дає публічне вибачення тощо); в) мотивація все ще залишається зовнішньою, зумовленою репутаційними втратами, очікуваннями середовища або бажанням пом'якшити санкцію; 3) *внутрішньо-етична мотивація (проактивна добродетельність)* – рівень, котрий відповідає максимальному ступеню аксіологічної інтеграції юридичної відповідальності та передбачає, що особа: а) внутрішньо визнає відповідальність як морально-правовий обов'язок; б) діє не через страх або тиск, а тому що вважає відповідну поведінку єдиною правомірною, гідною та відповідальною; в) демонструє добродетельну готовність до відновлення правової рівноваги, навіть у відсутності зовнішнього контролю.

Ключові слова: юридична відповідальність, права людини, верховенство права, Європейський Союз, дієвість, імплементація, правозастосування, міжнародний досвід, практика ЄСПЛ, принцип пропорційності, принцип законності, міжнародне співробітництво, конфлікт, державна політика, громадянське суспільство.

SUMMARY

Vashchuk O.S. The development of the institution of legal responsibility in the context of the implementation of European human rights standards.– *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Dissertation for the «Philosophy Doctor» degree in the study field 081 «Law» (08 - Law). – Higher Educational Institution «KROK University of Economics and Law». – Kyiv, 2026.

The dissertation presents a comprehensive study of the development of the institution of legal responsibility in the context of the implementation of European human rights standards.

It has been established that in the context of the implementation of European standards, it is extremely important to establish the permissible limits of coercion in a normative manner, taking into account the principles of proportionality, non-discrimination and respect for human dignity. Legal liability should be both a way of responding to offenses and an instrument of delicate correlation between individual freedom and public interest, which enables the formation of fair, humane and effective governance in a democratic state. It has been noted that a clear identification of an offense as a legal fact provides: 1) a logically complete structure of legal regulation (norm - fact - consequence); 2) a clear division between the preventive and repressive functions of law; 3) a guarantee of the legitimacy of law enforcement through the establishment of specific criteria that automatically lead to liability;

It is emphasized that the institution of legal liability in a narrow sense can be defined as a relatively independent structural formation in the system of sectoral law, which encompasses a set of legal norms that directly regulate the procedure for the emergence, implementation and termination of legal liability exclusively in connection with the commission of an offense. In this sense, the institution of legal liability focuses on the sanction (repressive) function, and its subject is tortious legal relations, that is, those that arise between the offender and the state (or other authorized entity) as a result of a violation of the norms of law and provide for the

application to the offender of state coercion measures provided for by law. It is emphasized that the proposed positioning does not cover preventive, educational or regulatory elements of legal policy, and focuses exclusively on the state's reaction to the fact of a violation of the law. In a narrow approach, legal responsibility appears as a mechanism of state response to an already committed illegal act, aimed at restoring the violated law and order and bringing the offender to justice in the forms established by law.

Emphasized, in a broad sense, the institution of legal responsibility encompasses a reactive component associated with the application of sanctions, and a proactive one, which is implemented through the formation of legal standards of behavior, the creation of institutional conditions for their observance, as well as ensuring legal education and the formation of a high legal consciousness in society. In this aspect, legal responsibility acts as a means of responding to illegality and at the same time as a component of legal education, which contributes to the formation of a legal culture, an internal conviction in the need to comply with legal norms and values.

It has been established that the institution of legal responsibility in modern legal doctrine is considered as a multifunctional mechanism capable of performing multi-directional tasks: 1) the punitive function - historically dominated, but gradually lost its exclusive character and is considered in combination with other functional components; 2) the preventive function - focused on eliminating conditions that can lead to offenses, and the formation of stable models of lawful behavior; aims to prevent offenses both in relation to a specific subject (special prevention) and among other persons (general prevention); from this point of view, legal responsibility performs a behavioral deterrent function and is a factor influencing legal motivation; 3) the stabilizing function - ensures systemic orderliness of legal relations, maintains consistency and predictability of legal regulation, contributes to reducing social tension; performs the role of an institutional "shock absorber" that neutralizes the risks of legal nihilism, prevents the emergence of arbitrary methods of protecting rights; This function is especially

important in conditions of social transformations, armed conflict or political instability, when the state, through the institution of legal responsibility, demonstrates its ability to maintain control over social processes within the framework of a legitimate legal form; 4) regulatory function - determines the permissible limits of behavior, regulates the interaction of participants in legal relations; is an implicit characteristic that does not require the implementation of a sanction in order to influence legal subjects; 5) restorative (compensatory) function - aimed at eliminating the negative consequences of offenses and restoring the disturbed state, which includes compensation for the damage caused and the restoration of legal balance; 6) educational function - forms a legal culture, strengthens the idea of the binding nature of legal norms and increases the level of trust in legal institutions; is not directly sanctioning in nature, but has an indirect impact, as it is implemented through the law enforcement process, its public assessment and social reaction to the fact of violation of legal norms; legal responsibility in this dimension plays the role of a normative marker of the boundaries of permissible behavior and demonstrates to society the values that the state considers inviolable.

It is emphasized that the institution of legal responsibility in the conditions of modern legal development is gradually going beyond the traditional idea of it as a purely intra-state phenomenon. The influence of the practice of the ECHR, as well as the growing role of international legal standards in the field of protection of human rights and freedoms, lead to a rethinking of legal responsibility as an open, multi-level construct that functions in the constant interaction of national and supranational legal systems. Legal responsibility in modern legal discourse acquires the status of a transborder legal construct that is constantly developing under the influence of European value guidelines, which is a living, flexible and open to further evolution legal category. It is emphasized that the practice of the ECHR has a stable doctrinal significance for rethinking the institution of legal responsibility of the state in conditions of armed conflict, since it allows implementing human rights principles in mechanisms for protecting the rights of internally displaced persons,

victims of armed aggression and the civilian population of occupied territories. In domestic law enforcement, ECHR precedents can and should be used as a legal basis for compensation for damage, fixing violations and building a strategy for international legal protection of Ukraine, including interstate lawsuits, applications to the ECHR and constitutional interpretation of national legislation taking into account the standards of the Convention. It was noted that the problematic aspects of the institution of legal responsibility of a theoretical and legal nature include, in particular, a) the lack of a unified approach to the definition and classification of the principles of legal responsibility; b) the inconsistency of certain traditional doctrinal structures with modern European approaches, etc. The applied level of problems includes, first of all, a) the presence of gaps and conflicts in legislation that complicate the harmonization of national norms with international obligations; b) systemic shortcomings in law enforcement practice, including continued impunity for certain categories of offenses, the prevalence of corruption factors, and the low level of enforcement of court decisions; c) lack of proper institutional guarantees of the independence of the judiciary and the effectiveness of mechanisms for bringing the guilty to legal responsibility. It is emphasized that it is necessary to continue adapting legislation to EU law, relying on the best foreign practices and recommendations of European institutions. In parallel, legal doctrine should be strengthened, in particular, through scientific research, exchange of experience with European colleagues, updating educational programs, etc.

It is stated that the Ukrainian model of regulatory adaptation in conditions of armed conflict is an example of legal resilience, which is based on a simultaneously adaptive and targeted approach to European integration. The phased harmonization of sectoral legislation with the provisions of the Association Agreement with the EU, decisions of the European Court of Human Rights, the practice of the Venice Commission and recommendations of the European Union institutions through sectoral instruments fully meets the requirements of legal predictability and stability, and also forms a doctrinal basis for further updating of the constitutional identity of

Ukraine in the post-war period. Emphasized, sectoral implementation of European standards is an institutional alternative to constitutional revision.

It was emphasized that the following directions for improving the institution of legal responsibility were identified: 1) the virtuous and axiological guideline - consists in recognizing legal responsibility as a means of embodying and materializing the values that underlie the rule of law, in particular, the dignity of the individual, social justice, equality, and public trust; 2) the constructive and restorative vector - involves restoring legal integrity through reparation of a violated right or punishment and the restoration of the ethical and legal connection between the subject and society; through mechanisms of voluntary recognition of a mistake, compensation for damage, public apology, etc., legal responsibility is transformed into a tool for restoring the legitimacy of the subject's behavior in the legal field; 3) preventive-educational direction (through self-reflection) - within the framework of the new doctrine, the essence of prevention is to form in the subject of law an internal motivation to comply with the norms, which is based on legal self-reflection, when the subject evaluates his potential behavior through the prism of general interests, ethical justification and legal status; 4) communicative strategy - consists in the fact that legal responsibility, understood through the prism of integrity, acquires communicative potential and serves as a mechanism of legal dialogue between the individual, society and the state; 5) reputational-normative progress - in the modern public legal space, the role of reputation as a form of non-financial, but legally significant responsibility is growing.

It is emphasized that the synergistic effect of the indicated directions of development of the institution of legal responsibility allows to form a triune model of responsibility in a legal state: a) prevention through self-reflection, that is, avoidance of violation through legal awareness; b) honest acceptance of responsibility not as a result of a sanction, but as a result of internal motivation; c) restoration of trust and legal connection through constructive response and communication.

Three interrelated levels of manifestation of legal responsibility are distinguished, which form a holistic model of legal reaction and self-realization of a person in a legal state. The subjective level (internal acceptance of responsibility) allows us to consider responsibility as an internal legal state of a person, which is characterized by: a) awareness of the obligation to act in accordance with the law and morally justified expectations of society; b) personal recognition of one's own involvement in a crime or dishonest behavior (if such occurred); c) motivation for honest behavior, legal self-correction and maintaining public trust. The intersubjective level (responsibility to others) covers the sphere of interpersonal and social relations, in which the subject is responsible to the victim or other participants in legal relations, the public, etc. The institutional level, which covers the formalized aspect of responsibility, in particular: a) legal obligation to bear the sanction for violation of legal norms; b) legal reaction in the form of a judicial or administrative decision; c) formalized recognition of virtuous behavior through assessment, certification, awards, restoration of authority, etc. The institutional level is important for ensuring the principle of legal certainty, equality before the law, and functions as an external guarantee of the implementation of responsibility, but it is not self-sufficient. Without an internal (subjective) and social (intersubjective) basis, institutional responsibility threatens to be degraded to formal punishment, devoid of educational or moral impact.

A motivational gradation of legal responsibility has been developed and its following components have been identified: 1) external-coercive motivation (negative reactivity) - the lowest level of responsibility inherent in the classical sanction approach, in which the subject: a) does not admit his guilt internally, but is forced to act in accordance with the coercion of state authorities; b) performs duties exclusively under the threat of punishment, without ethical understanding of the violation; c) demonstrates a passive, reactive attitude to the rule of law; 2) externally recognized motivation (positive reactivity), in which the subject: a) formally recognizes the fact of the violation; b) fulfills a legal obligation (for example, pays a fine, gives a public apology, etc.); c) the motivation still remains external, caused

by reputational losses, expectations of the environment or the desire to mitigate the sanction; 3) internally ethical motivation (proactive integrity) - a level that corresponds to the maximum degree of axiological integration of legal responsibility and assumes that the person: a) internally recognizes responsibility as a moral and legal obligation; b) acts not out of fear or pressure, but because he considers the corresponding behavior to be the only legitimate, worthy and responsible; c) demonstrates an honest readiness to restore legal balance, even in the absence of external control.

Key words: legal responsibility, human rights, rule of law, European Union, effectiveness, implementation, law enforcement, international experience, ECHR practice, principle of proportionality, principle of legality, international cooperation, conflict, public policy, civil society.

**Список публікацій здобувача наукового ступеня доктора філософії з
галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»**

Ващука Олександра Сергійовича

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

1. Ващук О. Тенденції розвитку наукових знань про юридичну відповідальність у системі права. *Науково-виробничий журнал «Держава та регіони»*. 2023. № 2 (80). С. 6-11. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.2.1>
2. Nataliia Zahrebelna, Andriy Dubovoy, Oleksandr Vashchuk, Serhii Sadovyi, Alla Pyshna. Grundlagen of Legal Responsibility and Guaranteeing the Efficacy of Measures in Compliance with European Human Rights Standards. *Yustisia Jurnal Hukum*. Vol. 13 №. 2 (2024). Pp.189-209. SCOPUS DOI: <https://doi.org/10.20961/yustisia.v13i2.79537>
3. Ващук О.С. Вплив Конвенції та практики ЄСПЛ на правову доктрину: доктринальні засади. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. №. 4 (44). С. 1550-1557. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-4\(44\)-1550-1557](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-4(44)-1550-1557)
4. Ващук О.С. Пропорційність як конвенційний стандарт юридичної відповідальності: аналіз критеріїв ЄСПЛ. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. №. 4 (34) С. 588-594. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4\(34\)-588-594](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4(34)-588-594)
5. Ващук О.С. Принцип законності в системі юридичної відповідальності: європейські імперативи та національна адаптація. *Наука і техніка сьогодні*. 2025. №. 4 (45). С. 43-51. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-4\(45\)-43-51](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-4(45)-43-51)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Ващук О.С. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. *Реалізація конституційного права на свободу пересування в умовах війни: правові стандарти та практичні можливості: матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 24 лютого 2023 р.).

7. Ващук О.С. Роль історичних чинників у формуванні інституту юридичної відповідальності. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід: матеріали II Міжнародної наукової конференції* (м.Вінниця, 5 травня 2023 р.). <https://archive.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/05.05.2023/26>
8. Ващук О.С. Юридична відповідальність: поняття, види. *Діяльність органів публічної влади України в умовах війни: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 11 травня 2023 р.)*. С. 21-23.
9. Ващук О.С. Особливості розвитку інституту юридичної відповідальності у епоху Середньовіччя. *Міжнародний фактор перемоги України над московією: правові, інституційні, матеріально-технічні складові матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 2 червня 2023 р.)*. Ужгород. 2023. С. 17-20.
10. Ващук О.С. Основні досягнення на шляху євроінтеграційного курсу України та значення гармонізації законодавства зі стандартами і вимогами Європейського Союзу. *Global Society in Formation of New Security System and World Order: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference* (м. Дніпро, 27-28 липня 2023 р.). URL: <https://surl.li/tzvnxc>
11. Ващук О.С. Міжнародні угоди та конвенції, спрямовані на розвиток інституту юридичної відповідальності. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»* (м. Рівне, 19 жовтня 2023 р.). <https://doi.org/10.5281/zenodo.8432554>
12. Ващук О.С. Міжнародно-правові стандарти права на життя. *Міжнародна науково-практична конференція «Права людини в період збройних конфліктів»* (м.Одеса, 3 листопада 2023 р.). С. 325-332.

13. Ващук О. Еволюція поглядів на інститут юридичної відповідальності в сучасному праворозумінні. О.Ващук, Н.Загребельна. *VI Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку»* (м. Київ, 05 грудня 2024 р.). Київ, 2024. КРОК. <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2589>
14. Ващук О.С. Виклики реалізації положень Європейської конвенції з прав людини та рішень ЄСПЛ в Україні. *Право людини на мир: доктрина та сучасні проблеми правового забезпечення: матеріали міжнародної правової школи,* (м. Ужгород, 30 січня 2025 р.) Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 25-28.
15. Ващук О.С. Початкові форми юридичної відповідальності та їх розвиток в античних державах. *Правові проблеми мобільності в умовах надзвичайних режимів: конституційні, економічні, соціальні, культурні та духовні аспекти: матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 27 лютого 2025 р.) Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 17-20.
16. Ващук О.С. Особливості розвитку інституту юридичної відповідальності у Новий час. *Українська жінка в умовах війни: міждисциплінарний дискурс: матеріали міжнародної правової школи,* м. Ужгород, 28 березня 2025 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 16-20.
17. Ващук О.С. Нова парадигма юридичної відповідальності: концептуальні підходи. *The 12th International scientific and practical conference «Science in the modern world: innovations and challenges»* (August 7-9, 2025). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2025. С. 249-253.
18. Ващук О.С. Функціональне призначення сучасного інституту юридичної відповідальності. *Science and Technology: Theory, Practice and Progress: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity. September 3-5, 2025. Krakow, Poland.* С.113-115.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	34
1.1. Поняття, ознаки та функції інституту юридичної відповідальності.....	34
1.2. Історико-правовий розвиток інституту юридичної відповідальності в європейському правовому просторі	58
Висновки до Розділу 1.....	76
РОЗДІЛ 2. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЧИННИК ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	82
2.1. Практика Європейського суду з прав людини як джерело трансформації інституту юридичної відповідальності.....	82
2.2. Принципи юридичної відповідальності в системі європейських стандартів прав людини.....	101
Висновки до Розділу 2	127
РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ..	136
3.1. Сучасний стан та проблеми узгодження національного інституту юридичної відповідальності з європейськими стандартами.....	136
3.2. Концептуальні підходи до формування нової парадигми юридичної відповідальності	155
Висновки до Розділу 3.....	171
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	207
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Становлення сучасної правової системи України відбувається під вирішальним впливом процесів європейської інтеграції, що обумовлює необхідність переосмислення класичних доктринального розуміння інституту юридичної відповідальності.

Тривалий час у вітчизняній правовій доктрині юридична відповідальність інтерпретувалася переважно у межах позитивістської парадигми як форма державного примусу. Проте імплементація європейських стандартів прав людини актуалізує необхідність концептуального переосмислення інституту юридичної відповідальності у багатовимірному контексті: як нормативної конструкції, що втілює кореляцію між обов'язком та правом; як соціально-правового феномену у системі цінностей демократії, справедливості та людської гідності; як чинника формування правової доброчесності та інституційної довіри.

Проблемним залишається питання гармонізації традиційних для української правової системи підходів із європейськими орієнтирами, які зумовлюють розширення меж функціонального призначення юридичної відповідальності, підсилення її превентивної та відновлювальної складових, а також забезпечення її відповідності міжнародним зобов'язанням держави у сфері прав людини.

Сучасні виклики, пов'язані з воєнним станом, зростанням ролі конституційного контролю, посиленням вимог до публічної доброчесності, підсилюють потребу у встановленні нової парадигми юридичної відповідальності як правового та соціального феномену. Вирішення окреслених проблем має теоретико-прикладне значення, позаяк безпосередньо впливає на ефективність захисту прав людини, легітимність державної влади та довіру суспільства до державно-владних інституцій.

Таким чином, обрана тематика є актуальною як у науково-теоретичному, так і у практичному вимірі, оскільки дозволяє поєднати

доктринальний аналіз юридичної відповідальності з потребами модернізації правової системи України відповідно до європейських стандартів прав людини.

Теоретичну базу дослідження проблематики розвитку інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини становлять праці таких українських та зарубіжних учених як: І.Б. Аземша, О.М. Бандурка, Я.О. Берназюк, В.В. Берч, Ю.М. Бисага, С.В. Бобровник, І.В. Гловюк, С.В. Гончаренко, В.К. Грищук, Л.М. Дешко, Н.А. Загребельна, Є.С. Калюжна, О.Г. Коломієць, В.В. Корольова, О.В. Кресін, Н.М. Крестовська, В.В. Ладиченко, Н.Ю. Мельничук, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, С.П. Погребняк, П.М. Рабінович, В.В. Середа, В.Б. Скоморовський, Н.В. Степаненко, М.М. Терещук, А.А. Ткаченко, О.С. Ткачук, Л.М. Фальковська, Т. І. Фулей, М.І. Хавронюк, М.В. Цвік, В.М. Шаповал, А.Є. Шевченко, Ю.С. Шемшученко, Р.Б. Шишка, К.О. Шумакова, О.В. Щербанюк, Я. Ювсечко, K.W. Abbot, T. Adams, H. Arendt, W. Blackstone, E. Coke, K. Dzehtsiarou, A. Gallo, C. Grabenwarter, Jr.J. Henderson, B. Herbert, L. Oliver, J.A. Rawls, D. Spielmann, M.A. Strand, O. Tănase, A.D. Twerski, T. Webber, M. Weber, H. Wehberg, J.A. Weir та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідної діяльності кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» у межах теми «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексний аналіз розвитку інституту юридичної відповідальності в

умовах імплементації європейських стандартів прав людини, з'ясування його аксіологічного та функціонального потенціалу, визначення сучасних проблем його функціонування в Україні та формування науково обґрунтованих пропозицій щодо формування нової парадигми юридичної відповідальності.

Для досягнення визначеної мети дисертант поставив перед собою наступні завдання:

- 1) визначити поняття, ознаки та функції інституту юридичної відповідальності;
- 2) дослідити історико-правовий розвиток інституту юридичної відповідальності в європейському правовому просторі;
- 3) здійснити аналіз практики Європейського суду з прав людини як джерела трансформації інституту юридичної відповідальності;
- 4) охарактеризувати принципи юридичної відповідальності в системі європейських стандартів прав людини;
- 5) проаналізувати сучасний стан функціонування національного інституту юридичної відповідальності та визначити проблеми його узгодження з європейськими стандартами;
- 6) окреслити концептуальні підходи до формування нової парадигми юридичної відповідальності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що пов'язані з функціонуванням інституту юридичної відповідальності.

Предметом дослідження є розвиток інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів, застосування яких забезпечило всебічність, системність і цілісність наукового аналізу інституту юридичної

відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини.

Діалектичний метод було застосовано як загальнофілософську основу пізнання сутності інституту юридичної відповідальності, його динаміки та трансформацій у контексті взаємодії національного та європейського права (розділи 1-3). *Історико-правовий метод* дав змогу виявити генезис та еволюцію інституту юридичної відповідальності, простежити його розвиток від класичних позитивістських доктрин до сучасних аксіологічно орієнтованих концепцій, що ґрунтуються на ціннісному підході до прав людини (підрозділ 1.2). *Логіко-семантичний метод* дозволив уточнити зміст базових дефініцій та сформулювати авторські інтерпретації, що враховують як позитивістську, так і природно-правову традиції (розділи 1-3). *Метод системного аналізу* забезпечив виявлення внутрішньої структури інституту юридичної відповідальності, його елементів та функціонального призначення (розділи 1,3). *Аксіологічний метод* застосовано для дослідження ціннісного виміру інституту юридичної відповідальності (підрозділ 2.2; 3.2). *Герменевтичний метод* дав можливість інтерпретувати положення рішень ЄСПЛ, виявити уніфікуючі принципи юридичної відповідальності в європейському контексті (розділ 2). *Метод правового моделювання* використано для формування концептуальних засад модернізації інституту юридичної відповідальності в Україні, зокрема розроблення авторської моделі його функціонування з урахуванням вимог європейських стандартів та аксіологічних орієнтирів (підрозділ 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній юридичній науці комплексним монографічним дослідженням інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини, у якому здійснено системне теоретико-методологічне обґрунтування його сутності, виявлено закономірності трансформації під впливом практики Європейського суду з прав людини та сформульовано концептуальні підходи до формування нової

парадигми юридичної відповідальності.

У процесі здійсненого дослідження автором сформульовано низку наукових положень та висновків, що містять наукову новизну:

вперше:

- сформульовано авторське визначення юридичної відповідальності та запропоновано розглядати цей феномен як особливий правовий стан суб'єкта, що виявляється внутрішньому прийнятті зобов'язання відповідати за власні дії чи бездіяльність, орієнтуючись на засадничі принципи права, ідеали соціальної справедливості, публічної довіри та аксіологічні постулати правової держави; акцентовано, на відміну від класичних дефініцій, які редукують юридичну відповідальність до санкційної реакції держави на вчинене правопорушення, запропоноване осмислення передбачає розширене трактування відповідальності як проактивного, самоусвідомленого та конструктивного феномену, що функціонує одночасно в межах формального юридичного примусу та на основі внутрішньо прийнятих правових цінностей;
- вмотивовано, напрямками удосконалення інституту юридичної відповідальності за запропонованою парадигмою є такі: 1) *добросовісно-аксіологічний орієнтир* – полягає у визнанні юридичної відповідальності як засобу втілення та матеріалізації цінностей, що лежать в основі правової держави, зокрема гідності особи, соціальної справедливості, рівності та публічної довіри; 2) *конструктивно-відновний вектор* – передбачає відновлення правової цілісності через репарацію порушеного права чи покарання та відновлення етичного і правового зв'язку між суб'єктом і суспільством; через механізми добровільного визнання помилки, відшкодування шкоди, публічного вибачення тощо, юридична відповідальність трансформується в інструмент відновлення легітимності поведінки суб'єкта у правовому полі; 3) *превентивно-виховне спрямування (через саморефлексію)* – у межах нової доктрини суть превенції полягає у формуванні у суб'єкта права внутрішньої мотивації дотримуватись норм, котра спирається на правову саморефлексію, коли суб'єкт оцінює свою

потенційну поведінку крізь призму загальних інтересів, етичної виправданості та правового статусу; 4) *комунікативна стратегія* – полягає у тому, що юридична відповідальність, осмислена крізь призму доброчесності, набуває комунікативного потенціалу та слугує механізмом правового діалогу між особою, суспільством і державою; 5) *репутаційно-нормативний поступ* – у сучасному публічному правовому просторі зростає роль репутації як форми нефінансової, але юридично значущої відповідальності; наголошено, синергетичний ефект вказаних напрямків розвитку інституту юридичної відповідальності дозволяє сформувати триєдину модель відповідальності у правовій державі: а) превенція через саморефлексію, тобто уникнення порушення завдяки правовій свідомості; б) доброчесне прийняття відповідальності не внаслідок санкції, а внаслідок внутрішньої мотивації; в) відновлення довіри та правового зв'язку через конструктивне реагування та комунікацію.

- констатовано, українська модель нормативної адаптації в умовах збройного конфлікту постає прикладом правової резиліентності, що ґрунтується на водночас адаптивному та цілеспрямованому підході до євроінтеграції; поетапна гармонізація галузевого законодавства з положеннями Угоди про асоціацію з ЄС, рішеннями Європейського суду з прав людини, практикою Венеційської комісії та рекомендаціями інституцій Європейського Союзу через секторальні інструменти цілком відповідає вимогам правової передбачуваності та стабільності, а також формує доктринальну основу для подальшого оновлення конституційної ідентичності України у післявоєнний період; акцентовано, *секторальна імплементація європейських стандартів є інституційною альтернативою конституційній ревізії*;

- репрезентовано класифікацію рівнів прояву юридичної відповідальності, які формують цілісну модель правової реакції та самореалізації особи у правовій державі: 1) *суб'єктивний рівень (внутрішнє прийняття відповідальності)* – на цьому рівні відповідальність розглядається

як внутрішній правовий стан особи, який характеризується: а) усвідомленням обов'язку діяти згідно з правом і морально обґрунтованими очікуваннями суспільства; б) особистим визнанням власної причетності до правопорушення або недоброчесної поведінки (якщо така мала місце); в) мотивацією до доброчесної поведінки, правового самовиправлення та підтримання публічної довіри; 2) *міжсуб'єктний рівень (відповідальність перед іншими)* – охоплює сферу міжлюдських і соціальних відносин, у яких суб'єкт відповідає перед потерпілим або іншими учасниками правовідносин, громадськістю тощо; 3) *інституційний рівень*, котрий охоплює формалізований аспект відповідальності, зокрема: а) юридичний обов'язок нести санкцію за порушення правових норм; б) правову реакцію у формі судового чи адміністративного рішення; в) формалізоване визнання доброчесної поведінки через оцінювання, атестацію, відзнаку, відновлення повноважень тощо;

- розроблено мотиваційну градацію юридичної відповідальності та визначено такі її компоненти: 1) *зовнішньо-примусова мотивація (негативна реактивність)* – найнижчий рівень відповідальності, притаманний класичному санкційному підходу, за якого суб'єкт: а) не визнає своєї вини внутрішньо, але змушений діяти відповідно до примусу державної влади; б) виконує обов'язки виключно під загрозою покарання, без етичного осмислення порушення; в) демонструє пасивне, реактивне ставлення до норми права; 2) *зовнішньо-визнана мотивація (позитивна реактивність)*, за якої суб'єкт: а) формально визнає факт порушення; б) виконує правовий обов'язок (наприклад, сплачує штраф, дає публічне вибачення тощо); в) мотивація все ще залишається зовнішньою, зумовленою репутаційними втратами, очікуваннями середовища або бажанням пом'якшити санкцію; 3) *внутрішньо-етична мотивація (проактивна доброчесність)* – рівень, котрий відповідає максимальному ступеню аксіологічної інтеграції юридичної відповідальності та передбачає, що особа: а) внутрішньо визнає відповідальність як морально-правовий обов'язок; б) діє не через страх або тиск, а тому що вважає відповідну поведінку єдино правомірною, гідною та відповідальною; в)

демонструє добросовісну готовність до відновлення правової рівноваги, навіть у відсутності зовнішнього контролю;

удосконалено:

- класифікацію функцій інституту юридичної відповідальності, котрий у сучасній правовій доктрині розглядається як багатофункціональний механізм, здатний виконувати різноспрямовані завдання: 1) *каральна функція* – історично домінувала, однак поступово втратила виключний характер і розглядається у поєднанні з іншими функціональними складовими; 2) *превентивна функція* – орієнтована на усунення умов, які можуть призвести до правопорушень, та формування сталих моделей правомірної поведінки; має на меті запобігання правопорушенням як щодо конкретного суб'єкта (спеціальна превенція), так і серед інших осіб (загальна превенція); з цієї точки зору юридична відповідальність виконує поведінкову функцію стримування та є фактором, що впливає на правову мотивацію; 3) *стабілізаційна функція* – забезпечує системну впорядкованість правових відносин, підтримує послідовність та передбачуваність правового регулювання, сприяє зниженню соціальної напруженості; виконує роль інституційного «амортизатора», що нейтралізує ризики правового нігілізму, перешкоджає виникненню самочинних способів захисту прав; особливо вагомою ця функція є в умовах соціальних трансформацій, збройного конфлікту або політичної нестабільності, коли держава через інститут юридичної відповідальності демонструє свою здатність зберігати контроль над суспільними процесами в межах легітимної правової форми; 4) *регулятивна функція* – визначає допустимі межі поведінки, упорядковує взаємодію учасників правовідносин; є імпліцитною характеристикою, яка не вимагає реалізації санкції для того, щоб впливати на суб'єктів права; 5) *відновлювальна (компенсаційна) функція* – спрямована на усунення негативних наслідків правопорушень і відновлення порушеного стану, що охоплює компенсацію завданої шкоди та поновлення юридичної рівноваги; 6) *виховна функція* –

формує правову культуру, зміцнює уявлення про обов'язковість норм права та підвищує рівень довіри до правових інститутів; не є безпосередньо санкційною за своєю природою, а має опосередкований вплив, позаяк реалізується через процес правозастосування, його публічну оцінку та соціальну реакцію на факт порушення правових норм; юридична відповідальність у цьому вимірі виконує роль нормативного маркера меж допустимої поведінки та демонструє суспільству цінності, які держава вважає непорушними;

- висновки, згідно яких суттєвим елементом сучасного європейського правового простору є концепт європейської правової ідентичності, який формується через уніфіковані стандарти захисту прав людини та особливе розуміння публічно-правової відповідальності держави; акцентовано, у цьому контексті юридична відповідальність виступає ключовим механізмом закріплення і захисту цінностей демократії, верховенства права та поваги до людської гідності; сам факт існування інституту юридичної відповідальності в системі європейського права набуває ідентифікаційної функції, що дозволяє розглядати юридичну відповідальність як маркер належності до спільного правового простору Ради Європи та Європейського Союзу; центральною засадою, яка обумовлює функціонування зазначеного механізму відповідальності, є принцип субсидіарності, відповідно до якого, первинна відповідальність за забезпечення і захист прав людини покладається на держави-учасниці, тоді як Європейський суд з прав людини відіграє роль інстанції, яка втручається лише у разі, якщо національні засоби захисту виявляються неефективними або непропорційними;

- наукові підходи щодо доктринального розуміння юридичної відповідальності держави відповідно до європейських стандартів та запропоновано вживати поняття «структурної відповідальності», яке окреслює відповідальність за конкретне порушення та за недоліки системного характеру в організації державної влади, її інституційної

спроможності та правозастосовної практики; наголошено, у правовій доктрині вказане розуміння відповідальності є проявом еволюції від індивідуалізованого карального бачення до інституціоналізованої моделі відповідальності, що охоплює елементи профілактики, правової реформи, належного врядування та підзвітності держави перед особою; за таких умов юридична відповідальність перетворюється на механізм нормативного оновлення держави, позаяк посилює зв'язок між міжнародними правозахисними зобов'язаннями та внутрішньою правовою політикою;

- бачення щодо подальшого поступу України у сфері протидії корупції, що потребує впровадження таких системних заходів:

- а) посилення інституційної спроможності органів досудового розслідування та правосуддя через їх ресурсне, кадрове та аналітичне забезпечення;
- б) забезпечення політичної незалежності, професійної компетентності та доброчесності працівників правоохоронних і судових органів;
- в) формування прозорої системи моніторингу антикорупційних проваджень, а також невідворотності виконання відповідних судових рішень;

набули подальшого розвитку:

- наукові положення, відповідно до яких у *широкому розумінні* інститут юридичної відповідальності охоплює реактивну складову, пов'язану із застосуванням санкцій, та проактивну, яка реалізується через формування правових стандартів поведінки, створення інституційних умов для їх дотримання, а також забезпечення правової просвіти та формування в суспільстві високої правосвідомості; артикулювано, у цьому аспекті юридична відповідальність виступає як засіб реагування на протиправність та одночасно як складова правового виховання, що сприяє формуванню правової культури, внутрішнього переконання в необхідності дотримання правових норм і цінностей;

- висновки, згідно яких інститут юридичної відповідальності у *вузькому розумінні* можна визначити як відносно самостійне структурне

утворення в системі галузевого права, яке охоплює сукупність правових норм, що безпосередньо регулюють порядок виникнення, реалізації та припинення юридичної відповідальності виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення; наголошено, у цьому розумінні інститут юридичної відповідальності зосереджується на санкційній (репресивній) функції, а його предметом є деліктні правовідносини, тобто такі, що виникають між правопорушником і державою (або іншим уповноваженим суб'єктом) у результаті порушення норм права та передбачають застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу; акцентовано, запропоноване позиціювання не охоплює профілактичні, виховні чи регулятивні елементи правової політики, та акцентує увагу винятково на реакції держави на факт порушення права;

- наукові позиції, згідно яких інститут юридичної відповідальності в умовах сучасного правового розвитку поступово виходить за межі традиційного уявлення про нього як про суто внутрішньодержавний феномен; вплив практики ЄСПЛ, а також зростання ролі міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини зумовлюють переосмислення юридичної відповідальності як відкритої, багаторівневої конструкції, що функціонує у постійній взаємодії національних і наднаціональних правових систем; юридична відповідальність у сучасному правовому дискурсі набуває статусу транскордонної правової конструкції, що постійно перебуває у розвитку під впливом європейських ціннісних орієнтирів, котра є живою, гнучкою та відкритою для подальшої еволюції правовою категорією.

- погляди, згідно яких практика ЄСПЛ має стійке доктринальне значення для переосмислення інституту юридичної відповідальності держави в умовах збройного конфлікту, позаяк дозволяє імплементувати принципи прав людини у механізми захисту прав внутрішньо переміщених осіб, жертв збройної агресії та цивільного населення окупованих територій; зауважено, у вітчизняному правозастосуванні прецеденти ЄСПЛ можуть і

повинні бути використані як юридична основа для компенсації шкоди, фіксації порушень та побудови стратегії міжнародного правового захисту України, включно з міждержавними позовами, заявами до ЄСПЛ та конституційною інтерпретацією національного законодавства з урахуванням стандартів Конвенції;

- положення, відповідно до яких сучасна європейська концепція юридичної відповідальності, сформована під впливом прецедентної практики ЄСПЛ, характеризується відходом від традиційної санкційно-репресивної парадигми та утвердженням гуманістично-правозахисної моделі, центр якої становить особа з притаманною їй гідністю, її аксіологічне підґрунтя утворюють чотири принципи: 1) матеріальна справедливість – відображає спрямованість правозастосування на забезпечення пропорційності та рівноваги між інтересами особи та публічною владою, що унеможливорює свавільне втручання у сферу прав людини; 2) правова передбачуваність – передбачає обов'язок держави забезпечувати чіткість, зрозумілість і стабільність правових норм, їх завчасне оприлюднення, а також єдність і послідовність судової практики, що дозволяє особі з достатнім ступенем розумної впевненості прогнозувати юридичні наслідки власної поведінки; 3) процесуальний паритет – закріплює вимогу рівності сторін у судовому процесі та їх реальних можливостей для реалізації права на захист, включно з доступом до доказів, правом бути заслуханим, поданням заперечень, участю у допиті свідків та отриманням правової допомоги; невиконання цієї вимоги підриває легітимність правосуддя та суспільну довіру до нього; 4) повага до людської гідності – постає нормативною категорією, що визначає межі допустимого державного примусу та становить ціннісне ядро європейського права; будь-яке притягнення до юридичної відповідальності має здійснюватися з безумовним урахуванням цього принципу.

Практичне значення отриманих результатів. Викладені у дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері – для подальшої розробки проблематики інституту юридичної відповідальності, уточнення його доктринальних засад та формування нових підходів до класифікації його функцій і принципів;
- правотворчій діяльності – під час удосконалення законодавства України у сфері прав людини, розробки проєктів законів і підзаконних актів, що забезпечують узгодження інституту юридичної відповідальності з європейськими стандартами;
- правозастосовній практиці – для підвищення ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері реалізації юридичної відповідальності з урахуванням практики Європейського суду з прав людини;
- навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Міжнародний захист прав людини», «Порівняльне правознавство» та у підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів;
- практиці підвищення кваліфікації юристів та державних службовців – для формування сучасного бачення інституту юридичної відповідальності і його ролі у забезпеченні верховенства права та захисту прав людини.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету ЗВО «Університет економіки та права «КРОК». Окремі положення, висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані в дисертації, отримали апробацію на міжнародних науково-практичних конференціях, а також у роботі міжнародних правових шкіл: «Діяльність органів публічної влади України в умовах війни: пошуки оптимальних моделей» (м. Ужгород, 11 травня 2023 р.); «Міжнародний фактор перемоги України над московією: правові, інституційні, матеріально-технічні складові» (м. Ужгород, 2 червня 2023 р.); «Реалізація конституційного права на свободу пересування в умовах війни: правові стандарти та практичні можливості» (м. Ужгород, 24 лютого 2023 р.); «Право людини на мир: доктрина та сучасні

проблеми правового забезпечення» (м. Ужгород, 30 січня 2025 р.); «Правові проблеми мобільності в умовах надзвичайних режимів: конституційні, економічні, соціальні, культурні та духовні аспекти» (м.Ужгород, 27 лютого 2025 р.); «Українська жінка в умовах війни: міждисциплінарний дискурс» (м.Ужгород, 28 березня 2025 р.); «Science in the modern world: innovations and challenges» (Toronto, Canada, August 7-9, 2025); «Science and Technology: Theory, Practice and Progress» (Krakow, Poland, September 3-5, 2025).

Публікації. Основні наукові положення та результати дисертаційного дослідження було висвітлено у вісімнадцяти наукових працях, серед яких: 4 наукові статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б», 1 стаття у наукометричній базі даних Scopus та 13 публікацій за матеріалами міжнародних, міжнародних науково-практичних та науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на шість підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 237 сторінки, з них основного тексту – 182 сторінки. Список використаних джерел становить 245 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Поняття, ознаки та функції інституту юридичної відповідальності

Процес становлення та розвитку правової держави зумовлює необхідність формування ефективної системи гарантій охорони та захисту прав і свобод людини. Одним із фундаментальних складників такої системи є інститут юридичної відповідальності, який виконує роль універсального правового засобу реагування на порушення встановлених норм і відновлення належного стану правових відносин. У межах загальної теорії права зазначений феномен розглядається як форма державного примусу, що має публічно-владний характер та здійснюється в установленому законом порядку.

Потреба у глибшому пізнанні структури та внутрішніх характеристик інституту юридичної відповідальності зумовлюється трансформаційними процесами у правовому полі сучасної України, які об'єктивно потребують перегляду усталених доктринальних підходів крізь призму цінностей прав людини, гуманізму та верховенства права. У зв'язку з цим особливого значення набуває системне опрацювання змісту юридичної відповідальності, її ознак як родової категорії в структурі механізму правового регулювання, а також її функціонального навантаження.

У науково-теоретичному дискурсі особливе значення має чітке розмежування між загальносоціальним і власне юридичним розумінням відповідальності. Застосування терміна «відповідальність» у широкому значенні, яке характерне для повсякденного мовлення, моральної філософії чи соціології, нерідко призводить до розмиття його нормативно-правового змісту. Вказана семантична нечіткість унеможлиблює виявлення специфіки правової відповідальності як самостійного інституту позитивного права [1, с.54].

В українській доктрині категорія юридичної відповідальності є багатовимірною, позаяк, з одного боку, проявляється як форма державного примусу, що забезпечується лише уповноваженими органами, з іншого – як елемент системи правовідносин, у якому закріплено правове зобов'язання і відповідну санкцію за його порушення. Завдяки такій подвійній природі інститут юридичної відповідальності набуває значення ефективного засобу забезпечення законності та підтримання соціальної організованості.

У межах сучасного доктринального аналізу юридичну відповідальність розглядають як особливу форму державного примусу, що виникає у відповідь на правопорушення. Її сутність полягає у застосуванні до порушника заходів, що зумовлюють позбавлення його певних прав чи благ, якими він володів на законних підставах до моменту вчинення делікту. Зокрема, під благами розуміються як особисті немайнові, так і майнові чи організаційно-правові цінності, втрата яких для правопорушника є юридично значущим наслідком його протиправної поведінки. Юридична відповідальність у зазначеній інтерпретації виступає як прояв регламентованої законом форми примусового обмеження правопорушника в межах санкції правової норми. Вказане позиціонування дозволяє чітко розмежувати юридичну відповідальність від інших форм соціального впливу та акцентує її правову визначеність, інституційну формалізацію та санкційний характер, що забезпечується монополією держави на застосування публічного примусу [128, с. 464].

У загальнотеоретичному вимірі юридична відповідальність розглядається як форма впливу, змістом якої є встановлений нормами права обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати визначених законом несприятливих наслідків. Так, наукова позиція, запропонована П. М. Рабіновичем, характеризує юридичну відповідальність як імперативно закріплений у законодавстві обов'язок правопорушника, що реалізується через примусове позбавлення останнього певних матеріальних чи нематеріальних благ, які становлять юридичну чи фактичну цінність для нього [115, с. 157].

У зазначеному контексті варто наголосити на зв'язку юридичної відповідальності з можливістю настання негативних наслідків для суб'єкта делікту як результату реалізації заходів державного примусу. У зазначеній інтерпретації відповідальність виступає механізмом публічно-владного реагування, що спрямований на відновлення порушених прав шляхом санкціонованого втручання у сферу прав, свобод або інтересів особи. Саме каральний аспект, тобто застосування санкцій, що мають характер обмежень чи позбавлення прав, становить одну з ключових складових юридичної відповідальності. Виходячи з вищенаведеного, встановлення дефініції юридичної відповідальності, дозволяє окреслити юридичну відповідальність як специфічну правову конструкцію, що характеризується поєднанням таких визначальних ознак, як формалізованість, примусовість, несприятливість наслідків та забезпечення її реалізації з боку державних органів, уповноважених на застосування санкцій.

М. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко визначають юридичну відповідальність як комплексний правовий механізм, спрямований на забезпечення належної реалізації правових приписів шляхом реагування на їх порушення. У запропонованому визначенні ключовим є акцент на юридично формалізованому характері відповідальності, що відрізняє її від інших видів соціального реагування на девіантну поведінку. Юридична відповідальність, за цим позиціонуванням, передбачає наявність визначеної санкції, закріпленої у відповідній нормі права, а також обов'язкове застосування передбачених законодавством процедур притягнення особи до відповідальності через уповноважені державні органи. Так, юридична відповідальність постає як правовий інструмент реалізації державного примусу, що здійснюється в рамках встановленої правової форми та виконує важливу функцію стабілізації правопорядку через санкціоноване державою обмеження певного обсягу прав чи інтересів особи, яка вчинила протиправне діяння. Вказане розуміння дозволяє чітко окреслити межі допустимого реагування з боку держави, а

також забезпечує юридичну визначеність і передбачуваність правозастосовної практики [102].

Н. А. Загребельна та А. С. Дубовой стверджують, що юридична відповідальність є ключовою категорією права, яка поєднує державний примус і соціальну свідомість індивідуума, забезпечуючи стабільність правопорядку та ефективність правової системи. Вона має дуалістичний характер – позитивна відповідальність стимулює дотримання норм через мораль та заохочення, а негативна відповідальність застосовується у вигляді санкцій за порушення. Ефективне державотворення та правова стабільність можливі лише за умови поєднання цих форм відповідальності та гармонізації правових норм із суспільними й європейськими стандартами [51].

Юридична відповідальність, як складна та багатогранна правова категорія, постійно розвивається. Переважно юридичну відповідальність розуміють як обов'язок правопорушника зазнати передбачених законом негативних наслідків, що реалізуються через державний примус, але водночас визнається її ширший соціально-правовий зміст [52].

Як ми зазначали вище, що у юридичній літературі загально визнаною є позиція, згідно з якою юридична відповідальність розглядається як специфічний вид державного примусу, що виявляється у негативному реагуванні публічної влади на факт правопорушення, а також реалізується шляхом засудження протиправної поведінки та накладення на порушника певних несприятливих юридичних наслідків, які можуть проявлятися в обмеженні чи позбавленні особистого або майнового характеру. Йдеться, насамперед, про санкції, які закріплені у відповідних нормах матеріального права та застосовуються в установленому законом процесуальному порядку.

Разом із тим, у науковому дискурсі висловлюються і альтернативні точки зору, відповідно до яких не кожен акт державного примусу може бути кваліфікований як юридична відповідальність. Деякі дослідники вважають, що примусове забезпечення виконання первинного юридичного обов'язку, до прикладу, стягнення боргу, повернення майна або виконання умов договору,

має виключно поновлювальний характер і не входить до поняття юридичної відповідальності, позаяк сутнісною ознакою відповідальності є її ретроспективність, тобто фіксація факту порушення правового припису в минулому та застосування заходів впливу саме як реагування на вже вчинене правопорушення.

Вартим наукової уваги є погляд, запропонований Ю. В. Кривицьким, який істотно розширює розуміння юридичної відповідальності, та поєднує як превентивний, так і санкційний аспекти цього феномену. Дослідник визначає юридичну відповідальність як нормативно встановлений обов'язок та підкреслює її динамічний характер. З одного боку, вона існує у формі позитивного зобов'язання суб'єктів права дотримуватися правових приписів, що схвалюється та заохочується державою; з іншого – у разі їх порушення перетворюється на обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків, зумовлених державним осудом та примусовим обмеженням його особистих чи інших прав. Зазначена позиція репрезентує ціннісно-орієнтовану концепцію відповідальності, в якій поєднано ретроспективний і перспективний виміри правового регулювання, відповідальність реалізується у формі позитивної правомірної поведінки, що визнається правомірною та суспільно корисною, а також у вигляді санкцій, які застосовуються за правопорушення [34, с.383-384].

У цьому контексті слід зазначити, що формування теорії юридичної відповідальності як самостійного наукового напрямку відбулося у межах осмислення феномену соціальної відповідальності у ХХ столітті. На цьому етапі домінуючою залишалася концепція юридичної відповідальності як інструменту негативного ретроспективного реагування держави на вчинене правопорушення. Ототожнення відповідальності винятково з каральним механізмом зберіг своє значення в теоретичних конструкціях, притаманних правовим системам пострадянського типу, котрий передбачає, що юридична відповідальність виникає виключно *ex post facto*, тобто після факту

порушення, і спрямована на репресивне чи компенсаційне усунення його наслідків.

Водночас трансформаційні процеси, що супроводжуються зростанням ролі прав людини, гуманізацією публічного примусу та утвердженням принципу верховенства права, зумовлюють необхідність переосмислення співвідношення між репресивним і стимулювальним потенціалом юридичних норм. У зазначеному аспекті зростає зацікавлення наукової спільноти в концепції так званої позитивної юридичної відповідальності, що орієнтована не на покарання за правопорушення, а на закріплення правового статусу особи як відповідального суб'єкта права, котрий добровільно реалізує правові обов'язки та дотримується нормативних вимог.

Паралельно з цим актуалізується і концепт перспективної юридичної відповідальності, яка виконує мотиваційну функцію та спонукає індивіда до правомірної поведінки ще до настання правопорушення. Вказана функція виявляється, зокрема, у правових інститутах умовного звільнення, запобіжних заходів чи інституту правового ризику. Натомість ретроспективна відповідальність продовжує слугувати засобом правового стримування, спрямованого на реагування держави на факт правопорушення.

Відтак, у межах загальнотеоретичного осмислення юридичної відповідальності дедалі більшої уваги набуває її класифікація за часовою орієнтацією та характером правового впливу. Як ми зазначали вище, у юридичній літературі усталено розрізняють перспективну та ретроспективну, позитивну та негативну форми відповідальності.

Перспективна відповідальність трактується як внутрішньо вмотивована поведінка суб'єкта, що ґрунтується на усвідомленні ним обов'язку діяти відповідно до вимог права у майбутньому, має добровільний, ініціативний характер і відображає схильність особи до правослухняної, соціально цінної поведінки ще до настання будь-якого правового порушення. Зазачений різновид юридичної відповідальності виявляється у свідомому

виборі нормативно визначеної або бажаної форми поведінки в умовах правової альтернативності.

Натомість ретроспективна відповідальність виникає як реакція правового чи соціального середовища на вже вчинене діяння та характеризується тим, що її настання обумовлене фактом минулої поведінки суб'єкта, яка набуває правового значення, зокрема, у вигляді правопорушення або правомірної дії. Ретроспективна відповідальність може реалізовуватися у позитивній або негативній формі, залежно від суспільної оцінки наслідків вчиненого. Позитивна ретроспективна відповідальність виявляється у формі заохочення, схвалення або стимулювання особи за її правомірні, соціально значущі вчинки. Водночас негативна відповідальність має репресивний характер і передбачає накладення на особу санкцій, переважно у формі обмеження її прав, свобод чи майнових інтересів. Зазначений вид відповідальності найчастіше є примусовим за своєю природою і реалізується через застосування державної влади у процесуально встановлених межах, у відповідь на порушення правових норм.

У межах загальнотеоретичного аналізу юридичної відповідальності важливою є її класифікація за галузевою належністю, яка дозволяє відобразити специфіку правових засобів реагування на порушення у різних сферах правового регулювання. Вказана класифікація ґрунтується на змісті порушених норм, характері санкцій та суб'єктах притягнення до відповідальності.

Кримінальна відповідальність постає як найбільш сувора форма юридичної відповідальності та характеризується високим рівнем державного осуду та пов'язаний із застосуванням репресивних заходів (позбавлення волі, арешт, штраф тощо), що призначаються виключно судом у рамках кримінального провадження. Звернемо увагу, що у межах наукової дискусії щодо співвідношення позитивної та негативної форм юридичної відповідальності, особливої уваги заслуговує концепція, прибічники якої заперечують наявність позитивного виміру відповідальності в сфері

кримінального права. Представники цього напрямку наполягають на виключно санкційній природі кримінальної відповідальності та розглядають її як суто ретроспективну категорію, що виникає виключно внаслідок вчинення особою кримінально протиправного діяння.

Зокрема, П. С. Матишевський трактує кримінальну відповідальність як специфічний правовий обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що полягає в зазнанні передбачених законом негативних наслідків у формі заходів державного примусу. Зазначена позиція повністю узгоджується з традиційним каральним підходом до кримінальної відповідальності, що домінував у радянській і пострадянській правовій думці, згідно з яким відповідальність не може бути реалізована інакше як через репресивне втручання держави в правовий статус правопорушника. У межах цієї теоретичної парадигми кримінальна відповідальність позбавляється будь-яких стимулюючих чи виховних рис, а отже, зводиться до акту юридичного осуду та застосування санкції [92, с.86]. Вказане, хоча і логічно вписується в суворо формалізовану доктрину кримінального права, однак втрачає зв'язок із юридичної відповідальності як складового елемента правового регулювання, здатного формувати правову культуру через позитивне підкріплення соціально схвальної поведінки.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних правопорушень, які, хоча і не мають кримінального характеру, однак завдають шкоди публічному порядку, інтересам держави або громадян. Цей вид відповідальності реалізується через застосування адміністративних стягнень (наприклад, штрафів, адміністративного арешту, позбавлення спеціального права), що можуть накладатися уповноваженими органами виконавчої влади в адміністративному порядку [80] [55]. Цивільно-правова відповідальність виникає внаслідок порушення зобов'язань або завдання шкоди у сфері приватноправових відносин, має відшкодувальний характер і спрямована на поновлення порушених прав та інтересів учасників цивільного обороту, фізичних або юридичних осіб, які виступають юридично рівноправними

суб'єктами. Найпоширенішими формами є відшкодування збитків, неустойка, стягнення пені тощо [94, с.25] [131, с. 268] [103]. Дисциплінарна відповідальність охоплює правові наслідки порушення правил внутрішнього трудового або службового розпорядку, що регламентовані трудовим законодавством або спеціальними нормативними актами [127]. Зазначений різновид юридичної відповідальності передбачає застосування санкцій, серед яких догана, звільнення або пониження в посаді, які накладаються відповідними органами чи посадовими особами роботодавця тощо [157, с. 345].

Конституційна відповідальність є особливим, порівняно рідкісним видом юридичної відповідальності, який стосується суб'єктів публічної влади у зв'язку з порушенням основоположних конституційних норм або принципів [87, с. 134]. У вітчизняній конституційно-правовій науці одним із провідних підходів до осмислення природи конституційної відповідальності є концепція, запропонована В. М. Шаповалом. Учений обґрунтовано розрізняє два поняття – «конституційна відповідальність» у широкому сенсі та «конституційно-правова відповідальність» як її вузький, спеціалізований прояв. За його переконанням, конституційна відповідальність виступає інтегративною категорією, що охоплює всі види юридичної відповідальності, які можуть виникати у зв'язку з порушенням приписів Основного Закону або конституційних принципів, зокрема, кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність посадових осіб, органів державної влади чи інших суб'єктів публічного права. Натомість конституційно-правова відповідальність, як наголошує учений, має статус окремого інституту юридичної відповідальності, який функціонує на основі специфічних норм конституційного законодавства, настає за порушення саме тих приписів, які мають найвищу юридичну силу та визначають засадничі параметри організації і функціонування публічної влади, правовий статус громадян, а також конституційний порядок у державі. Відповідно, конституційно-правова відповідальність реалізується через процедури

імпичменту, дострокового припинення повноважень, скасування актів органів місцевого самоврядування тощо, тобто шляхом конституційно встановлених санкцій, які мають не стільки каральний, скільки охоронно-інституційний характер [158].

Відтак, диференціація юридичної відповідальності за галузевими ознаками відображає функціональну багатоманітність правового механізму забезпечення норм права і дозволяє адаптувати юридичні санкції до специфіки правопорушень у кожній окремій сфері суспільних відносин [31].

Слід підкреслити, що концепція позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, яка тривалий час вважалася переважно теоретичною, нині отримує дедалі більше емпіричних підтверджень у законодавстві України, особливо в рамках приватно-правового регулювання. У межах цивільного, трудового чи сімейного права позитивна відповідальність набуває виразних форм у вигляді добровільного та сумлінного виконання юридичних обов'язків, дотримання встановлених правових приписів, ініціативного здійснення правомірної поведінки тощо. У таких випадках юридична відповідальність не обмежується реакцією на правопорушення, а розглядається як невід'ємна частина правової соціалізації, яка мотивує особу до конструктивного правового вибору.

Однак у сфері публічного права ситуація є значно складнішою та неоднозначною. Незважаючи на те, що галузі публічного права традиційно асоціюються з репресивними механізмами, не всі форми відповідальності у цьому сегменті можна звести до негативної ретроспективної реакції. Наприклад, дотримання присяги державним службовцем, неухильне виконання норм законів, службової дисципліни, етичних стандартів у сфері публічного адміністрування – це приклади поведінки, яка, хоча і не передбачає санкцій, однак проявляє відповідальність перед суспільством і державою у позитивному, проактивному сенсі.

Так, у сучасному правовому дискурсі спостерігається тенденція до розширеного розуміння сутності кримінальної відповідальності, що виходить

за межі виключно санкційного спрямування. В межах такої концептуалізації особливу наукову вагу має позиція В. К. Грищука, який наполягає на доцільності розгляду позитивної кримінальної відповідальності як форми правореалізації. У цьому контексті позитивна відповідальність тлумачиться не як реакція держави на правопорушення, а як вияв правомірної поведінки суб'єкта, яка проявляється у свідомому використанні наданих йому прав, виконанні передбачених законом обов'язків, а також у дотриманні кримінально-правових заборон [41, с.136].

Позитивна кримінальна відповідальність у поданому розумінні не асоціюється з каральним аспектом, а навпаки розглядається як нормативно схвалювана модель поведінки, що відповідає вимогам кримінального законодавства. Зазначена інтерпретація спрямована на утвердження цілісного уявлення про кримінальну відповідальність як правову категорію, в якій поєднуються як реакція на деліктну поведінку (негативний вимір), так і стимулювання правомірних дій (позитивний вимір), що є важливим для розвитку правової держави та формування правосвідомого суспільства.

Втім, дискусія щодо допустимості позитивної юридичної відповідальності в публічному праві залишається актуальною. Причиною цього є, з одного боку, формалізм позитивістського підходу, що зводить відповідальність виключно до санкції, а з іншого – консерватизм у трактуванні державного примусу як єдиної ознаки публічної відповідальності. Водночас тенденції гуманізації публічного управління, переорієнтація на сервісну модель держави та зростаюча роль етичного компонента в діяльності публічних суб'єктів об'єктивно вимагають ширшого розуміння сутності відповідальності як за негативні, так і за позитивні наслідки поведінки.

У цьому контексті перспективна відповідальність у публічному праві має розглядатися не як альтернативна або протилежна до традиційної моделі, а як доповнення до неї, що поглиблює зміст юридичної відповідальності як складової механізму правового впливу в умовах правової держави та утвердження європейських стандартів. Виходячи з наведеного, юридична

відповідальність у системі правової теорії розглядається як універсальний інструмент, за допомогою якого право забезпечує власну результативність. Її онтологія розкривається через зовнішні форми реалізації санкцій та через внутрішню природу права як соціального регулятора, що вимагає дотримання та гарантування виконання правових приписів. З цієї позиції постає необхідність теоретично окреслити ознаки та функції юридичної відповідальності.

Так, у процесі дослідження феномена юридичної відповідальності особливе значення має визначення її істотних характеристик, які дозволяють відмежувати цей правовий інститут від суміжних соціальних явищ, зокрема етичної, моральної або політичної відповідальності. Традиційна правова доктрина сформувала певний канон таких ознак, виходячи з репресивної природи юридичної відповідальності як форми державного примусу за вчинене правопорушення. Водночас сучасні трансформації правового мислення, поява концепцій позитивної та перспективної відповідальності, імплементація європейських стандартів у національну правову систему обумовлюють необхідність актуалізації та розширення понятійно-категоріального апарату у досліджуваному аспекті.

Запропоноване далі формулювання ознак юридичної відповідальності має на меті збереження методологічної спадковості правової науки та виокремлення тих нових і концептуально значущих характеристик, які є результатом осмислення сучасних підходів до правової природи юридичної відповідальності в контексті гуманізації правозастосування та пріоритету прав людини.

1. *Нормативна визначеність (зумовленість).* Юридична відповідальність має чітко окреслену нормативну природу, її виникнення, вид, підстава та механізм реалізації передбачені в актах позитивного права. Відповідальність не може існувати поза межами правового регулювання, вона вкорінена у системі юридичних норм, що вимагає дотримання принципу

законності. Будь-яке притягнення до відповідальності повинно мати під собою нормативно закріплену санкцію.

Як слушно зазначає М. І. Козюбра, юридична відповідальність не є спонтанною реакцією держави на правопорушення, а діє лише в межах закону, як реалізація санкції, передбаченої диспозицією або гіпотезою правової норми. Вона завжди базується на конкретних нормах позитивного права, що є критерієм її правової легітимності [69, с.13-16].

2. *Наявність юридичного обов'язку як змістової основи.* У структурі юридичної відповідальності ключовим елементом виступає виникнення чи актуалізація обов'язку, котрий може проявлятися у негативній формі через зазнання несприятливих наслідків та у позитивній шляхом дотримання нормативно визначених вимог. У першому випадку йдеться про реакцію на правопорушення, у другому – про правомірну поведінку. Обидві моделі базуються на домінуванні обов'язкової сторони у правовому статусі суб'єкта, що надає юридичній відповідальності структуру зобов'язального характеру.

3. *Забезпеченість державним примусом.* Класичною і водночас ключовою ознакою юридичної відповідальності є можливість її забезпечення заходами державного примусу. Однак у контексті сучасної юриспруденції акцент зміщується не тільки на примус у буквальному сенсі, але і на механізми легітимного впливу публічної влади, які передбачають стимулювання правомірної поведінки, позитивну відповідальність, превенцію, а не лише кару.

Для застосування примусу необхідна наявність трьох взаємопов'язаних підстав: юридичної, фактичної та формальної. Юридична підстава полягає в існуванні правових норм, які передбачають можливість застосування примусу до певних суб'єктів у конкретних випадках. Фактична підстава означає настання юридичного факту, передбаченого законом, – події або дії, що породжують відповідні правовідносини. Формальною підставою є видання компетентним державним органом акта про застосування норм права, який прямо передбачає обмеження прав конкретного суб'єкта. Власне, примус як

фізична дія може здійснюватися тільки спеціальними органами державної влади на підставі судового рішення або адміністративного акта. У разі відсутності таких рішень примус не може вважатися легітимним і не підлягає реалізації [231, р. 92]. Юридична відповідальність відрізняється від соціальної саме завдяки своїй інституційності, тобто наявності визначеної процедури і уповноважених суб'єктів примусу [149, с. 221-222].

У сучасному правовому дискурсі дедалі більше уваги приділяється комплексному розумінню примусу як структурного елементу юридичної системи. Так, Т. Адамс у рамках аналізу аргументації К. Хімми щодо невід'ємної примусової природи права наголошує, що правовий примус не може розглядатися виключно як застосування санкцій чи фізичного впливу. На його думку, примус втілюється також у системних механізмах, серед яких процедурна організація правосуддя, суспільне очікування виконання правових норм, інституційна довіра та внутрішня переконаність у легітимності державного впливу. Таким чином, навіть за відсутності прямої сили або покарання, норми права справляють обов'язковий вплив через передбачуваність наслідків їх порушення. Дослідник розширює уявлення про правовий примус та трактує його як багатовимірне явище, що охоплює як формальні санкційні інструменти, так і соціально легітимовані механізми правового впливу. Учений підкреслює, що саме поєднання публічної легітимності, очікуваної відповідальності та інституційної стабільності формує стійкий конституційний порядок. У цьому контексті юридична відповідальність постає як реакція держави на порушення, але поряд із цим і як елемент превентивного, нормативного і ціннісного впливу, що забезпечує дотримання правових стандартів без необхідності постійного застосування прямого примусу. Вказане розуміння відповідає європейському позиціонуванню права як інструменту, що водночас обмежує владу і спрямовує поведінку індивідів через нормативну інтеграцію, а не тільки через страх покарання [170].

У сучасних умовах трансформації правової системи України під впливом європейських стандартів прав людини, особливої актуальності набуває перегляд доктринального підходу до правового примусу як ключового елементу юридичної відповідальності. На основі критичного аналізу сучасної англійської доктрини, зокрема теоретичних положень, запропонованих Т. Адамсом, підкреслимо, що ефективність юридичної відповідальності не зумовлюється винятково силовим або санкційним потенціалом держави, а значною мірою залежить від здатності правової системи формувати інституційну довіру, легітимність і передбачуваність правового регулювання. У цьому контексті юридичну відповідальність доцільно інтерпретувати як багатофункціональний правовий інструмент, що водночас виконує превентивну, виховну та стабілізаційну функції.

Імплементация європейських стандартів юридичної відповідальності в Україні відбувається переважно на формальному рівні: законодавство значною мірою гармонізоване з правом ЄС, але правозастосовна практика, інституційна спроможність і судова незалежність не забезпечують їх повноцінної реалізації. Ключовою проблемою залишається розрив між нормою і практикою, що потребує не лише змін законів, а й глибоких інституційних, процедурних та культурних трансформацій [85].

Водночас вважаємо, що в умовах імплементации європейських стандартів надзвичайно важливим є нормативне встановлення допустимих меж примусу, з огляду на принципи пропорційності, недискримінації та поваги до людської гідності. Таким чином, юридична відповідальність повинна бути і способом реагування на правопорушення, і інструментом делікатної кореляції між свободою особи та публічним інтересом, що уможливорює формування справедливого, гуманного та ефективного дотримання прав та свобод людини у демократичній державі.

Правові відносини, у межах яких реалізується державний примус, мають владно-субординаційний, і водночас двосторонній характер. Однією з їх сторін завжди виступає орган публічної влади або уповноважений

представник держави, тоді як іншою може бути будь-який суб'єкт, на якого поширюється юрисдикція державної влади. Застосування примусу повинно ґрунтуватися на принципі пропорційності, що передбачає запровадження таких заходів та санкцій, які б мали стримувальний ефект для потенційних порушників правопорядку та водночас забезпечували захисну функцію права. Вказане зміцнює довіру суспільства до держави, знижує ризик вчинення самочинних дій з боку громадян. Водночас правовий примус не може виходити за межі, встановлені основоположними міжнародними актами у сфері прав людини, зокрема Загальною декларацією прав людини, Європейською конвенцією з прав людини та її протоколами. Його застосування має бути несумісним із завданням шкоди фізичному або психічному стану особи, а також із порушенням основоположних прав і свобод людини. Лише за умов додержання зазначених правових і моральних меж державний примус може бути інструментом, що сприяє становленню ефективного, гуманного та легітимного правопорядку [221, р. 92].

4. *Факт правопорушення або правомірної поведінки як підстава.* У вузькому розумінні юридична відповідальність виникає тільки за наявності правопорушення, тобто порушення юридичної норми, що фіксується у формі юридичного факту. Водночас концепція позитивної відповідальності, яка знаходить дедалі більше визнання у правовій науці, зокрема, у сфері трудового, конституційного та міжнародного права, допускає її реалізацію не як наслідок порушення, а як форму правомірної поведінки, яка схвалюється або заохочується державою.

У науковій літературі правопорушення визначається як усвідомлений вчинок або бездіяльність, яка за змістом перевищує межі дозволеного нормою і за своєю структурою складається з об'єкта, суб'єкта, об'єктивної і суб'єктивної сторін дії [147]. Правопорушення як юридичний факт є дискреційною ідентифікаційною підставою, позаяк воно зв'язує абстрактну норму з конкретним випадком та запускає процедуру застосування санкції. Без

відповідного юридичного факту механізм відповідальності залишається нефункціональним, оскільки не визначається об'єкт правової дії.

Водночас ця ознака чітко вирізняє юридичну відповідальність серед інших форм державного примусу. До прикладу, адміністративні заходи (інспекції, превентивні приписи, превентивний нагляд) можуть застосовуватися без базування на правопорушенні, з метою запобігання або контролю. Натомість юридична відповідальність – це ретроспективний реактивний механізм, який настає лише після встановлення факту порушення, тобто є реакцією на діяння, а не його профілактичною оцінкою [79].

Відтак, чітка ідентифікація правопорушення як юридичного факту є критичною теоретичною ознакою, що забезпечує:

- 1) логічну завершену структуру правового регулювання (норма – факт – наслідок);
- 2) чіткий поділ між превентивними та репресивними функціями права;
- 3) гарантію легітимності правозастосування через встановлення конкретних критеріїв, що автоматично підводять до відповідальності лише тих, хто дійсно порушив закон.

У цьому контексті виникає необхідність чіткого розмежування понять, що обслуговують регулювання юридичної відповідальності на різних рівнях правової матерії. Зокрема, варто звернути увагу на відмінність між поняттям юридичної відповідальності як правової категорії, що відображає сутність примусового реагування на правопорушення, та поняттям інституту юридичної відповідальності як системної сукупності правових норм, які регламентують підстави, порядок і форми реалізації цієї відповідальності.

М. Терещенко зазначає, що поняття юридичної відповідальності та інституту юридичної відповідальності, хоча і тісно пов'язані між собою, не є тотожними, оскільки відображають різні рівні правової дійсності та відіграють відмінні функціональні ролі в системі права. Юридична відповідальність у вузькому, матеріальному значенні виступає як специфічна форма державного

реагування на правопорушення, що проявляється у застосуванні до правопорушника передбачених законом заходів примусового характеру. Вона фіксує юридичний наслідок протиправної поведінки та реалізується в межах конкретного правовідношення між державою та суб'єктом делікту. Натомість інститут юридичної відповідальності є складним, структурно відокремленим поняттям, що охоплює сукупність взаємопов'язаних правових норм, принципів, правових механізмів і процедур, спрямованих на регулювання виникнення, реалізації та припинення відповідальності. Відтак, юридична відповідальність як правове явище є предметом регулювання, тоді як інститут юридичної відповідальності є інструментом, через який таке регулювання здійснюється. Відповідно, співвідношення між цими поняттями можна охарактеризувати як співвідношення змісту і форми, категорії і механізму її реалізації, що вказує на неможливість їх ототожнення у науково-правовому аналізі [148].

На наш погляд, інститут юридичної відповідальності у вузькому розумінні можна визначити як відносно самостійне структурне утворення в системі галузевого права, яке охоплює сукупність правових норм, що безпосередньо регулюють порядок виникнення, реалізації та припинення юридичної відповідальності виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення. У цьому розумінні інститут юридичної відповідальності зосереджується на санкційній (репресивній) функції, а його предметом є деліктні правовідносини, тобто такі, що виникають між правопорушником і державою, або іншим уповноваженим суб'єктом, у результаті порушення норм права та передбачають застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу. Підкреслимо, запропоноване визначення не охоплює профілактичні, виховні чи регулятивні елементи правової політики, та акцентує увагу винятково на реакції держави на факт порушення права. У вузькому підході юридична відповідальність постає як механізм державного реагування на вже вчинене протиправне діяння,

спрямований на відновлення порушених прав та притягнення правопорушника до відповідальності у формах, встановлених законом.

Поряд із цим, у сучасному правознавстві спостерігається тенденція до переосмислення предмета інституту юридичної відповідальності у бік його розширення та розуміння предметної сфери цього інституту, виходячи з того, що вона не обмежується винятково правовідносинами, які виникають у зв'язку з вчиненням правопорушення. У такому контексті предметом правового регулювання в межах інституту юридичної відповідальності є також відносини, які формуються, розвиваються та охороняються державою в контексті загальної стратегії правового регулювання, спрямованої на забезпечення суспільного порядку, правомірної поведінки суб'єктів права та утвердження принципу відповідальності як універсального правового механізму [150, с.21, 22].

Включення до предмета інституту юридичної відповідальності правовідносин, які не мають прямого зв'язку з фактом правопорушення, зумовлюється концептуальним розширенням уявлень про юридичну відповідальність; вона трактується як форма державного реагування на делікт, що вже відбувся, а також як цілісна система норм та механізмів, покликаних забезпечити стабільність суспільних відносин. Зазначена система охоплює як санкційний, так і превентивний, заохочувальний, регулятивний виміри, що дозволяє розглядати юридичну відповідальність як важливий елемент правового впливу, здатного забезпечувати належну правову кореляцію у суспільстві ще до моменту вчинення правопорушення.

У широкому розумінні інститут юридичної відповідальності охоплює реактивну складову, пов'язану із застосуванням санкцій, та проактивну, яка реалізується через формування правових стандартів поведінки, створення інституційних умов для їх дотримання, а також забезпечення правової просвіти та формування в суспільстві високої правосвідомості. У цьому аспекті юридична відповідальність виступає як засіб реагування на протиправність та одночасно як складова правового виховання, що сприяє

формуванню правової культури, внутрішнього переконання в необхідності дотримання правових норм і цінностей. На наше переконання, вказана широка інтерпретація інституту юридичної відповідальності відкриває нові методологічні горизонти для його дослідження, дозволяє охопити у межах цього інституту як традиційні санкційні механізми, так і сучасні превентивні засоби, які в сукупності забезпечують ефективність захисту прав та свобод людини і громадянина.

На основі вищезазначеного можемо перейти до аналізу функціонального призначення інституту юридичної відповідальності, яке виходить за межі суто санкціонуючого впливу. Так, класична теорія права ототожнює функцію відповідальності з *каральною (репресивною)* сутністю, що було типовим для позитивістських шкіл XIX – початку XX століття, які вбачали в юридичній відповідальності насамперед «відплату порушнику за вчинене правопорушення. Однак у сучасному праворозумінні переважає функціональна багатоманітність юридичної відповідальності. Передусім, виділяється *превентивна функція*, що має на меті запобігання правопорушенням як щодо конкретного суб'єкта (спеціальна превенція), так і серед інших осіб (загальна превенція). З цієї точки зору юридична відповідальність виконує поведінкову функцію стримування та є фактором, що впливає на правову мотивацію.

Стабілізаційна функція інституту юридичної відповідальності полягає у забезпеченні стійкості і передбачуваності правового регулювання, зміцненні довіри до публічної влади. Здійснюючи реакцію на правопорушення, юридична відповідальність сприяє відновленню дії правових норм, порушених унаслідок неправомірної поведінки. Завдяки цьому вона виконує роль інституційного «амортизатора», що нейтралізує ризики правового нігілізму, знижує суспільну напругу та перешкоджає виникненню самочинних способів захисту прав. Особливо вагомою ця функція є в умовах соціальних трансформацій, збройного конфлікту або політичної нестабільності, коли держава через інститут юридичної відповідальності демонструє свою

здатність зберігати контроль над суспільними процесами в межах легітимної правової форми.

Регулятивна функція проявляється в тому, що сама її наявність у праві структурує допустимі межі поведінки та не вимагає реалізації санкції для того, щоб впливати на суб'єктів права. Як зазначається у навчальних матеріалах з теорії держави і права, зазначена функція виявляється тоді, коли норми, що встановлюють відповідальність, оформлюють допустимі моделі поведінки через заборони, дозволи, обов'язки чи заохочення, навіть за відсутності конкретного порушення [155]. У цьому сенсі регулятивна функція є імпліцитною, однак дієвою, позаяк дозволяє формувати і підтримувати правомірну поведінку в суспільстві без необхідності застосовувати каральні заходи. Зазначене спрямоване на запобігання правопорушенням ще до їх вчинення, оскільки правила поведінки стають очевидними та соціально очікуваними. Тож ключовий зміст цієї функції полягає не в тому, щоб карати, а в тому, щоб структурувати суспільні відносини, формувати правосвідомість і саморегуляцію у суб'єктів права.

Не менш значущою є *відновлювальна (компенсаційна) функція*, що спрямована на реституцію порушеного правового стану та відновлення порушених прав. Зазначена функція виконує системоутворюючу роль у механізмі правового регулювання, оскільки дозволяє нейтралізувати наслідки правопорушення. У рамках сучасного правового дискурсу вказана функція дедалі частіше розглядається як основна для приватно-правових форм відповідальності. Поновлення порушеного стану є пріоритетним завданням правового реагування, особливо у випадках заподіяння шкоди майновим чи немайновим правам, коли відшкодування збитків або компенсація моральної шкоди виступає основним засобом захисту прав особи [156, с. 385-386].

Слід наголосити, що відновлювальна функція уособлює сучасну гуманістичну парадигму правового регулювання, відповідно до якої юридична відповідальність не обмежується застосуванням заходів примусу. Її зміст охоплює також комплекс правових і організаційних засобів, спрямованих на

забезпечення реінтеграції особи у сферу дії права та відновлення її повноцінної участі в суспільних відносинах. У цьому аспекті важливим є положення Європейського суду з прав людини, зокрема у справі «Pine Valley Developments Ltd. v. Ireland» (1991), де Суд наголосив на обов'язку держави забезпечити ефективне відновлення становища особи, наскільки це можливо, до порушення права [218]. На доктринальному рівні така інтерпретація досліджуваної функції відповідальності набуває філософсько-правового виміру, адже система, що не містить механізмів компенсації, стає неспроможною гарантувати повноцінний захист прав та свобод.

Серед структурно-функціональних елементів інституту юридичної відповідальності особливу роль відіграє *виховна функція*, яка безпосередньо пов'язана з формуванням правосвідомості, утвердженням правової культури в суспільстві. На відміну від каральної чи відновлювальної, виховна функція не є безпосередньо санкційною за своєю природою, а має опосередкований вплив, позаяк реалізується через процес правозастосування, його публічну оцінку та соціальну реакцію на факт порушення правових норм.

У виховному аспекті юридична відповідальність виконує функцію нормативного орієнтира, який визначає межі допустимої поведінки та відображає цінності, що визнаються державою як обов'язкові. Публічність судового розгляду, інформаційне висвітлення фактів правопорушень та усталення судової практики сприяють формуванню в суспільній свідомості уявлень про невідворотність покарання, пріоритетність принципу верховенства права, рівність усіх перед законом і неприйнятність протиправних діянь. У розвиненій правовій державі виховна функція набуває особливого значення у запобіганні повторним правопорушенням та зміцненні суспільної довіри до органів публічної влади. Системне оприлюднення правових позицій судових органів, відкритий доступ до судових рішень і підвищення рівня правової обізнаності населення формують правову культуру, засновану на внутрішньому усвідомленні обов'язку дотримання закону. Реалізація виховного потенціалу цього інституту здійснюється як у

формі індивідуального впливу на правопорушника, так і у вигляді загальносоціального впливу на інших суб'єктів правових відносин. Дієвість юридичної відповідальності є ключовим принципом правової системи, який забезпечує реальне виконання закону, відновлення порушеного правопорядку, гарантування прав і свобод людини та стримування протиправної поведінки. Дієвість юридичної відповідальності тісно пов'язана з іншими принципами (законність, справедливість, невідворотність покарання тощо) і є необхідною для ефективного функціонування держави та суспільства, особливо в умовах війни чи кризових ситуацій. Без її забезпечення втрачається сенс і мета самого інституту юридичної відповідальності [97].

Узагальнюючи викладене, юридична відповідальність постає як складний багатогранний інститут, що виконує ключову соціально-правову функцію, пов'язану з утвердженням правової культури та реалізацією фундаментальних принципів права. У сучасній правовій доктрині перспективний та позитивний потенціал юридичної відповідальності розглядається як засіб формування та підтримання належної поведінки, а також як інструмент заохочення до її дотримання, що відображає тенденцію до гуманізації правозастосування та переорієнтації інституту юридичної відповідальності на забезпечення поваги до гідності особи та її права на справедливе ставлення навіть у межах санкційного впливу. Разом з тим, зберігається фундаментальна ознака юридичної відповідальності у вигляді реакції на вчинене правопорушення, що передбачає застосування передбачених законом заходів примусу. Поєднання цієї ретроспективної складової з превентивною, стабілізаційною, виховною та регулятивною функціями формує комплексний механізм, здатний ефективно відповідати на виклики сучасного розвитку права та задовольняти потреби демократичного суспільства.

1.2. Історико-правовий розвиток інституту юридичної відповідальності в європейському правовому просторі

Інститут юридичної відповідальності в європейському правовому просторі формувався під впливом багатівікового розвитку права, у межах якого поступово вироблялися уявлення про допустимі межі поведінки, засоби реагування на їх порушення та механізми відновлення порушеного стану. Його еволюція нерозривно пов'язана з історичними умовами, соціальними трансформаціями та становленням принципів, що згодом стали основоположними для європейської правової традиції. Дослідження історико-правових витоків цього інституту дозволяє простежити генезу відповідних правових норм та виявити чинники, які визначили сучасне розуміння юридичної відповідальності та її функцій. Витоки цього процесу сягають античного періоду, коли було закладено перші концептуальні засади правового реагування на протиправні діяння.

Першоосновою європейської правової традиції щодо юридичної відповідальності стало право Стародавнього Риму. Римське право заклало базові поняття приватно-правової та публічно-правової відповідальності, хоча спершу таке розмежування було нечітким. У ранньому римському праві не існувало виразного відокремлення публічних злочинів від приватних правопорушень – будь-яке протиправне діяння розглядалося як завдання шкоди потерпілому, що тягло обов'язок сплатити компенсацію [189]. Лише у II–III ст. н.е. відбулося виокремлення публічних злочинів, які стали предметом розгляду державних кримінальних судів, тоді як приватні правопорушення залишилися у сфері цивільних позовів. Зазначений еволюційний процес ознаменував зародження поділу відповідальності на кримінальну (публічну) та цивільно-правову (приватну) у європейській традиції [160].

Важливою ознакою розвитку римського права було поступове витіснення принципу кровної помсти принципом компенсації, що надається державою. Найдавніший звід – Закони XII таблиць (451-450 pp. до н.е.) – вже відобразив перехід від приватної помсти до контролю держави над

покаранням, позаяк потерпілому пропонувалося прийняти грошове відшкодування замість помсти, а розмір компенсації встановлювався законом. До прикладу, за тілесні ушкодження допускався принцип талону (рівнозначної відплати), але лише якщо сторони не дійшли згоди про викуп, держава тим самим заохочувала мирне врегулювання через плату замість особистої розправи [161]. Вказана трансформація стала першим історичним кроком до поняття юридичної відповідальності в сучасному сенсі – відповідальності, яка реалізується в межах права, а не шляхом самосуду [162].

Розвиток римського права призвів до формування двох основних видів юридичної відповідальності – деліктної (від лат. *delictum* – правопорушення) і контрактної [132]. Класифікація зобов'язань класичними римськими юристами розділила їх на такі, що виникають з делікту або з договору. Класичне римське право визначило чотири основні делікти: *furtum* (крадіжка), *rapina* (грабіж), *injuria* (особиста образа чи тілесне ушкодження) та *damnum iniuria datum* (умисне чи необережне пошкодження майна) [104].

Вже в III ст. до н.е. прийняттям Закону Аквілія (*Lex Aquilia*) були систематизовані норми про майнову шкоду; зазначений закон встановив обов'язок відшкодування повної вартості ушкодженого майна в разі протиправного чи необережного заподіяння шкоди. Таким чином, римляни запровадили принципи вини (намір чи необережність як умова відповідальності) та протиправності як підстави юридичної відповідальності, що мають фундаментальне значення для подальшого розвитку європейського права [3].

Поряд із цим, у римському праві зародилися перші елементи об'єктивної відповідальності та відповідальності за інших осіб. Римське право передбачало випадки, коли особа може відповідати навіть без власної вини – наприклад, власник раба чи тварини ніс відповідальність за шкоду, заподіяну ними (так звана нокзальна відповідальність), або господар за крадіжки, вчинені його робітниками (прототип сучасної *vicarious liability*) [35]. Також у пізньоримському законодавстві виокремилися елементи публічного права –

публічні злочини (державні та релігійні), що розглядалися у кримінальних судах імперії (наприклад, державна зрада, злочини проти порядку) і каралися від імені держави. Відтак, античний етап сформував базові правові інститути, що лягли в основу як приватноправової відповідальності (договірної, деліктної), так і публічної (кримінальної) відповідальності у європейських правових системах [26].

Після падіння Західної Римської імперії правова карта Європи змінилася, виникли варварські королівства з власними звичаєвими правовими кодексами. Раннє середньовічне право германських народів будувалося значною мірою на принципі компенсації потерпілим за заподіяну шкоду – системі вергельду [214]. Вергельд (від давньогерманського *wergeld* – «ціна людини») був грошовим відшкодуванням, що виплачувалося кривдником родині потерпілого за вбивство або поранення, аби залагодити конфлікт. Вказана практика мала на меті замінити родову кровну помсту мирним урегулюванням через плату. Розмір вергельду визначався законами та часто залежав від соціального статусу жертви, наприклад, згідно з «Салічною Правдою» франків, штраф за убивство знатного феодала був у багато разів більшим, ніж за смерть простолюдина. У деяких випадках частина штрафу сплачувалася на користь племінного вождя чи короля як компенсація «за втрату підданого» – прообраз публічного інтересу у покаранні [88, с.89-92]. Якщо злочин був умисний, то крім вергельду родині, винуватець мав сплатити ще «wite» – окремий штраф на користь правителя як спокуту провини перед суспільством [216]. Зазначена практика свідчила про зародження розуміння подвійного характеру правопорушення, як приватної шкоди та як посягання на публічний порядок, що вимагає спокутування перед владою [135, с. 240].

Поступово, зі зміцненням державної влади в Європі X–XI ст., підхід до тяжких злочинів змінився, монархії набирали сили і вже не бажали обмежуватися грошовою компенсацією, тому деякі злочини перестали визнаватися «викупними» і почали каратися безпосередньо владою, найчастіше смертю чи калічницькими покараннями. Як зазначають історичні

джерела, до кінця XI ст. на континенті утвердилася практика, що тяжкі злочини не можуть бути спокутувані грішми, внаслідок чого злочинці підлягали страті або тілесним покаранням за вироком місцевої влади [16]. За таких умов ми можемо простежити перехід від переважно компенсаційної моделі відповідальності до карально-репресивної моделі в публічному праві; покарання стало розглядатися як обов'язкова реакція держави на правопорушення проти суспільства, а не лише як викуп потерпілому. Саме тоді зароджується європейський інститут кримінального покарання у сучасному розумінні – як засіб захисту публічного порядку, що призначається від імені держави, незалежно від волі потерпілого [5].

Водночас середньовічне право зберігало множинність локальних звичаїв і привілеїв. Світська судова система була фрагментованою, поряд із королівськими судами продовжували діяти сеньйоріальні (феодалні) суди, міські суди зі своїми статутами, а також церковні (духовні) суди [124, с. 18-21]. Канонічне право (право Католицької Церкви) мало особливий вплив на формування концепції юридичної відповідальності [19, с. 109].

У XII ст. після реформи канонічного права (кодифікація Граціана, бл.1140 р.) церква розвинула вчення про гріх і покуту, що позначилося і на світській юстиції. Канонічне право привнесло морально-етичний вимір у розуміння правопорушень, а злочин розглядався не лише як шкода суспільству, але і як гріх, що «сквернить душу» злочинця. Відтак, покарання почало розглядатися ще і як спосіб очищення та виправлення правопорушника [17, с. 3-11]. Церква пропагувала ідею, що метою каральної системи має бути відплата та «лікувальні покарання» задля морального виправлення злочинця. Вказане позиціювання передбачало, зокрема, впровадження у світське судочинство понять пом'якшення покарання через покаяння, можливості пробачення, врахування умислу та обставин.

Канонічні суди практикували пенітенціарну систему (накладення епитимій) за церковні правопорушення, і ця практика поступово вплинула на секулярні суди, позаяк вводила поняття умислу та вини як обов'язкового

елементу відповідальності за злочин. Відтак, під впливом християнської доктрини утвердився принцип, що «немає злочину без вини» (*actus non facit reum nisi mens sit rea*) – фундаментальне положення кримінального права, що бере початок у схоластичних диспутах каноністів [89, с. 34-35] [125, с. 51-55].

У церковних судах будь-який хрещений, незалежно від походження, формально мав рівну відповідальність за гріх. Зазначене сприяло поширенню ідеї, що всі люди рівні перед законом, що пізніше стало наріжним каменем європейського права. Також канонічне право виступало проти надмірної жорстокості світських покарань; хоча катування і страти лишалися поширеними, церковні діячі нерідко засуджували свавілля та надто суворі санкції [91] [159].

Символом поступової раціоналізації середньовічного кримінального права стала «Кароліна» 1532 року, імперський кодекс, ухвалений за правління імператора Карла V, котрий вважається першим загальним кримінальним уложенням Священної Римської імперії. Зазначений документ уніфікував судочинство і визначив склад низки тяжких злочинів (вбивство, розбій, державні злочини, чаклунство тощо) для всіх німецьких князівств, та заклав основи єдиного «бачення» кримінальної відповідальності на значній частині Європи. Зокрема, в цьому акті було запроваджено системний інквізиційний процес – судове слідство, що проводиться за ініціативою суду, а не тільки за скаргою потерпілого. Передбачалося суворе розмежування стадії розслідування і винесення вироку, були встановлені правила застосування «випробувальних тортур» для отримання зізнань [40].

Кодекс «Кароліна» поєднав римсько-канонічні процедури (інквізиційний процес) із традиційним німецьким правом, та створив відносно сучасну модель кримінальної юстиції. Попри суворість (до прикладу, страта через спалення для винних у чаклунстві була прямо передбачена), зазначений акт мав значний реформаторський ефект, позаяк зменшив правову строкатість, зміцнив принцип законності покарання та підконтрольності судових процедур. З часом «Кароліна» слугувала зразком для національних

законодавств і залишалася чинною (частково) протягом майже трьох століть в німецьких державах [57].

Одночасно в Англії, яка розвивалася окремо від континентальної правової традиції, в середньовіччі також відбувався перехід від системи викупів до публічного переслідування злочинів. У англосаксонський період діяли таблиці вергельдів і «композицій» (штрафів) за більшість злочинів, але після нормандського завоювання 1066 року королівська влада почала встановлювати коронну юрисдикцію над тяжкими злочинами [24].

У Великій Хартії Вольностей 1215 року було вперше закріплено фундаментальний принцип верховенства права та процедурної справедливості [230]; король зобов'язувався не карати вільних людей інакше як за законним вироком рівних і за законом землі. Зазначена норма, котра міститься у статті 39 Магна Карти, фактично гарантувала процедуру правосуддя (*due process*) і обмежила свавільні покарання з боку влади, і поряд з цим заклала підвалини принципу законності притягнення до відповідальності в англійському, а згодом і загальноєвропейському праві. Магна Карта започаткувала ідею, що будь-яке покарання поєвно призначатися тільки на підставі чинного закону і за рішенням суду, що було протилежністю феодального свавілля; і вказаний принцип отримав подальший розвиток у праві Нового часу [188, p.81].

На межі XVII–XVIII століть у Європі відбувається переосмислення мети і засад юридичної відповідальності під впливом ідей Просвітництва. Філософи і правники того часу критикували середньовічну жорстокість покарань та феодальну нерівність перед законом, та висували концепції суспільного договору і природних прав. Одним з переломних моментів стало прийняття під час Великої французької революції Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) [95]. У цій Декларації вперше на конституційному рівні були закріплені принципи справедливого та законного покарання. Зокрема, стаття 8 гласила, що «закон може встановлювати лише строго і очевидно необхідні покарання, і ніхто не може бути покараний інакше як у силу закону,

прийнятого до вчинення правопорушення». Таким чином, утверджено ключові засади сучасної кримінальної відповідальності – принцип законності («немає злочину і покарання без закону») та принцип пропорційності покарання [16].

Епоха Просвітництва принесла перші спроби докорінної реформи кримінального законодавства. Видатний італійський юрист Чезаре Беккарія у трактаті «Про злочини і покарання» 1764 року виступив проти тортур і смертної кари, обґрунтувавши, що метою покарання має бути превенція злочинів і виправлення злочинця, а не жорстока помста. Його ідеї вплинули на законодавців багатьох держав [64, с. 99] [93, с. 374].

У Великій Британії у цей час сер Вільям Блекстоун у своїх «Коментарях до законів Англії» (1765-1769) систематизував англійське право та чітко поділив правопорушення на «приватні кривди» (civil injuries) і «публічні кривди» (crimes) [179, р. 66]. Він пояснював цю відмінність тим, що публічний злочин завдає шкоди всьому суспільству, в особі короля, який за законом вважається потерпілим від будь-якого порушення суспільного права і тому є стороною обвинувачення у кримінальній справі. Вказане позиціонування відображало уже усталене до XVIII ст. розуміння різниці між кримінальною відповідальністю (перед державою) та цивільною (перед приватною особою). Блекстоун наголошував, що навіть найбільш поважна особа може стати відповідачем у кримінальному процесі, а незнання закону не звільняє від відповідальності. Його праці сприяли поширенню принципів верховенства права та передбачуваності покарань у англосаксонській системі [207, р. 209].

Кінець XVIII – початок XIX ст. ознаменувався масштабними кодифікаціями, що впорядкували інститут юридичної відповідальності у національних правових системах. Після Французької революції були видані знамениті кодифікації Наполеона, які вплинули на всю континентальну Європу. Французький Цивільний кодекс 1804 р. (Code Civil) закріпив єдині правила цивільно-правової відповідальності, зокрема деліктної; його знаменита стаття 1382 встановила загальний принцип відповідальності за

завдання шкоди – «будь-яка дія людини, що спричиняє шкоду іншій, зобов'язує того, з чиеї вини шкода сталась, відшкодувати її» [63].

Вищезгадане положення вперше на законодавчому рівні ввело універсальне правило *fault liability*, відповідальності за вину у сучасному вигляді. Фактично, вина (умисел або необережність) була закріплена як основна підстава цивільної відповідальності за завдану шкоду, а обов'язок відшкодування став імперативним. Паралельно, Французький Кримінальний кодекс 1810 р. систематизував публічне (кримінальне) право, розподіливши злочини по категоріях тяжкості та встановивши фіксовані покарання, що відповідали принципу законності. У ньому ж відобразились ідеї помірності, було запроваджено поділ на кримінальні злочини, делікти та порушення, з різними мірами покарань, і скасовано окремі види жорстоких страт, притаманних старому режиму [66].

Варто відзначити, що наприкінці XVIII ст. – у перші десятиліття XIX ст. відбулися значущі зміни і у британському праві. Хоча Британія не мала єдиного писаного кримінального кодексу, парламент поступово реформував кримінальні закони: скорочено перелік злочинів, що каралися смертю (так званий «Кривавий кодекс» XVIII ст. переглянуто), покращено умови виконання покарань, сформовано професійну поліцію (реформа Роберта Пілла, 1829) тощо [215, р. 132].

Англійське загальне право (*common law*) у сфері деліктів продовжувало розвиватися судовою практикою. Якщо на поч. XIX ст. воно ще зберігало архаїчний поділ на окремі формули позовів (*trespass, trover* тощо), то до кінця сторіччя судді виробили загальні принципи недбалості та обов'язку піклування. Ключовою стала справа *Donoghue v. Stevenson* (1932) у Палаті лордів, де лорд Аткин визначив загальний принцип деліктної відповідальності за недбалість – обов'язок кожної особи діяти з розумною обачністю, аби не нашкодити ближньому. Цей прецедент підсумував багаторічний розвиток англійського права деліктів і фактично прирівняв його за широтою застосування до деліктних норм континентальних кодексів [191].

Відтак, ранньомодерний період характеризувався утвердженням законності, рівності та розумності як основних принципів юридичної відповідальності. Законодавчі акти доби Просвітництва обмежили феодальні привілеї (усі громадяни рівною мірою підлягають закону), закріпили презумпцію невинуватості та право на справедливий суд. Покарання стали більш системними і передбачуваними, а цивільно-правові зобов'язання – уніфікованими та орієнтованими на повне відшкодування шкоди винною стороною. Власне, вказані досягнення відкрили шлях до формування сучасних національних правових систем Європи у XIX ст.

У XIX столітті інститут юридичної відповідальності набув зрілих форм у рамках національних держав Європи. Зазначений період можна назвати часом «класичного права», коли були створені фундаментальні кодифікації та теоретичні доктрини, що впливають на наше розуміння відповідальності донині. У континентальній Європі продовжували домінувати ідеї, закладені Французькою революцією. Французький Цивільний кодекс 1804 р. та Кримінальний кодекс 1810 р. стали зразками для багатьох держав. В інших країнах приймалися власні кодифікації, корі спирались на французький досвід, але враховували національні особливості.

Наприклад, у Нідерландах (1838 р.), Італії (1865 р.), Іспанії (1889 р.) були ухвалені цивільні кодекси, що містили подібні положення про деліктну відповідальність (на основі вини та обов'язку відшкодування шкоди). Німецька правова наука XIX ст. (пандектне право) виробила високорозвинену доктрину зобов'язань, кульмінацією чого стало ухвалення Німецького цивільного уложення (BGB), що набуло чинності у 1900 році. BGB систематизував підходи до цивільної відповідальності: зокрема, §823 встановив загальну норму, за якою «особа, яка умисно або з необережності протиправно завдає шкоди життю, здоров'ю, свободі, власності або іншому праву іншої особи, зобов'язана відшкодувати цю шкоду». У цьому положенні відображено ті самі ключові принципи – протиправність діяння, наявність вини (умислу або необережності) та завдання шкоди охоронюваному праву, як

підстави деліктної відповідальності [197]. Німецьке право також детально регламентувало обставини, що виключають вину або відповідальність, наприклад, особа не відповідає за шкоду, завдану в стані несвідомості чи душевного розладу (відсутність осудності), а малолітні до 7 років повністю звільняються від відповідальності за завдану шкоду. Такі норми свідчать про поглиблення розуміння суб'єктивних передумов відповідальності (вік, психічний стан, свобода волі), котрі і сьогодні є визначальними [100].

У сфері кримінального права в XIX ст. континентальні держави поступово пом'якшували репресії та впорядковували санкції. Наполеонівський Кримінальний кодекс задав тон у цьому контексті, позаяк скасував надмірні тілесні покарання та встановив відносно помірковану систему, хоча смертна кара ще застосовувалася широко. Після 1848 р. в Європі прокотилася хвиля ліберальних реформ; у ряді держав було обмежено застосування смертної кари, введено альтернативні покарання (каторжні роботи, тюремне ув'язнення різних ступенів суворості), кодифіковано кримінальні закони за зразком французького.

Англо-американське право в XIX ст. також переживало важливі трансформації. У Британії довгий час діяв принцип суверенного імунітету держави («The King can do no wrong»), що означало неможливість притягнення корони до відповідальності у судах. Лише після Другої світової війни, у 1947 році, був прийнятий Акт про судові позови до корони, який дозволив громадянам подавати позови проти уряду за цивільні делікти [203].

Натомість у Франції питання відповідальності держави було вирішено ще у XIX ст. особливим шляхом; постанова Трибуналу конфліктів у справі «Бланко» (1873) проголосила, що держава не може відповідати на тих самих засадах, що приватні особи за Цивільним кодексом, – «відповідальність держави не має ні загального, ні абсолютного характеру і регулюється особливими правилами, залежними від вимог публічної служби» [184]. Цим рішенням у Франції було фактично створено окремий інститут адміністративної (публічно-правової) відповідальності; позови про шкоду,

заподіяну органами влади чи службовцями, були підсудні адміністративним судам і вирішувалися на підставі спеціальних принципів публічного права, а не статей Цивільного кодексу. Держава визнавала свою відповідальність перед громадянами, але у межах, сумісних з суспільними потребами, а не безумовно. Вказане стало «наріжним каменем» французького адміністративного права [232] і вплинуло на інші держави континентальної Європи, де згодом також виникли механізми притягнення держави до відповідальності (наприклад, у Німеччині інститут *Amtshaftung*, відповідальності державних органів, було закріплено у XX ст.).

Наприкінці XIX ст. також народжуються передумови міжнародно-правової відповідальності держав і посадових осіб. В Європі з'являються перші багатосторонні договори, що покладають на держави спільні зобов'язання, доприкладу, Женевські конвенції [186] [48] [187]. Порухення цих норм розглядалося як міжнародно-правовий делікт держави, хоча механізмів притягнення ще майже не було. Проте важливою ідеєю стало те, що держава як суб'єкт права теж несе юридичну відповідальність на міжнародній арені. Зазначена ідея матеріалізується після Першої світової війни, коли у Версальському договорі 1919 року вперше було заявлено про намір притягнути до суду колишнього німецького імператора за «образу моралі та священної сили договорів»; хоча процес так і не відбувся, прецедент підготовки до притягнення глави держави до міжнародної кримінальної відповідальності було закладено [96].

Відтак, рубіж XIX–XX ст. залишив Європу з уже сталими національними інститутами юридичної відповідальності. У приватному праві панував принцип вини та повного відшкодування шкоди, сформульований у національних кодексах (французькому, німецькому тощо), але почали з'являтися і перші елементи об'єктивної (безвинної) відповідальності за підвищену небезпеку. З розвитком промисловості законодавці зіткнулися з новими ризиками, що стимулювало запровадження особливих режимів відповідальності. До прикладу, наприкінці XIX ст. у Британії та Франції

з'явилися закони про відповідальність роботодавця за нещасні випадки з працівниками (фактично встановлено страхове відшкодування без доведення вини роботодавця), що стало прототипом системи соціального страхування від виробничих травм [229]. Зазначені новації свідчили про поступовий перехід до змішаних моделей відповідальності, де поряд із класичним принципом вини існують сфери об'єктивної відповідальності або строгого ризику.

Еволюція поняття юридичної відповідальності у публічному та приватному праві. Варто підкреслити, що інститут юридичної відповідальності історично розвивався у двох взаємопов'язаних, але відмінних контекстах – публічного права та приватного права. Попри єдину суть – забезпечення дотримання правових норм через застосування санкцій або обов'язку відшкодувати шкоду – характер, цілі та принципи відповідальності в цих двох сферах мають суттєві відмінності. Розглянемо еволюцію поняття відповідальності окремо в кожному з цих контекстів.

У публічному праві юридична відповідальність – це передусім примусова реакція держави на правопорушення, що посягають на суспільний порядок або публічні інтереси. Найбільш ранньою формою такої відповідальності була кримінальна кара, яка спочатку мало відрізнялася від приватної помсти (у стародавньому праві) і лише поступово стала прерогативою державної влади. Як показано вище, ще в Давньому Римі виокремлення публічних злочинів (*crimina publica*) призвело до виникнення окремого державного судочинства, де держава виступає як потерпіла сторона і суддя одночасно [174] [175]. Зазначене поклало початок принципу, що злочин – це порушення публічного права, і кара за нього призначається від імені суспільства.

Протягом середньовіччя та раннього нового часу кримінальна відповідальність еволюціонувала від децентралізованих форм (коли феодали чи общини самі правували злочинців) до централізованої системи державного правосуддя. Публічна влада монополізувала право призначати покарання – це один із проявів укріплення держави (становлення інституту державного

суверенітету). В Новий час принцип публічності злочинів та невідворотності покарання набув теоретичного осмислення [25]; Шарль Монтеск'є, наприклад, підкреслював важливість поділу влад і законності притягнення до відповідальності, а Беккарія обґрунтовував, що суворість покарання має бути врівноважена його невідворотністю і швидкістю.

Особливістю публічно-правової відповідальності є її карально-охоронна функція. Держава застосовує примус (позбавлення життя, свободи, майна тощо) не стільки для компенсації шкоди (хоча сучасне кримінальне право також приділяє увагу компенсації жертвам), скільки для захисту суспільства, стримування правопорушників і виховання громадян у дусі поваги до закону. Історично домінували три цілі покарання: відплата (ретрибуція), спеціальна та загальна превенція (запобігання новим злочинам з боку конкретного злочинця та інших осіб) та виправлення злочинця. В різні епохи співвідношення цих цілей змінювалося. Скажімо, у середньовіччі відплатна та залякувальна функції переважали (страсти на площах як пострах для інших), тоді як у ХХ ст. дедалі більшого значення набули ідеї ресоціалізації правопорушників.

Принципи публічно-правової відповідальності набували сучасного вигляду поступово. Сьогодні загальновизнані такі засади кримінальної відповідальності:

1) Законність і визначеність покарання – злочин та покарання мають бути заздалегідь визначені законом (*nullum crimen, nulla poena sine lege*). Вказаний принцип, вперше проголошений у Декларації 1789 р. [228], нині закріплений у всіх європейських конституціях і міжнародних актах (ст. 7 Європейської конвенції з прав людини).

2) Винна відповідальність – особа підлягає кримінальній карі лише за наявності встановленої вини (умислу чи необережності). Об'єктивне ставлення (без вини) у кримінальному праві не допускається – ця доктрина йде від канонічного права і просвітницьких трактатів про свободу волі.

3) Презумпція невинуватості та право на захист – тягар доведення вини лежить на обвинуваченні, а підсудний вважається невинним, доки судом не встановлено інше. Зазначений принцип вперше одержав вираз у ст. 9 Декларації 1789 р. і закріплений згодом в Конвенції з прав людини.

4) Пропорційність покарання – покарання повинно відповідати тяжкості злочину і особі винного. Надмірно жорстокі чи неадекватні санкції суперечать сучасним стандартам, що закріплено і в конституційних заборонах на жорстокі та незвичайні покарання.

5) Індивідуальний характер відповідальності – кримінальна провина і кара – особисті. Принцип «особа відповідає тільки за власні дії» утвердився в новий час, відкинувши середньовічні практики колективної відповідальності (наприклад, покарання сімей злочинців) як несправедливі.

Варто зазначити, що у ХХ ст. поняття публічної юридичної відповідальності розширилось. Окрім кримінальної, розвинулася адміністративна відповідальність (за правопорушення, що не є злочинами, але порушують публічний порядок – штрафи, адміністративні стягнення) та дисциплінарна відповідальність посадових осіб і військових за порушення службових обов'язків. Вказані види відповідальності мають спільну природу з кримінальною (бо накладаються органами держави), але, як правило, менш суворі і спрощені процедурно.

Окремо слід згадати про унікальний феномен, що виник після Другої світової війни, у вигляді притягнення до відповідальності за міжнародним правом. Нюрнберзький трибунал (1945-1946) вперше засудив державних діячів як особисто відповідальних за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, попри виконання ними «наказів держави» [211]. Це закріпило принцип індивідуальної відповідальності в міжнародному праві, відповідно до якого будь-яка особа, яка вчиняє злочин за міжнародним правом, підлягає покаранню, навіть якщо національне законодавство не передбачає покарання за такий акт, і ні державний ранг, ні наказ зверху не звільняють від відповідальності [45, с. 73]. Дані принципи, схвалені ООН у

1950 р. стали основою для сучасних міжнародних трибуналів та Міжнародного кримінального суду [220]. В європейському контексті це означає, що верховні посадові особи та військові не можуть розраховувати на імунітет, якщо скоїли найтяжчі злочини проти людства – вони особисто відповідатимуть перед міжнародним правосуддям. Відтак, ідея невідворотності відповідальності набула глобального виміру.

У сфері приватного права юридична відповідальність має інший фокус, позаяк спрямована на захист порушених приватних прав та інтересів шляхом надання відшкодування, виконання зобов'язань або відновлення попереднього стану. Якщо в публічному праві акцент на покаранні правопорушника, то в приватному – на компенсації постраждалий стороні та відновленні справедливості між учасниками правовідносин. Основні різновиди приватноправової відповідальності – цивільно-правова деліктна відповідальність (відшкодування збитків чи шкоди, заподіяної правопорушенням) та відповідальність за невиконання договорів (контрактна відповідальність). До приватно-правової також належать специфічні інститути, як-от матеріальна відповідальність працівника перед роботодавцем, відповідальність у сімейних чи спадкових правовідносинах тощо – скрізь, де йдеться про порушення приватного права.

Еволюція принципів цивільно-правової відповідальності пройшла шлях від формалізму до справедливості. У давніх правових системах цивільна відповідальність мала характер певних встановлених штрафів чи санкцій за конкретні правопорушення. З розвитком торгівлі та ускладненням майнових відносин виникла потреба у загальному принципі відшкодування шкоди. Зазначений принцип і сформулював римський закон Аквілія, як згадано нами вище, а у Новий час його підхопили цивільні кодекси. Таким чином, сучасне цивільне право виходить з того, що будь-хто, хто неправомірно завдав шкоди іншому, повинен її компенсувати. Цивільна відповідальність настає у випадку невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань [142].

Традиційно, у доктрині континентального права XIX століття утвердився принцип «винної відповідальності», відповідно до якого покладення обов'язку відшкодування шкоди можливе лише за умови доведення факту вчинення особою протиправних дій чи бездіяльності, та наявності можливості передбачити їх шкідливі наслідки, що свідчить про наявність вини. Англійське загальне право розвивалося власним шляхом, позаяк у ньому паралельно існували делікти, де вимагалось довести необережність (наприклад, халатність), і делікти строгої відповідальності, де факт завдання шкоди сам по собі давав позивачу право на відшкодування [78]. Згодом відбулося певне зближення, континентальне право в XX ст. почало вводити все більше випадків безвинної відповідальності, наприклад, за шкоду від джерела підвищеної небезпеки – автотранспорту, авіації, ядерної енергії тощо, тоді як *common law* виробило тести на наявність *duty of care* і *foreseeability* як критерії вини у більшості деліктів [244, р.23-25].

Що стосується договірної відповідальності, то європейська традиція завжди надавала великого значення принципу *pacta sunt servanda*, котрий передбачає, що «договори повинні виконуватися». Невиконання або неналежне виконання зобов'язань вело до обов'язку компенсувати збитки, а інколи і до сплати штрафних неустойок, передбачених договором чи законом. У римському праві спершу договори захищалися строго формально, наприклад, за несплату боргу кредитор міг звернутися до суворих засобів, аж до особистого поневолення боржника у ранній період. Згодом право пом'якшилось – боржник відповідав майном, а не особою, з'явилися механізми банкрутства тощо. У сучасному вигляді до XIX ст. в Європі сформувалося розуміння, що контрактна відповідальність настає за наявності провини боржника у порушенні договору, але з можливими обмеженнями відповідальності (форс-мажор звільняє, кредитор має сприяти уникненню збитків тощо) [243].

У приватному праві ключовою метою відповідальності є компенсація і відновлення порушених прав. На відміну від кримінального покарання, яке

завдає винному збитків заради абстрактної справедливості, цивільно-правова відповідальність прагне, наскільки можливо, повернути потерпілого в ту ситуацію, в якій він був би, якби правопорушення не сталося. Вказане виражається у формулі «повного відшкодування збитків» (*damnum emergens i lucrum cessans* – відшкодовуються як пряма шкода, так і втрачена вигода). Також практикується відновлювальна відповідальність, наприклад, суд може зобов'язати відповідача виконати обов'язок в натурі, наприклад, передати річ, усунути перешкоди, якщо це краще відновить право позивача, ніж грошова компенсація [221]. Водночас приватна відповідальність виконує і превентивну роль, позаяк загроза матеріальних санкцій стимулює належну поведінку учасників цивільного обороту. Особливо зазначене проявляється в корпоративному та господарському праві, де встановлені штрафи за порушення контрактів чи конкуренційних правил. Проте історично, на відміну від кримінального права, в цивільному праві превенція завжди мала другорядний характер щодо відшкодування.

Європейська інтеграція та розвиток наднаціонального права також вплинули на приватно-правову відповідальність. Наприклад, у межах ЄС прийнято ряд директив, що гармонізують окремі види відповідальності. Так, Директива Ради 85/374/ЄЕС від 25 липня 1985 року [44] ввела безвинну відповідальність виробника за шкоду від дефектного товару у всіх державах-членах.

Принципи європейського деліктного права, підготовлені у 2005 році представниками провідних наукових шкіл та об'єднаними у рамках академічної співпраці, здійснили систематизацію базових положень деліктної відповідальності, притаманних більшості європейських держав. До їх змісту віднесено, зокрема, вимоги щодо встановлення вини, наявності причинного зв'язку між діянням і шкодою, а також визначення критеріїв застосування суворої (безвинної) відповідальності [169]. У цих положеннях поєднано усталені доктринальні підходи, зокрема розуміння вини як базової підстави деліктної відповідальності, з усвідомленням потреби у виробленні

уніфікованих рішень для врегулювання новітніх викликів, серед яких відшкодування екологічної шкоди, реагування на масові делікти чи протидія правопорушенням у цифровому середовищі. Незважаючи на відсутність обов'язкової юридичної сили, зазначені принципи відображають існування консолідованого підґрунтя європейської моделі приватно-правової відповідальності [219].

Еволюція приватно-правового інституту відповідальності відображає трансформацію від первісних форм персональної відплати до юридично закріпленого обов'язку відшкодувати завдану шкоду, а також від локальних звичаєвих приписів до систематизованих кодифікованих актів загальнообов'язкового характеру. Сучасне приватне право європейських держав зберігає певні відмінності у деталях регулювання, однак ґрунтується на спільних принципах, серед яких обов'язок порушника компенсувати завдані потерпілому втрати, справедливий розподіл ризиків шляхом застосування механізмів страхування, а також дотримання засад сумлінності та справедливості у визначенні обсягу відповідальності, зокрема у вигляді зменшення надмірних штрафних санкцій або звільнення від відповідальності у разі дії непереборної сили. Сукупність цих елементів спрямована на забезпечення передбачуваності цивільного обігу та підтримання взаємної довіри між учасниками приватно-правових відносин.

Європейська концепція інституту юридичної відповідальності сформувалася в результаті багатомісячного розвитку, що охоплює шлях від простих і несистемних форм примусу до цілісного комплексу правових норм, процедур та інституційних механізмів [29]. Розвиток інституту юридичної відповідальності в європейському просторі відбувався нерівномірно, з огляду на відмінності історичних, політичних та правових умов окремих держав. Водночас у сучасний період можна констатувати формування спільного європейського надбання, що охоплює утвердження верховенства права, підзвітність держави та її органів, а також кожного громадянина перед законом, пріоритет прав і свобод людини у процесі реалізації відповідальності.

Висновки до Розділу 1

У ході аналізу теоретико-методологічних засад дослідження інституту юридичної відповідальності дисертант дійшов таких висновків:

1. Встановлено ознаки юридичної відповідальності:

а) *нормативна визначеність (зумовленість)* – юридична відповідальність має чітко окреслену нормативну природу, її виникнення, вид, підстава та механізм реалізації передбачені в актах позитивного права; відповідальність не може існувати поза межами правового регулювання, вона вкорінена у системі юридичних норм, що вимагає дотримання принципу законності;

б) *наявність юридичного обов'язку як змістової основи* – у структурі юридичної відповідальності ключовим елементом виступає виникнення чи актуалізація обов'язку, котрий може проявлятися у негативній формі через зазнання несприятливих наслідків та у позитивній шляхом дотримання вимог законодавства; у першому випадку йдеться про реакцію на правопорушення, у другому – про правомірну поведінку; обидві моделі базуються на домінуванні обов'язкової сторони у правовому статусі суб'єкта, що надає юридичній відповідальності структуру зобов'язального характеру;

в) *забезпеченість державним примусом* – класичною і водночас ключовою ознакою юридичної відповідальності є можливість її забезпечення заходами державного примусу; однак у контексті сучасної юриспруденції акцент зміщується не тільки на примус у буквальному сенсі, але і на механізми легітимного впливу публічної влади, які передбачають стимулювання правомірної поведінки, позитивну відповідальність, превенцію;

г) *факт правопорушення або правомірної поведінки як підстава* – у класичному розумінні юридична відповідальність виникає лише за наявності правопорушення, тобто порушення юридичної норми, що фіксується у формі юридичного факту; водночас концепція позитивної відповідальності, яка знаходить дедалі ширше визнання у правовій науці (зокрема, у сфері

трудового, конституційного та міжнародного права), допускає її реалізацію не як наслідок порушення, а як форму правомірної поведінки, яка схвалюється або заохочується державою.

2. Визначено, в умовах імплементації європейських стандартів надзвичайно важливим є нормативне встановлення допустимих меж примусу, з огляду на принципи пропорційності, недискримінації та поваги до людської гідності. Юридична відповідальність повинна бути і способом реагування на правопорушення, і інструментом делікатної кореляції між свободою особи та публічним інтересом, що уможлиблює формування справедливого, гуманного та ефективного врядування у демократичній державі.

3. Зауважено, чітка ідентифікація правопорушення як юридичного факту забезпечує: 1) логічну завершену структуру правового регулювання (норма – факт – наслідок); 2) чіткий поділ між превентивними та репресивними функціями права; 3) гарантію легітимності правозастосування через встановлення конкретних критеріїв, що автоматично підводять до відповідальності;

4. Підкреслено, інститут юридичної відповідальності у вузькому розумінні можна визначити як відносно самостійне структурне утворення в системі галузевого права, яке охоплює сукупність правових норм, що безпосередньо регулюють порядок виникнення, реалізації та припинення юридичної відповідальності виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення. У цьому розумінні інститут юридичної відповідальності зосереджується на санкційній (репресивній) функції, а його предметом є деліктні правовідносини, тобто такі, що виникають між правопорушником і державою (або іншим уповноваженим суб'єктом) у результаті порушення норм права та передбачають застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу.

Наголошено, запропоноване позиціонування не охоплює профілактичні, виховні чи регулятивні елементи правової політики, та акцентує увагу винятково на реакції держави на факт порушення права. У вузькому підході

юридична відповідальність постає як механізм державного реагування на вже вчинене протиправне діяння, спрямований на відновлення порушеного правопорядку та притягнення правопорушника до відповідальності у формах, встановлених законом.

5. Акцентовано, у *широкому розумінні* інститут юридичної відповідальності охоплює реактивну складову, пов'язану із застосуванням санкцій, та проактивну, яка реалізується через формування правових стандартів поведінки, створення інституційних умов для їх дотримання, а також забезпечення правової просвіти та формування в суспільстві високої правосвідомості. У цьому аспекті юридична відповідальність виступає як засіб реагування на протиправність та одночасно як складова правового виховання, що сприяє формуванню правової культури, внутрішнього переконання в необхідності дотримання правових норм і цінностей.

6. Встановлено, інститут юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині розглядається як багатофункціональний механізм, здатний виконувати різноспрямовані завдання: 1) *каральна функція* – історично домінувала, однак поступово втратила виключний характер і розглядається у поєднанні з іншими функціональними складовими; 2) *превентивна функція* – орієнтована на усунення умов, які можуть призвести до правопорушень, та формування сталих моделей правомірної поведінки; має на меті запобігання правопорушенням як щодо конкретного суб'єкта (спеціальна превенція), так і серед інших осіб (загальна превенція); з цієї точки зору юридична відповідальність виконує поведінкову функцію стримування та є фактором, що впливає на правову мотивацію; 3) *стабілізаційна функція* – забезпечує системну впорядкованість правових відносин, підтримує послідовність та передбачуваність правового регулювання, сприяє зниженню соціальної напруженості; виконує роль інституційного «амортизатора», що нейтралізує ризики правового нігілізму, перешкоджає виникненню самочинних способів захисту прав; особливо вагомою ця функція є в умовах соціальних трансформацій, збройного конфлікту або політичної нестабільності, коли

держава через інститут юридичної відповідальності демонструє свою здатність зберігати контроль над суспільними процесами в межах легітимної правової форми; 4) *регулятивна функція* – визначає допустимі межі поведінки, упорядковує взаємодію учасників правовідносин; є імпліцитною характеристикою, яка не вимагає реалізації санкції для того, щоб впливати на суб'єктів права; 5) *відновлювальна (компенсаційна) функція* – спрямована на усунення негативних наслідків правопорушень і відновлення порушеного стану, що охоплює компенсацію завданої шкоди та поновлення юридичної рівноваги; 6) *виховна функція* – формує правову культуру, зміцнює уявлення про обов'язковість норм права та підвищує рівень довіри до правових інститутів; не є безпосередньо санкційною за своєю природою, а має опосередкований вплив, позаяк реалізується через процес правозастосування, його публічну оцінку та соціальну реакцію на факт порушення правових норм; юридична відповідальність у цьому вимірі виконує роль нормативного маркера меж допустимої поведінки та демонструє суспільству цінності, які держава вважає непорушними.

7. Констатовано, історичний розвиток інституту юридичної відповідальності в Європі має глибоке коріння у римському праві, яке вперше заклало підвалини розмежування приватно- та публічно-правової відповідальності, а також закріпило принципи протиправності та вини як підстави відповідальності. Перехід від кровної помсти до компенсаційної моделі, започаткований у римському праві та розвинений у звичаєвих правових системах середньовічної Європи, став ключовим етапом у становленні юридичної відповідальності як інституту, що реалізується виключно в межах права.

Наголошено, зміцнення державної влади у середньовіччі сприяло трансформації компенсаційної моделі у карально-репресивну в публічному праві та формуванню сучасного інституту кримінального покарання, яке призначається від імені держави, незалежно від волі потерпілого. Акцентовано, вплив канонічного права додав інституту юридичної

відповідальності морально-етичного виміру, закріпив принцип вини як обов'язкової умови притягнення до відповідальності, сприяв утвердженню рівності всіх перед законом та ідеї гуманізації покарання. Зауважено, кодифікації Нового часу (зокрема, «Кароліна» 1532 р., Магна Карта 1215 р., французькі кодекси ХІХ ст., Німецьке цивільне уложення 1900 р.) унормували базові принципи сучасного правосуддя (законність, рівність, пропорційність покарання, презумпцію невинуватості, відшкодування шкоди тощо). ХІХ століття стало періодом «класичного права», коли у більшості європейських держав сформувалися національні кодифікації, закріплені принципи цивільної та кримінальної відповідальності, а також виокремлено інститут адміністративної відповідальності, зокрема щодо публічної влади. Період ХІХ–ХХ ст. ознаменував появу елементів об'єктивної (безвинної) відповідальності та перших механізмів соціального страхування, що відображало поступовий перехід від виключно вини-орієнтованої моделі до змішаних режимів відповідальності, адаптованих до умов індустріалізації та зростання суспільних ризиків.

8. Еволюція інституту юридичної відповідальності у публічному та приватному праві відображає історично сформовану дуалістичну природу цього феномену, коли спільним є нормативне забезпечення дотримання законодавства через санкції, однак цілі, характер та механізми застосування у кожній із сфер суттєво різняться. У публічно-правовому вимірі акцент зроблено на охороні публічних інтересів і захисті суспільного порядку, тоді як у приватному праві – на відновленні порушених прав конкретних осіб і забезпеченні інтересів сторін.

Констатовано, публічно-правова відповідальність історично пройшла шлях від персоналізованої помсти та децентралізованого правосуддя до інституціоналізованої державної монополії на покарання. Формування сучасної моделі відбулося шляхом закріплення ключових принципів, серед яких принципи законності та правової визначеності (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), вини як обов'язкової підстави кримінальної відповідальності,

презумпції невинуватості та забезпечення права на захист, пропорційності та індивідуалізації покарання.

Зауважено, приватно-правова відповідальність, на відміну від публічної, орієнтована переважно на компенсацію та відновлення порушених суб'єктивних прав. Її розвиток відбувався від фіксованих штрафів і формалізованих санкцій до універсального принципу повного відшкодування шкоди та гнучких інструментів договірної відповідальності. Класичним підґрунтям стала доктрина «винної відповідальності» (*fault liability*), яка вимагала доведення умислу або необережності, однак індустріалізація та технічний прогрес зумовили появу сфер об'єктивної (безвинної) відповідальності – зокрема, за шкоду від джерел підвищеної небезпеки чи дефектної продукції.

Підкреслено, договірна відповідальність у європейській традиції зберігає фундаментальний принцип *pacta sunt servanda*, доповнений умовами звільнення від відповідальності. Її головна мета – не покарання боржника, а забезпечення належного виконання зобов'язань або відшкодування негативних наслідків їх порушення, з урахуванням справедливого розподілу ризиків між сторонами. Європейська інтеграція, гармонізація приватного права та поява наднаціональних актів сприяли зближенню підходів до деліктної та договірної відповідальності у державах ЄС, поєднанню традиційного критерію вини з сучасними моделями відповідальності за ризик та спеціальними режимами для захисту споживачів і довкілля.

Резюмовано, розвиток інституту юридичної відповідальності у європейському просторі відбувався нерівномірно, з огляду на відмінності історичних, політичних та правових умов окремих держав. Водночас у сучасний період можна констатувати формування спільного європейського надбання, що охоплює утвердження верховенства права, підзвітність держави та її органів, а також кожного громадянина перед законом, пріоритет прав і свобод людини у процесі реалізації відповідальності.

РОЗДІЛ 2

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЧИННИК ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Практика Європейського суду з прав людини як джерело трансформації інституту юридичної відповідальності

У структурі європейського правового простору особливе місце посідає право Європейського Союзу, котре не має на меті витіснення чи заміщення національних правових систем держав-членів, однак формує наднаціональний нормативний рівень, що діє паралельно та взаємодіє з національним законодавством. Європейський Союз сформував унікальну наднаціональну правову систему, в межах якої держави-члени несуть реальну юридичну відповідальність за порушення права ЄС і спільних конституційних цінностей, а ключову роль у забезпеченні верховенства права та ефективності цих механізмів відіграє Суд ЄС [84]. Відповідно, у межах європейської інтеграції виникає особливий правовий феномен – поєднання державних механізмів відповідальності з правовими механізмами наднаціонального характеру. Вказане сприяє поглибленню нормативної узгодженості, посиленню функціонування принципу верховенства права в регіональному вимірі та забезпеченню додаткових інструментів контролю за дотриманням зобов'язань державами у правозастосовній практиці. У цьому контексті право ЄС виконує інтегративну та гармонізаційну функції, позаяк зумовлює еволюцію національних підходів до юридичної відповідальності та їх адаптацію до єдиного правового простору.

Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ), створена під егідою Ради Європи, встановила на всьому континенті мінімальні стандарти, зокрема процедурні гарантії і право на правовий захист. Стаття 13 Конвенції гарантує «право на ефективний засіб правового захисту» кожному, чий права порушено, перед національною владою [185]. Вказане передбачає, що держави зобов'язані мати такі механізми відповідальності, які реально дозволять особі

добитися виправлення порушення – будь то кримінальне покарання винних посадовців, чи цивільна компенсація, чи інший захід.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй практиці розвинув концепцію позитивних зобов'язань держав; якщо навіть право порушене приватною особою, держава може бути визнана відповідальною за Конвенцією, якщо вона не вжила належних заходів для запобігання або розслідування і покарання винних [204]. До прикладу, у справах про домашнє насильство, неналежне розслідування тяжких злочинів, ЄСПЛ стверджував, що держава повинна ефективно притягати винних до відповідальності, інакше це порушує права потерпілих (статті 2, 3 або 8 Конвенції). Таким шляхом у європейському праві прав людини утвердився принцип, що безкарність неприпустима, а відсутність реакції держави на серйозне правопорушення сама по собі є порушенням Конвенції [190]. Вказане підштовхнуло багато держав удосконалити своє законодавство, приміром, криміналізувати домашнє насильство, зґвалтування у шлюбі, забезпечити дієві розслідування злочинів силових органів тощо. Відтак, через Конвенцію концепція юридичної відповідальності набула ще і виміру захисту прав людини, позаяк держава відповідає не лише за пряму шкоду, але і за бездіяльність – якщо вона не дієво реагує на порушення прав людини приватними особами.

У контексті доктринального осмислення взаємодії між правом Європейського Союзу та національними системами публічно-правової відповідальності слід наголосити, що право ЄС впроваджує специфічні механізми відповідальності держав-членів, які мають системоутворююче значення для забезпечення ефективності права Союзу. Одним із найсуттєвіших інструментів у цьому вимірі є доктрина державної відповідальності за невиконання зобов'язань, передбачених правом ЄС, що була вперше інституціоналізована Судом Європейського Союзу у рішенні у справі *Francovich v. Italy* (1991 р.), де Суд постановив, що коли держава-член не імплементувала директиву ЄС і через це приватні особи зазнали шкоди – вони мають право на відшкодування від держави [195]. Зазначений «принцип

Франковича» запровадив загальне правило, що держави ЄС несуть відповідальність перед своїми громадянами за будь-яке серйозне порушення зобов'язань за договорами ЄС [194]. Вказане гарантує ефективність права Союзу, відповідно до якої, якщо, скажімо, людина втратила кошти через те, що уряд несвоєчасно ввів норму ЄС, вона може подати позов до національного суду про компенсацію, який той зобов'язаний задовольнити, виходячи з права ЄС. Такого механізму раніше не існувало в міжнародному праві – це інновація саме Євросоюзу, яка по суті підвищує відповідальність держав перед фізичними і юридичними особами. Важливо, що це відповідальність не кримінальна, а цивільно-правова (відшкодування збитків), але вона прямо впливає з наднаціонального права.

Суттєвим елементом правової системи Європейського Союзу є наявність інструментів відповідальності, що поширюються і на саму наднаціональну організацію, зокрема її інституції. Згідно зі статтею 340 Договору про функціонування Європейського Союзу, Союз несе зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої його інституціями або посадовими особами при виконанні ними своїх повноважень, відповідно до загальних принципів, спільних для правових систем держав-членів. Зазначене положення стало підґрунтям для формування інституту деліктної відповідальності інституцій ЄС перед фізичними та юридичними особами, що, попри обмежену кількість позитивно вирішених справ, відіграє принципово важливу роль у забезпеченні правового балансу в межах функціонування наднаціонального механізму управління. Практика Суду Європейського Союзу підтверджує, що навіть у межах складної ієрархії правових систем наднаціональні органи не є юридично імунітетними, а, навпаки, підпорядковані загальним принципам відповідальності, що відповідає фундаментальним засадам правової держави, включно з принципом підзвітності влади та ефективного захисту прав особи.

Право ЄС гармонізувало також і ряд матеріальних аспектів приватної відповідальності. Окрім згаданої Директиви про дефектну продукцію, можна назвати регламенти щодо прав пасажирів (відповідальність перевізників за

затримки, скасування рейсів – з фіксованою компенсацією), директиви щодо охорони довкілля, де введено принцип «забруднювач платить» тобто відповідальність за екологічну шкоду навіть без вини. Так, ЄС просуває ідею, що у всіх країнах-членах повинні діяти зіставні рівні захисту прав та відповідальності порушників, власне, це частина створення єдиного правового простору.

Не можна не згадати і про вплив європейських правових ідей на глобальному рівні. Принципи, виплекані в Європі (законність, презумпція невинуватості, індивідуальна відповідальність посадовців за міжнародні злочини, право на суд), поширилися через міжнародні конвенції та практику ООН. Європейські держави були рушіями створення Міжнародного кримінального суду (Римський статут 1998 [116]) – постійного органу для притягнення до відповідальності фізичних осіб за найтяжчі злочини (геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини). Це продовження Нюрнберзьких принципів, закріплених ще у 1950 р., які проголошують неможливість уникнути покарання, прикриваючись внутрішнім законом чи посадою. Європейський правовий простір тим самим вносить свій внесок у формування загальнопланетарної концепції верховенства права, згідно якої немає недоторканих осіб, і найвищі посадовці можуть бути притягнуті до суду, якщо порушили закон.

ЄКПЛ та прецедентна практика ЄСПЛ суттєво вплинули на формування сучасного розуміння юридичної відповідальності в Україні та інших державах-учасниках Конвенції. Приєднавшись до ЄКПЛ у 1997 році, Україні взяла на себе зобов'язання гарантувати права і свободи, визначені Конвенцією, і визнала обов'язкову юрисдикцію ЄСПЛ. Відтоді практика ЄСПЛ стала джерелом права України, що прямо закріплено в національному законодавстві; суди зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права при розгляді справ. Таке нормативне визнання прецедентів ЄСПЛ є інструментом імплементації європейських стандартів прав людини в правову систему України.

Сучасні проблеми включають відсутність єдиної доктрини принципів відповідальності, неповну гармонізацію законодавства з європейськими стандартами, низьку ефективність виконання рішень судів та порушення принципу невідворотності покарання. Гармонізація інституту юридичної відповідальності України з правом ЄС потребує не формального запозичення норм, а глибокої конституційної та законодавчої трансформації на засадах людської гідності, юридичної визначеності й пропорційності. Ключовими ризиками залишаються формально-правова невизначеність, дублювання каральних процедур і порушення заборони подвійної відповідальності, що вимагає переходу до органічного конституціоналізму та обов'язкового застосування «триступеневого тесту» обмеження прав людини [83].

Для виправлення ситуації потрібне реформування законодавства, інтеграція практики ЄСПЛ, зміцнення незалежності судів і закріплення основоположних принципів юридичної відповідальності: законності, презумпції невинуватості, пропорційності, індивідуалізації покарання, недопустимості подвійного переслідування та поваги до гідності [20].

Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній діяльності послідовно застосовує концепцію динамічного тлумачення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відому як доктрина «живого інструменту» (*living instrument doctrine*). Її сутність полягає в тому, що положення Конвенції інтерпретуються не як застигли у часі норми, а як такі, що еволюціонують відповідно до змін у суспільстві, правових доктринах та стандартах держав-членів Ради Європи [22]. Крім того, важливою методологічною складовою правозастосовної діяльності Суду виступає порівняльно-правовий аналіз (*comparative reasoning*), який дозволяє враховувати особливості правових підходів, усталених у різних державах [241]. Особливої ваги при цьому набуває виявлення та врахування європейського консенсусу (*European consensus*) – узгоджених тенденцій у регулюванні певного питання в межах національних юрисдикцій держав-членів. Зазначене, у свою чергу, сприяє уніфікації правозастосовної практики

у європейському просторі та забезпеченню однаковості стандартів дотримання прав людини [192].

Варто вкотре наголосити, що приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стало юридичним актом міжнародного значення та позначило початок нового етапу розвитку національної правової доктрини, в основі якої лежить пріоритет прав людини, принцип верховенства права та відповідність європейським стандартам. Відтак, юриспруденція Європейського суду з прав людини почала відігравати ключову роль у формуванні парадигми правового мислення, нормативного тлумачення та доктринального розуміння юридичної відповідальності в Україні.

У цьому контексті ЄСПЛ функціонує як судовий орган захисту індивідуальних прав та своєрідний нормотворчий інститут, що через свої прецеденти формує загальноєвропейські доктрини у сфері прав людини, котрі, зокрема, охоплюють стандарти правомірного втручання держави, критерії пропорційності, засади правової визначеності та передбачуваності застосування санкцій, а також вимоги до належної правової процедури (fair trial) [209].

В українській правовій науці останніх десятиліть простежується інтенсивне вивчення зазначених стандартів та механізмів їх імплементації у національну систему права. Значущість рішень Європейського суду з прав людини виявляється, зокрема, у його визначальному впливі на формування та еволюцію доктрини верховенства права в європейському правовому просторі. Як справедливо зазначає Є. Калюжна, ЄСПЛ відіграє ключову роль у забезпеченні актуалізації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, позаяк адаптує їх до викликів сучасності та водночас зберігає її фундаментальні цінності, що слугують ідеологічною основою демократичного суспільства. Інакше кажучи, через застосування прецедентної практики Суд фактично трансформує статичні приписи Конвенції у динамічні

правові орієнтири, наповнює їх новим змістом відповідно до соціальних змін і очікувань [60].

У сучасних наукових дослідженнях активно акцентується увага на низці правових позицій, які стали складовою української правової доктрини завдяки усталеній практиці Європейського суду з прав людини. Одним із таких концептуальних положень є розмежування категорій «право» та «закон» із виразним акцентом на пріоритетності права в разі виникнення колізії між ним і позитивним законом. У рішеннях ЄСПЛ послідовно підкреслюється, що формальне дотримання положень національного законодавства не може правомірно виправдати порушення основоположних прав і свобод людини. Вказане засвідчує переорієнтацію юридичної думки від нормативізму до ціннісного підходу, в якому верховенство права трактується як складна багатокomпонентна категорія, що охоплює правову визначеність, передбачуваність нормативного регулювання та обґрунтованість рішень, які мають обмежувальний вплив на права особи.

За думкою Н. А. Загребельної, реальне утвердження принципу верховенства права в Україні можливе лише за умов існування та ефективного функціонування правової держави, у якій права і свободи людини мають не декларативний, а практичний характер. Верховенство права передбачає пріоритет права над державою, обмеження публічної влади правом, реальність і гарантованість прав людини, ефективне правосуддя та відповідальність держави перед особою [50].

Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування сучасної правової доктрини відчутно позначився і на переосмисленні самої сутності юридичної відповідальності як правового феномена; у доктрині юридичної відповідальності ключового значення набувають засади юридичної рівності, що охоплюють як рівність перед законом, так і рівність у доступі до суду, та реальний, а не формальний доступ до правосуддя. Саме ці засади формують і оновлюють сучасне концептуальне підґрунтя інституту юридичної відповідальності, у межах якого санкції та покарання підлягають

оцінці крізь призму дотримання прав людини, принципів процесуальної справедливості та справжньої кореляції між суспільним інтересом та індивідуальними гарантіями.

В аналізі рішень ЄСПЛ чітко простежується концептуальний зсув від одновимірного уявлення про відповідальність як інструмент державного примусу до її розуміння як двостороннього механізму, в межах якого держава реалізує владні повноваження щодо покарання за правопорушення та несе позитивний обов'язок гарантувати дотримання прав і свобод особи, яка притягується до відповідальності. Вказане позиціонування знаходить вираз, зокрема, у розгортанні концепції належної правової процедури (due process) [240], яка в європейському контексті, під впливом практики ЄСПЛ, охоплює низку взаємопов'язаних елементів, зокрема, змагальність процесу, рівність сторін, презумпцію невинуватості, право на захист, обґрунтованість і пропорційність санкції, а також публічність та незалежність судового розгляду.

Зазначена кореляція між імперативним характером державного примусу та гарантійною природою прав людини трансформує доктрину юридичної відповідальності та зумовлює її поступовий відхід від виключно репресивної моделі. У результаті юридична відповідальність постає як складний інституційний механізм, в основі якого лежить досягнення цілей правопорядку та забезпечення гуманістичного підходу до правозастосування. Відтак, правова наука дедалі більше сприймає юридичну відповідальність не як виключно санкційне явище, а як інструмент підтримання «урівняння» між публічними інтересами та індивідуальними правами, що перебуває у постійній взаємодії з європейськими правозахисними стандартами.

У контексті дослідження історико-правового розвитку інституту юридичної відповідальності та впливу європейських стандартів на трансформацію національної правової доктрини, особливу увагу заслуговують ранні рішення Європейського суду з прав людини проти України, винесені на початку 2000-х років. Саме ці прецеденти стали своєрідним дзеркалом для

української правової системи, у якому відобразилися її системні вади, пов'язані із формальним підходом до тлумачення прав, обмеженням свободи об'єднання, адміністративним свавіллям та процедурною несправедливістю. Показовою в цьому контексті є справа «Корецький та інші проти України» (заява № 40269/02), рішення в якій було ухвалено ЄСПЛ 3 квітня 2008 року [73].

У даній справі заявники оскаржували відмову державних органів зареєструвати створене ними громадське об'єднання під назвою «Громадянський комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків» [154, с. 47]. Українська влада обґрунтовувала відмову формальними причинами, зокрема нібито недосконалою назвою організації, яка, на думку органу реєстрації, не відповідає вимогам чинного законодавства.

У своїй постанові у справі «Корецький та інші проти України» Європейський суд з прав людини чітко констатував факт втручання у реалізацію заявниками свого права на свободу об'єднання, що гарантується статтею 11 Європейської конвенції з прав людини. Суд підкреслив, що право створювати юридичні особи для спільної діяльності є невід'ємною складовою свободи об'єднання, без якої демократичне суспільство не може повноцінно функціонувати. Здійснивши аналіз національного нормативного регулювання, яке лягло в основу відмови українських органів влади в реєстрації громадського об'єднання, ЄСПЛ дійшов висновку, що відповідні правові норми були недостатньо чіткими, прозорими та передбачуваними. Ба більше, вони надавали державним органам надмірно широкі дискреційні повноваження, що відкрило шлях до свавільного правозастосування.

З позиції доктрини юридичної відповідальності вищезгадана оцінка має особливе значення, адже акцентує на обов'язку держави забезпечувати реальне гарантування прав і свобод через належну якість нормативного регулювання. Суд підкреслив, що правова невизначеність і широке адміністрування в делікатній сфері реалізації прав людини є несумісними з принципом верховенства права. Унаслідок визнаного порушення Конвенції

ЄСПЛ зобов'язав Україну виплатити компенсацію заявникам, що стало формою міжнародно-правової відповідальності держави за недотримання своїх зобов'язань у сфері прав людини.

Значущість цієї справи полягає у фіксації порушення конвенційних прав та принциповому акцентуванні на необхідності зміни підходу до юридичної відповідальності держави за обмеження прав людини. Суд вказав, що навіть формальна відповідність дій держави національному законодавству не може слугувати виправданням у разі, якщо такі дії порушують сутнісні права особи, гарантовані Конвенцією. Відтак, правова позиція ЄСПЛ заклала важливу доктринальну передумову до переосмислення механізмів державної відповідальності, зокрема, її деліктної форми, в українському правовому полі. Судова практика ЄСПЛ, як показує справа *Корецький та інші*, стає джерелом розвитку матеріального права та формує методологічні орієнтири щодо природи юридичної відповідальності держави перед особою в умовах демократичного правопорядку.

Важливим наслідком цієї справи стало внесення Україною відповідних змін до національного законодавства. Зокрема, 22 березня 2012 року був ухвалений новий Закон України «Про громадські об'єднання», що суттєво переглянув попередні підходи до регулювання права на свободу об'єднання. У новому законі було усунуто прогалини, які свого часу дозволили органам влади відмовляти у реєстрації на підставі нечітких або формальних критеріїв. Відтак, практика ЄСПЛ стимулювала модернізацію національного нормативного масиву в напрямі узгодження з європейськими стандартами прав людини, одночасно слугуючи імпульсом для доктринального переосмислення меж і засад юридичної відповідальності держави у контексті її позитивних зобов'язань [54].

Суттєвим аспектом рішення у справі «*Корецький та інші проти України*» є застосування Європейським судом з прав людини усталеної методології аналізу допустимості втручання держави у реалізацію права на свободу об'єднання. Зокрема, Суд послідовно застосував триступеневий тест,

що становить доктринальну основу оцінки відповідності таких втручань положенням Європейської конвенції з прав людини, котрий включає три ключові елементи:

- 1) встановлення факту втручання з боку держави у реалізацію права;
- 2) перевірку відповідності такого втручання вимогам закону, тобто наявності правової підстави, яка є достатньо чіткою, доступною та передбачуваною для адресатів;
- 3) оцінку того, чи є втручання необхідним у демократичному суспільстві, з урахуванням легітимної мети, яка переслідується державою, та принципу пропорційності.

У зазначеній справі ЄСПЛ дійшов висновку, що хоча формально втручання було засноване на чинному на той час українському законодавстві, останнє не відповідало критеріям юридичної визначеності, оскільки надавало органам влади надмірно широкі повноваження без належних запобіжників від зловживань. Крім того, Суд визнав, що відмова в реєстрації об'єднання не відповідала критерію «необхідності в демократичному суспільстві», оскільки була непропорційною і не переслідувала жодної з передбачених Конвенцією легітимних цілей [47].

Справа «Корецький та інші проти України» посідає визначальне місце у процесі формування сучасної української правової доктрини, орієнтованої на імплементацію стандартів Європейської конвенції з прав людини у національний правопорядок. Зокрема, справа стимулювала закріплення на рівні юридичної науки та правозастосування підходу до практики Європейського суду з прав людини як джерела права, що має безпосередню силу в українській юрисдикції та підлягає обов'язковому урахуванню судами при розгляді справ [166].

У цьому аспекті особливої ваги набуває положення про Конвенцію як «живий інструмент», динамічна природа якого дозволяє ЄСПЛ пристосовувати її до актуальних соціально-правових реалій і тим самим впливати на еволюцію правової культури в державах-членах Ради Європи.

Саме через призму справи «Корецький та інші проти України» в українському правовому дискурсі закріплюється уявлення про судовий прецедент як чинник формування новітньої доктрини права, що базується на пріоритетності прав людини, презумпції правомірності громадянської активності, принципі юридичної визначеності та інституційно обмеженій дискреції державної влади.

Із моменту набуття чинності Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод ЄСПЛ став одним із центральних суб'єктів формування правової доктрини держав-членів Ради Європи. Його діяльність вийшла далеко за межі вузького тлумачення конвенційних норм та набула рис доктринального впливу, що уможлиблює уніфікацію європейського правового простору на засадах поваги до прав людини, верховенства права та демократичних цінностей. У сучасній прецедентній практиці Суду чітко простежується тенденція до еволюційного розширення змісту прав і свобод, закріплених у Конвенції, відповідно до трансформацій суспільства, технологічного прогресу, зміни безпекових та етичних парадигм.

Одним із найбільш доктринально значущих рішень Європейського суду з прав людини останніх років, що репрезентує еволюцію підходів до тлумачення Конвенції у світлі новітніх суспільних викликів, стало рішення у справі «Verein Klima Seniorinnen Schweiz та інші проти Швейцарії» (2024). У цьому прецеденті Суд вперше прямо визнав, що бездіяльність держави у сфері боротьби зі зміною клімату може становити порушення позитивних зобов'язань за статтею 8 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя. Заявницями виступили представниці асоціації літніх жінок, які аргументовано стверджували, що кліматична політика Швейцарської Конфедерації є недостатньо ефективною для гарантування належного рівня їхнього здоров'я, безпеки та добробуту, беручи до уваги їхню підвищену вразливість до негативних наслідків глобального потепління [239].

У своїй правовій позиції Суд наголосив на невиконанні державою зобов'язання зі створення належної нормативної та інституційної бази, що уможливила б досягнення національних кліматичних цілей у межах міжнародних стандартів. ЄСПЛ кваліфікував таку бездіяльність як порушення позитивного обов'язку держави щодо захисту прав осіб, що перебувають під її юрисдикцією. Особливої уваги заслуговує той факт, що вказане рішення знаменує собою новий етап доктринального розвитку Конвенції, а саме впровадження екологічного виміру у сферу захисту прав людини, що відповідає сучасним тенденціям розвитку європейського публічного права.

Вказане рішення виконує захисну та нормативно-коригувальну функцію, оскільки задає орієнтири для держав-учасниць у контексті формування публічної політики, з урахуванням стандартів належного врядування та «міжвікової» відповідальності. Зазначена справа також демонструє зростаюче значення конвенційної юриспруденції як джерела формування національних правозастосовних практик та оновлення доктрини юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, все більше орієнтується не на каральний чи компенсаційний, а на превентивно-зобов'язальний характер державної відповідальності.

Одним із концептуально значущих аспектів впливу ЄСПЛ на трансформацію національних правових доктрин, зокрема у сфері юридичної відповідальності, виступає переоцінка природи відповідальності держави, котра у межах механізмів ЄСПЛ має комплексний, дуалістичний характер, позаяк поєднує публічно-правову природу із механізмами індивідуального захисту. У контексті практики ЄСПЛ зазначена відповідальність розширюється за межі безпосередніх дій чи бездіяльності органів державної влади та охоплює також латентні, системні порушення, зумовлені структурною неефективністю правозахисних інституцій.

Зокрема, у справі «O'Keeffe v. Ireland» (2014) Суд сформулював важливу доктрину позитивних зобов'язань держави та визнав її відповідальною за нездатність забезпечити належний нагляд за приватною

освітньою установою, в якій мало місце жорстоке поводження з дитиною [182]. Вказана позиція відображає усталене бачення ЄСПЛ, відповідно до якого держава зобов'язана гарантувати захист від порушення прав людини навіть за умови, якщо правопорушення формально вчинене приватною особою, – що, зокрема, прямо впливає із вимог статті 3 Конвенції.

Вказане рішення Європейського суду з прав людини закріплює важливу доктринальну позицію, відповідно до якої юридична відповідальність держави може наставати не тільки внаслідок неправомірних дій або бездіяльності окремих органів публічної влади, а і у зв'язку з наявністю глибинних структурних вад у національній системі захисту прав людини. У цьому контексті позитивні зобов'язання держави, що впливають із положень Європейської конвенції з прав людини, перестають мати суто декларативний характер і набувають статусу конкретних, операційних імперативів, що підлягають оцінці з точки зору юридичної відповідальності [182].

Відтак, відповідальність держави в системі ЄКПЛ трактується не тільки як ретроспективна санкція, але і як складова позитивного обов'язку державної влади забезпечувати ефективне функціонування механізмів запобігання порушенням прав людини, що свідчить про сутнісну трансформацію інституту юридичної відповідальності у бік аксіологічного обґрунтування правозахисної парадигми в європейському правовому просторі.

У рішеннях у справі «Chiragov and Others v. Armenia» (2015 р.) [177] Європейський суд з прав людини здійснив суттєвий внесок у розвиток доктрини міжнародної юридичної відповідальності держав, позаяк сформулював правову позицію щодо обов'язку держав забезпечувати дотримання прав людини на територіях, охоплених збройним конфліктом, навіть за відсутності формального суверенітету. В обох справах заявники скаржилися на неможливість повернення до своїх домівок внаслідок тривалого воєнного протистояння. Відтак, Суд послідовно просуває ідею, що суб'єкт міжнародного права не може уникнути відповідальності за порушення

прав людини, прикриваючись відсутністю юридичного контролю, якщо фактично здійснює вплив на певні процеси, пов'язані з обмеженням або порушенням цих прав. Зазначена концепція підсилює розуміння юридичної відповідальності як інструмента захисту людини в умовах глобальних викликів і нестабільності, що є характерною ознакою сучасного міжнародного правопорядку. Для України зазначені прецеденти становлять надзвичайно вагоме джерело для обґрунтування міжнародно-правової відповідальності держави-окупанта Російської Федерації.

Власне, для національної правової доктрини України зазначені рішення мають щонайменше два доктринальні виміри:

1) створюють нормативне підґрунтя для притягнення держави-окупанта до відповідальності за порушення прав осіб, які проживали або були вимушено переміщені з окупованих територій;

2) судова аргументація у цих рішеннях є інструментом адаптації міжнародного права до умов гібридних або асиметричних конфліктів, що є надзвичайно актуальним для ситуації в Україні.

Відтак, практика ЄСПЛ має стійке доктринальне значення для переосмислення інституту юридичної відповідальності держави в умовах збройного конфлікту, позаяк дозволяє імплементувати принципи прав людини у механізми захисту прав внутрішньо переміщених осіб, жертв збройної агресії та цивільного населення окупованих територій. У вітчизняному правозастосуванні вище розглянуті прецеденти можуть і повинні бути використані як юридична основа для компенсації шкоди, фіксації порушень та побудови стратегії міжнародного правового захисту України, включно з міждержавними позовами, заявами до ЄСПЛ та конституційною інтерпретацією національного законодавства з урахуванням стандартів Конвенції.

У справі «Hirsi Jamaa та інші проти Італії» (2012 р.) ЄСПЛ виніс рішення, що мало значний вплив на доктринальне розуміння юридичної відповідальності держав у сфері дотримання прав людини за межами

національної території. Суд встановив, що дії італійських державних органів, які полягали у примусовому поверненні групи мігрантів до Лівії без проведення індивідуального оцінювання їхніх особистих обставин, суперечили низці положень Європейської конвенції з прав людини (зокрема, статтям 3, 4 Протоколу №4), і таким чином становили колективне вислання з елементами жорстокого поводження та порушення права на ефективний засіб правового захисту [178].

Вказана справа є ключовою для сучасної правової науки, оскільки вона вперше закріпила прецедент визнання відповідальності держави за порушення прав людини поза її територіальними межами, у тому числі в контексті юрисдикції на морі. ЄСПЛ підтвердив, що факт здійснення контролю над особою в міжнародних водах, зокрема шляхом затримання та переміщення на борт державного корабля, створює достатні підстави для визнання юрисдикції держави у розумінні статті 1 ЄКПЛ. У цьому аспекті судова аргументація базується на концепції фактичного контролю як засновку для виникнення зобов'язань держави перед фізичними особами, незалежно від місця перебування останніх. Для доктрини юридичної відповідальності зазначена справа знаменує переосмислення просторових меж юрисдикції держави та закріплює нормативне зобов'язання дотримуватися стандартів прав людини у межах позатериторіальних операцій, зокрема у сфері міграційної політики, охорони кордонів, прикордонного контролю та морських інтервенцій.

Варто підкреслити, що у сучасному правознавчому аналізі взаємодії між національними та наднаціональними системами права особливу увагу привертає трансформація доктрини юридичної відповідальності держави у контексті європейської інтеграції. Поступове переосмислення класичних концептів публічного права, зокрема, природи та обсягу відповідальності держави, зумовлене як розвитком юриспруденції Європейського суду з прав людини, так і правозастосовною практикою. Сьогодні ми маємо можливість спостерігати чітку тенденцію до розширення меж юридичної відповідальності держави поза традиційно визнані рамки територіального суверенітету. Таким

чином, відповідальність держави набуває екстериторіального характеру, що змінює усталене розуміння меж здійснення публічно-правової юрисдикції та формує нове бачення європейського правового простору, у якому визначальною є не формальна територіальна належність юрисдикції, а фактична здатність держави впливати на реалізацію та захист прав і свобод людини [196].

Так, відбувається доктриналізація універсального обов'язку держави діяти у межах передбачуваної та обґрунтованої правової відповідальності навіть поза національною територією, що, з одного боку, підсилює цінність верховенства права як транснаціонального принципу, а з іншого – формує передумови для імплементації глобалізованих стандартів прав людини у систему внутрішнього права. Для теорії юридичної відповідальності та її інституційного виміру вказане передбачає необхідність переосмислення механізмів притягнення до відповідальності у світлі нових викликів та юрисдикційних реалій.

Слід також вкотре наголосити, що юридична відповідальність держави, як її інтерпретує Європейський суд з прав людини, виконує також компенсаторну функцію у контексті індивідуального захисту прав особи. Її особливістю є те, що наслідки встановлення порушення Конвенції виходять за межі традиційного уявлення про відшкодування шкоди та мають реституційний ефект у широкому розумінні, оскільки передбачають обов'язок держави відновити ситуацію, сумісну з вимогами європейських стандартів.

З огляду на характер приписів, що містяться в рішеннях ЄСПЛ, зокрема вимоги здійснити зміни до національного законодавства, переглянути судову практику, забезпечити ефективне кримінальне розслідування або притягнення до відповідальності винних посадових осіб, формуються передумови для трансформації доктринального розуміння юридичної відповідальності держави. У цьому аспекті доцільно вживати поняття «структурної відповідальності», яке окреслює відповідальність за конкретне порушення та

за недоліки системного характеру в організації державної влади, її інституційної спроможності та правозастосовної практики.

У правовій доктрині вказане розуміння відповідальності є проявом еволюції від індивідуалізованого карального бачення до інституціоналізованої моделі відповідальності, що охоплює елементи профілактики, правової реформи, належного врядування та підзвітності держави перед особою. Відтак, юридична відповідальність перетворюється на механізм нормативного оновлення держави, позаяк посилює зв'язок між міжнародними правозахисними зобов'язаннями та внутрішньою правовою політикою.

Суттєвим елементом сучасного європейського правового простору є концепт європейської правової ідентичності, який формується через уніфіковані стандарти захисту прав людини та особливе розуміння публічно-правової відповідальності держави. У цьому контексті юридична відповідальність виступає не просто інструментом примусу, а ключовим механізмом закріплення і захисту цінностей демократії, верховенства права та поваги до людської гідності. Сам факт існування інституту юридичної відповідальності в системі європейського права набуває ідентифікаційної функції, що дозволяє розглядати юридичну відповідальність як маркер належності до спільного правового простору Ради Європи та Європейського Союзу. Центральною засадою, яка обумовлює функціонування зазначеного механізму відповідальності, є принцип субсидіарності. Відповідно до нього, первинна відповідальність за забезпечення і захист прав людини покладається на держави-учасниці, тоді як Європейський суд з прав людини відіграє роль інстанції, яка втручається лише у разі, якщо національні засоби захисту виявляються неефективними або непропорційними.

Принцип субсидіарності є тим конститутивним елементом, що забезпечує кореляцію між автономією держави та обов'язком дотримання загальноєвропейських стандартів. Завдяки цьому відбувається трансформація доктрини юридичної відповідальності, позаяк у цьому аспекті відповідальність розглядається як показник легітимності та правової зрілості

національної правової системи, що підтверджує її належність до європейської спільноти демократичних держав.

До прикладу, Рішення у справі «Kruslin v. France» стало одним із перших прецедентів, у яких ЄСПЛ чітко окреслив стандарти державної відповідальності за недоліки законодавчого регулювання, що обмежує права людини. Суд визнав, що прослуховування телефонних розмов заявника, санкціоноване органами влади Франції, становило втручання у право на повагу до приватного життя, гарантоване статтею 8 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), яке не відповідало критерію «якості закону».

ЄСПЛ підкреслив, що навіть за умови наявності формального дозволу на втручання у право, законодавча база повинна відповідати принципам правової визначеності, доступності та передбачуваності, аби обмеження прав не були свавільними. Французьке законодавство того періоду не надавало чіткого нормативного регулювання процедур перехоплення комунікацій, що, на думку Суду, створювало надмірний простір для дискреції виконавчої влади і порушувало гарантії статті 8 Конвенції.

У рамках правової доктрини відповідальності держави, вказана справа стала взірцем формування бачення, за яким юридична відповідальність держави охоплює структурні недоліки правового регулювання. Відтак, у межах Конвенції відповідальність набуває системного та превентивного характеру, спрямованого на усунення нормативних вад і забезпечення національного законодавства таким змістом, який здатний запобігати майбутнім порушенням прав людини.

Практика Європейського суду з прав людини виступає одним із провідних чинників, що зумовили докорінне переосмислення інституту юридичної відповідальності у європейських державах. Сформовані Судом правові позиції впливають як на зміст національного законодавства, так і на його застосування. Сучасне розуміння інституту юридичної відповідальності дедалі більшою мірою ґрунтується на визнанні пріоритету захисту прав і свобод людини, навіть у межах реалізації примусових заходів. Вказана

орієнтація сприяє поєднанню ефективності юридичного реагування з дотриманням принципів справедливості, пропорційності та поваги до гідності особи, що відповідає стратегічним цілям розвитку європейського правового простору.

2.2. Принципи юридичної відповідальності в системі європейських стандартів прав людини

Принципи юридичної відповідальності посідають фундаментальне місце в системі європейських стандартів прав людини, оскільки визначають засадничі параметри взаємодії особи та держави у сфері застосування примусу. Їхня роль полягає у встановленні меж допустимості державного втручання, забезпеченні належної кореляції між публічними інтересами та індивідуальними правами, а також у формуванні критеріїв, що гарантують передбачуваність і справедливість правозастосування. Європейський суд з прав людини розвинув доктрину верховенства права та сформував усталену практику тлумачення та конкретизації цих принципів, що трансформувала їх із суто декларативних положень у дієві орієнтири.

Розгляд принципів юридичної відповідальності крізь призму європейських стандартів прав людини є актуальним через глибинну трансформацію цього інституту, від класичного інструменту примусу до засобу правового захисту особи. Сьогодні, як ми зазначали у попередньому розділі дисертаційного дослідження, юридична відповідальність перестає сприйматися винятково як реакція держави на правопорушення та набуває ознак правової процедури, яка підлягає перевірці на відповідність принципам справедливості, гуманізму, правової визначеності та верховенства права. У цьому контексті практика Європейського суду з прав людини відіграла визначальну роль у формуванні нової правової парадигми, у якій ключове значення має не тільки наявність санкції, а передусім її змістова обґрунтованість, пропорційність і законність.

Якщо в класичній національній доктрині відповідальність тривалий час описувалася здебільшого як санкційна реакція держави на правопорушення, то європейський правозахисний вимір радикально розширив цю оптику, позаяк у центрі опинилася не кара як така, а захищеність людської гідності та гарантії справедливого ставлення на всіх етапах, від нормотворення до виконання санкції. Відтак, питання не тільки у тому, «чи передбачено покарання законом», а «чи сам закон якісний, доступний і передбачуваний; чи санкція особисто обґрунтована; чи співмірне втручання; чи існує реальний засіб оскарження; чи забезпечено процесуальні гарантії та рівність сторін».

Система Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод виробила низку наскрізних принципів, що формують нормативну «архітектоніку» відповідальності. Серед них: законність у матеріальному та процедурному вимірах, юридична визначеність і «якість закону», індивідуальна винуватість, пропорційність, заборона зворотної дії обтяжливих санкцій, ефективний засіб захисту, обов'язок держави розслідувати серйозні порушення (доктрина позитивних зобов'язань), презумпція невинуватості, справедливий суд та рівність сторін. Хоча не всі ці засади текстуально вписані як самостійні норми Конвенції, вони витлумачені та операціоналізовані Європейським судом з прав людини і стали критеріями оцінки національних механізмів примусового впливу.

Європейський Союз, зі свого боку, через доктрину відповідальності держав-членів, принцип ефективності (*effet utile*) та вимоги до засобів судового захисту у сфері застосування права Союзу, посилив акцент на відшкодувальному та превентивному потенціалі відповідальності. У поєднанні з практикою ЄСПЛ це сформувало багаторівневу нормативну матрицю, у межах якої держави зберігають свободу вибору форм, але позбавлені свободи ігнорувати сутнісні гарантії людини.

Для України зазначена проблематика має теоретичне та безпосередньо практичне значення. Рішення ЄСПЛ проти України неодноразово фіксували дефіцит передбачуваності санкцій, надмірність втручання, формалізм

розслідувань, а також відсутність ефективних компенсаційних механізмів. Поступове засвоєння «європейського канону» принципів юридичної відповідальності зумовлює переоцінку галузевих підходів, від кримінального та адміністративного до конституційного і цивільного, та актуалізує завдання узгодження нормативних приписів із судовою практикою і доктринальними стандартами.

У структурі принципів юридичної відповідальності, що сформовані в системі європейських стандартів прав людини, провідне місце посідає принцип законності, який становить наріжний камінь усієї конструкції легітимного втручання держави у сферу прав та свобод особи. Саме з нього починається формування уявлень про допустимість і межі державного примусу в демократичному суспільстві.

Досліджуваний принцип у європейській правовій традиції набув матеріалізованого змісту, що значно виходить за межі формального розуміння, властивого класичному позитивізму. Йдеться про наявність норми, яка передбачає відповідальність, а також про її якість, доступність, передбачуваність, неодмінну зв'язаність з принципом індивідуальної вини та заборонаю зворотної дії закону у часі. Вказане розуміння законності вимагає від держав не просто дотримання правових формальностей, а забезпечення реального правового захисту особи через чіткі, справедливі та обґрунтовані норми, що не допускають свавільного або дискреційного тлумачення.

Принцип законності (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) у сучасному європейському правовому контексті трактується як фундаментальна гарантія індивіда від свавільного застосування публічного примусу. Його зміст полягає в тому, що особа може бути притягнута до юридичної відповідальності виключно за діяння, які були кваліфіковані як правопорушення в нормативно встановлений спосіб на момент їх вчинення, а міра санкції не може перевищувати межі, визначені чинним законодавством. Європейський суд з прав людини наголошує, що формального існування закону недостатньо; він має відповідати критеріям доступності [21], чіткості та передбачуваності, а

також забезпечувати правову визначеність для суб'єктів правовідносин. Відтак, поняття «законності» в юриспруденції ЄСПЛ виходить за межі суто формального розуміння та передбачає серед іншого матеріальні вимоги до якості закону [201].

У сучасній юридичній науці принцип законності посідає центральне місце як засаднича детермінанта юридичної відповідальності. Його дотримання забезпечує передбачуваність державної реакції на правопорушення, а також служить гарантом охорони основоположних прав і свобод людини. В умовах європейської інтеграції України та необхідності приведення національного законодавства у відповідність до *acquis* Європейського Союзу та практики Європейського суду з прав людини актуалізується потреба в концептуальному оновленні розуміння принципу законності. З огляду на це, національна правова система стикається з викликом переосмислення законності не тільки як формального критерію чинності правових норм, а як багатофакторного стандарту, що поєднує правову визначеність, доступність та недопущення свавілля. Інститути громадянського суспільства є ключовим механізмом забезпечення прав людини, виконуючи функції моніторингу, контролю та просвітництва, проте їх ефективність обмежена через фрагментарність участі, бюрократичні перепони, низьку інституційну спроможність і загрози безпеці, а посилення їх ролі є необхідним для демократичного розвитку та євроінтеграції країни [130].

У контексті еволюції європейської правової доктрини засадниче значення має рішення Європейського суду з прав людини у справі «The Sunday Times v. The United Kingdom» (1979), яке стало концептуальним орієнтиром у формулюванні підходів до тлумачення вимоги «законності» у розумінні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначена справа заклала підвалини для розуміння того, що будь-яке втручання держави у сферу гарантованих Конвенцією прав, зокрема, свободи вираження поглядів, повинно відповідати критерію «передбаченості законом» (*prescribed by law*), як це передбачено, зокрема, пунктом 2 статті 10 Конвенції. Суд підкреслив, що

поняття «закон» у цьому контексті охоплює не тільки формальне існування нормативного акта, а і його якісні характеристики (доступність, передбачуваність та чіткість), що є необхідними умовами забезпечення правової визначеності та захисту від свавілля [183].

Суть справи «The Sunday Times v. The United Kingdom» (1979) полягала у розгляді питання допустимості втручання держави у свободу вираження поглядів у контексті судових процесів, що стосувалися компанії-виробника препарату талідоміду, вживання якого спричинило масові вади розвитку у новонароджених. Органи державної влади Великої Британії обмежили газету «The Sunday Times» у праві публікувати аналітичні матеріали, мотивуючи це потребою захисту авторитету та неупередженості правосуддя. Європейський суд з прав людини, однак, дійшов висновку, що таке обмеження не відповідало вимогам правової визначеності та принципу законності, передбаченого пунктом 2 статті 10 Конвенції.

У зазначеному рішенні ЄСПЛ уперше системно сформулював базові критерії «якості закону» (quality of the law), які згодом стали доктринальними орієнтирами у всій подальшій практиці Суду. До таких критеріїв належать:

а) доступність (accessibility) – закон або інше нормативне регулювання має бути оприлюдненим і доступним для особи, яка підпадає під його дію;

б) передбачуваність (foreseeability) – правова норма має бути сформульована з належною точністю, щоби особа могла заздалегідь оцінити можливі правові наслідки своїх дій;

в) відповідність принципу верховенства права (rule of law) – закон не повинен бути надмірно абстрактним або надавати органам влади необмежену дискрецію у прийнятті рішень, що можуть втручатися у сферу прав людини.

З позиції загальної теорії права, сформульовані Європейським судом з прав людини критерії «якості закону» у справі «The Sunday Times v. The United Kingdom» становлять вагоме доктринальне джерело для розвитку концепції правової визначеності у сфері публічного права. Зокрема, йдеться про

змістовне конкретизування таких базових понять, як «закон», «право» та «втручання у права», які функціонально-гарантійне значення.

Важливо зазначити, що доктрина «якості закону», сформульована у практиці Європейського суду з прав людини, поступово впроваджується в Україні як один із ключових критеріїв конституційної оцінки правових норм, зокрема тих, що регулюють реалізацію прав і свобод людини. Конституційний Суд України послідовно підкреслює, що правові приписи, які встановлюють обмеження конституційних прав, повинні відповідати підвищеним вимогам юридичної визначеності. Зокрема, у Рішенні від 8 червня 2016 року № 3-рп/2016 Суд наголосив, що такі приписи повинні бути чіткими, передбачуваними, зрозумілими для адресата та виключати можливість свавільного тлумачення з боку суб'єктів владних повноважень [121]. Аналогічна правова позиція закріплена у рішеннях від 25 червня 2019 року № 7-р/2019 [119] та від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020, де додатково акцентовано на необхідності забезпечення внутрішньої узгодженості законодавства як чинника забезпечення правової визначеності [120].

Варто акцентувати, що в конституційно-правовій доктрині України юридична визначеність розглядається Конституційним Судом України як фундаментальний елемент принципу верховенства права та ключова гарантія реалізації і захисту прав і свобод людини. У своїх рішеннях Суд послідовно конкретизує зміст цієї категорії через низку концептуальних положень:

1. Ключовою вимогою, що впливає з принципу юридичної визначеності, є чіткість і точність формулювання правових приписів. Норма права має бути достатньо конкретною, зрозумілою та однозначною для її адресатів. Особа повинна мати можливість без допомоги тлумачень органів державної влади або суду зрозуміти, які саме дії є дозволеними, які забороненими, а також які наслідки можуть настати у випадку порушення відповідного припису. Нечітко сформульовані, надмірно абстрактні або загальні норми створюють ризики довільного тлумачення, правової невизначеності та дискреційного свавілля з боку органів публічної влади.

Юридична визначеність тут виконує функцію превентивного запобіжника від зловживань публічним правом і забезпечує довіру до правової системи. Відсутність належної визначеності правового регулювання перешкоджає ефективному захисту прав людини, а також порушує базові стандарти, закріплені в практиці Європейського суду з прав людини, зокрема щодо вимог «якості закону», що передбачають передбачуваність, доступність і сумісність норм із принципом верховенства права [43].

У цьому сенсі, чіткість норми стає доктринальною гарантією правової безпеки індивіда, яка водночас обмежує дискреційні повноваження держави. Тільки формулювання, що відповідає критеріям об'єктивної зрозумілості для особи зі середнім рівнем правової обізнаності, дозволяє вважати закон таким, що відповідає стандартам справедливості, правомірності та легітимності.

2. Важливою складовою принципу юридичної визначеності є також вимога стабільності правового регулювання, що дозволяє особі орієнтувати свою поведінку на чинні правові приписи. Індивід повинен мати обґрунтоване очікування, що правові норми, які регулюють його права та обов'язки, залишатимуться незмінними протягом принаймні певного періоду часу, достатнього для реалізації відповідної правової позиції. Часті, непередбачувані або недостатньо аргументовані законодавчі зміни створюють ситуацію правової нестабільності, яка суперечить основним принципам верховенства права та ставить під сумнів легітимність нормативної волі держави.

В цьому контексті стабільність законодавства є передумовою здійснення індивідуального правового вибору. Особа повинна мати змогу заздалегідь оцінити можливі правові наслідки своїх дій, а також обґрунтовано покладатися на сталість нормативних умов, які регулюють її правовий статус. Будь-яке відхилення від принципу нормативної передбачуваності має бути виправданим об'єктивною суспільною потребою та відповідати критеріям легітимності, пропорційності та розумності [76].

Недотримання стабільності правового регулювання підриває саму можливість реалізації суб'єктивних прав, що є несумісним із конституційною моделлю правової держави, де право покликане слугувати інструментом правової безпеки, а не джерелом правової невизначеності.

3. Принцип легітимних очікувань (*legitimate expectations*) передбачає обов'язок держави забезпечити стабільність правового регулювання та унеможливити негативні наслідки для особи, яка добросовісно діяла відповідно до чинного законодавства та сподівалася на сталість правових умов. У такий спосіб встановлюється аксіологічний зв'язок між правовою стабільністю, довірою громадян до держави та реалізацією засад правової держави.

Легітимні очікування ґрунтуються на передумові, що держава діє послідовно, передбачувано та не змінює засадничі правові умови без серйозних підстав, тим більше із ретроспективним ефектом. Особа повинна мати можливість покладатися на діюче правове регулювання при плануванні своєї поведінки, вчиненні правомірних дій та реалізації суб'єктивних прав. Будь-яке втручання, що суперечить сформованим очікуванням, має бути обґрунтованим, пропорційним та здійсненим із дотриманням належної правової процедури [11, с.249].

Зокрема, у практиці Конституційного Суду України вбачається поступове визнання принципу легітимних очікувань як невід'ємної складової верховенства права. Так, у Рішенні від 25 червня 2019 року № 7-р/2019 Суд прямо зазначив, що правова визначеність передбачає довіру особи до правової стабільності, яка включає гарантії того, що держава не змінюватиме встановлені правові наслідки дій, учинених відповідно до чинного законодавства, без належного правового обґрунтування. Відтак, принцип легітимних очікувань слугує критерієм правомірності державної політики, орієнтиром для правозастосування і доктринальною основою для забезпечення кореляції між інтересами держави та правовою безпекою особи. Його недотримання нівелює довіру до правової системи та ставить під загрозу

саму концепцію верховенства права в національному і європейському контексті.

Будь-яке розширювальне чи зворотне тлумачення правових норм, що призводить до погіршення становища особи, розглядається як несумісне з вимогами законності та суперечить стандартам Європейського суду з прав людини. Власне, принцип законності у сфері юридичної відповідальності повинен реалізовуватись у тісному взаємозв'язку з принципом пропорційності, який вимагає відповідності між тяжкістю правопорушення та характером санкції, а також обґрунтованості втручання держави у реалізацію прав і свобод особи [27].

Водночас у сучасному правозастосовному контексті зберігається низка проблем, пов'язаних із належною якістю нормативно-правових актів. Значна частина законодавчих положень залишається надмірно узагальненою або містить оціночні категорії, зміст яких не розкрито ані у самому законі, ані через усталену практику їх тлумачення. Вказана невизначеність у регулятивному змісті норм зумовлює ризики неоднозначного або свавільного правозастосування, підриває правову визначеність, ускладнює прогнозованість поведінки суб'єктів та порушує співвідношення між дискреційними повноваженнями органів державної влади і гарантіями прав особи.

У зазначеному аспекті дефіцит правової визначеності може кваліфікуватися як несумісний із принципами конституціоналізму, а також як такий, що суперечить усталеним підходам Європейського суду з прав людини щодо вимог «якості закону». Саме тому послідовне впровадження європейських стандартів нормативної чіткості, передбачуваності й юридичної визначеності у національну законодавчу та правозастосовну практику є необхідною передумовою реального утвердження принципу верховенства права та ефективного забезпечення основоположних прав і свобод людини в Україні.

Слід підкреслити, що у межах еволюції європейських стандартів прав людини Європейський суд з прав людини надав принципу законності більш глибокого змісту, позаяк поширив його сферу дії також і на вимогу особистої вини у контексті притягнення до кримінальної відповідальності. Згідно з усталеною правовою позицією Суду, призначення покарання без встановлення індивідуальної вини особи є несумісним із положеннями статті 7 Конвенції. Зокрема, у справі «G.I.E.M. S.r.l. та інші проти Італії» (2018 р.) Велика Палата наголосила, що заборонено застосування кримінально-правових санкцій за відсутності офіційного встановлення факту вини конкретної особи в установленому порядку. Вказане підтверджує фундаментальність принципу *nulla poena sine culpa* (немає покарання без вини), який у демократичній державі визнається наріжним каменем концепції законності у сфері кримінальної відповідальності. Положення Конвенції виключають можливість покарання без доведення персональної відповідальності конкретної особи, що унеможливорює практику колективної або абстрактної відповідальності.

Під впливом європейських правових стандартів у національному праві України відбувається поступове переосмислення принципу законності, яке виходить за межі традиційного розуміння та орієнтується на матеріальний зміст верховенства права. У цьому контексті доцільно виокремити три взаємопов'язані рівні формування нової моделі законності в українській юриспруденції:

1) на нормативному рівні простежується тенденція до впровадження європейських вимог до якості закону в актах національного законодавства, зокрема через імперативи правової визначеності, передбачуваності та внутрішньої узгодженості;

2) на рівні судової практики відбувається активне застосування концептів європейського походження, серед яких «легітимні очікування», «належна правова процедура», «зловживання правом» тощо. Конституційний Суд України та Верховний Суд дедалі частіше звертаються до стандартів

ЄСПЛ як до обов'язкового еталону у справах, пов'язаних із юридичною відповідальністю;

3) на доктринальному рівні відбувається еволюція теоретико-методологічного тлумачення принципу законності; українська правова наука дедалі активніше інтерпретує законність як складову ціннісної системи сучасного публічного права, в центрі якої перебуває людина, її права і свободи.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні формується якісно нова модель юридичної відповідальності, концептуально зорієнтована на цінності європейського конституціоналізму. Її ключовими характеристиками є поєднання формальної та матеріальної законності, пріоритет гарантій особистості перед інтересами публічної влади, а також стабільне посилення на практику ЄСПЛ як джерело тлумачення національного права. Зазначене свідчить про поглиблення процесу правового оновлення у сфері юридичної відповідальності та потребу у подальшому нормативному і доктринальному закріпленні такої парадигми.

Принцип пропорційності (співмірності) як один із наріжних засадничих орієнтирів у сфері прав людини, вимагає співвідношення між характером і тяжкістю вчиненого правопорушення та юридичними наслідками, які передбачаються у відповідь на таке порушення. Будь-який обтяжливий захід повинен бути співмірним легітимній меті, що переслідується державою, та обставинам конкретного випадку. У практиці Європейського суду з прав людини зазначене співвідношення розкривається через застосування критерію «необхідності у демократичному суспільстві», який фактично слугує тестом перевірки обґрунтованості та виправданості втручання держави у сферу прав і свобод особи. У контексті юридичної відповідальності йдеться про обов'язкову оцінку того, чи не є призначене покарання або інший захід непропорційно суворим щодо мети, задля досягнення якої таке втручання було визнано допустимим. Відтак, принцип пропорційності виступає гарантією недопущення надмірності державної

реакції та зберігає кореляцію між публічними інтересами та індивідуальними правами.

Вплив юриспруденції Європейського суду з прав людини є особливо відчутним у сфері застосування запобіжних заходів та призначення покарань [68]. У практиці Європейського суду з прав людини особливу увагу приділено системним порушенням, пов'язаним із застосуванням запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в українській юрисдикції. Зокрема, у низці рішень, серед яких знаковими є справи «Харченко проти України» (2011 р.) та «Боротюк проти України» (2011 р.), Суд встановив порушення ст. 5 Конвенції у зв'язку з автоматизмом у призначенні та продовженні досудового тримання під вартою. ЄСПЛ наголосив, що наявність тяжкого обвинувачення не може сама по собі виправдовувати утримання під вартою, якщо суди не беруть до уваги інші релевантні фактори, зокрема ризики перешкодження слідству, повторного вчинення злочину чи втечі. Юриспруденція Суду вимагає від держави-учасниці запровадження процедурних гарантій, які забезпечують реальну, а не декларативну, перевірку необхідності обмеження особистої свободи на етапі досудового провадження.

У справі «Харченко проти України» (заява № 40107/02) Європейський суд з прав людини здійснив глибокий аналіз проблеми надмірної тривалості досудового тримання під вартою та відсутності ефективного судового контролю за доцільністю такого обмеження свободи. Суд встановив, що заявник перебував під вартою понад два роки без належного та переконливого обґрунтування з боку національних судів необхідності збереження такого заходу [136]. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що національні судові органи при продовженні досудового тримання заявника під вартою не виконали покладеного на них обов'язку щодо наведення належних і переконливих аргументів. Замість здійснення індивідуалізованої оцінки обставин конкретної справи, суди обмежилися загальними, формальними формулюваннями, які не відповідали вимогам Конвенції щодо обґрунтованості та пропорційності втручання у право на свободу, що

суперечить європейським стандартам належного судового контролю і демонструє системну проблему автоматизму у застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [245]. Суд також наголосив, що національні суди не розглянули можливість застосування альтернативних, менш обтяжливих засобів забезпечення цілей кримінального провадження, зокрема застави або домашнього арешту [227].

У справі «Боротюк проти України» Європейський суд з прав людини також провів критичну оцінку дотримання національними органами влади стандартів, передбачених пунктом 3 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема щодо обґрунтованості тривалого досудового тримання під вартою. Суд встановив, що протягом усього періоду перебування заявника під вартою національні суди, ухвалюючи рішення про продовження запобіжного заходу, обмежувалися загальними посиленнями на тяжкість пред'явленого обвинувачення без проведення всебічного аналізу конкретних ризиків для правосуддя або безпеки суспільства. Відсутність обґрунтувань, орієнтованих на об'єктивні обставини справи, а також нехтування необхідністю розгляду альтернативних заходів, що були б менш обтяжливими для особистої свободи, стали підставою для визнання порушення права заявника на свободу [137].

ЄСПЛ у справі «Боротюк проти України» чітко наголосив, що загальні міркування, до прикладу, посилення на «суспільну небезпеку» інкримінованого злочину або абстрактну необхідність «забезпечення правосуддя», не можуть вважатися достатніми та єдиними підставами для продовження досудового тримання під вартою. Суд підкреслив, що національні суди зобов'язані здійснювати індивідуальну оцінку ситуації кожного обвинуваченого, включно з аналізом наявних ризиків, можливістю застосування альтернативних заходів, а також врахуванням тривалості утримання особи під вартою. Відсутність такого аналізу розглядається як порушення принципу пропорційності та невиконання зобов'язань держави щодо дотримання стандартів захисту прав людини [206].

Водночас дана справа має розглядатися не лише як окреме порушення, а як симптом глибшої системної вади в кримінальній юстиції України, що полягає у стійкій тенденції до пріоритетного застосування тримання під вартою як базового, «за замовчуванням», заходу процесуального примусу. Вказане бачення прямо суперечить усталеній практиці ЄСПЛ, відповідно до якої саме держава повинна доводити як необхідність обмеження, так і його пропорційність поставленій меті. Подібна судова інерція в українській практиці засвідчує відсутність належного вкорінення принципу *ultima ratio*, крайнього заходу, що має застосовуватись виключно за умов неможливості досягнення мети менш інтенсивними методами втручання у права людини [205].

Хоча Європейський суд з прав людини зазвичай утримується від втручання у дискрецію держав щодо визначення виду та розміру покарання, він може встановити порушення Конвенції у випадках, коли санкція виявляється явно непропорційною вчиненому правопорушенню і порушує фундаментальні права особи. У такому разі втручання держави визнається таким, що не відповідає принципам необхідності та пропорційності, закріпленим у статтях 3, 5 або 6 Конвенції, зокрема тоді, коли покарання є надмірним, несправедливим або дискримінаційним з огляду на конкретні обставини справи [212].

У рішенні у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» (2013 р.) Велика Палата Європейського суду з прав людини сформулювала ключову правову позицію щодо сумісності довічного ув'язнення з вимогами статті 3 Конвенції, яка забороняє катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання. Суд дійшов висновку, що призначення довічного покарання без реалістичної можливості його перегляду або звільнення несумісне з повагою до людської гідності та принципом гуманізму, який є складовою європейського публічного порядку. Було наголошено, що навіть особи, засуджені за найтяжчі злочини, не повинні бути позбавлені надії та можливості на реабілітацію. Вказане рішення змінило підходи до довічного

ув'язнення у низці європейських держав та заклало фундаментальну доктрину, відповідно до якої юридична відповідальність повинна зберігати відкритість до гуманітарного перегляду і не втрачати зв'язок з принципом людської гідності навіть в умовах найбільш репресивних заходів [180].

Рішення ЄСПЛ у справі «Вінтер та інші проти Великої Британії» справило істотний вплив на правові системи держав-членів Ради Європи, позаяк стимулювало перегляд національних положень щодо інститутів помилування та умовно-дострокового звільнення у справах осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. В українському контексті цей імператив знайшов часткове відображення у положеннях Кримінального кодексу України, які передбачають можливість звернення з клопотанням про помилування після фактичного відбуття не менше ніж п'ятнадцяти років покарання. Відтак, національна модель довічного ув'язнення не є абсолютно безальтернативною, хоча викликає подальші дискусії щодо ефективності та справедливості механізму перегляду. У цьому зв'язку важливого значення набуває забезпечення реальної прозорості, обґрунтованості та судової підконтрольності таких рішень, аби гарантії, встановлені Конвенцією, мали не практичний характер [110].

Зазначена гуманізація системи покарань кореспондується з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, яка формує тенденцію до посилення стандартів матеріальної справедливості у сфері юридичної відповідальності. У центрі цієї концепції знову ж таки принцип пропорційності покарання, що вимагає обов'язкової відповідності між тяжкістю вчиненого правопорушення та характером, видом і строком призначеного санкційного заходу. Особливої уваги, як було нами зазначено вище, в цьому контексті набуває концепція «права на надію» (right to hope), яка виводиться з тлумачення статті 3 Конвенції.

Вказане позиціонування відображає антропоцентричну природу прав людини та формує вектор модернізації національних правових систем, у тому числі української. Йдеться не просто про декларативне закріплення

можливості помилування, а про створення ефективного, неупередженого та контрольованого механізму реалізації цього права. Відтак, гуманізація інституту покарань у контексті європейських стандартів має глибокий морально-ціннісний вимір, що підкреслює взаємозв'язок між принципом гідності, правової визначеності та справедливості [105].

У межах сучасного підходу до юридичної відповідальності особливого значення набуває принцип індивідуалізації, який органічно пов'язаний із принципом пропорційності. Індивідуалізація відповідальності передбачає необхідність урахування суб'єктивних та об'єктивних чинників (особистих характеристик правопорушника, специфіки вчиненого діяння, обставин, що пом'якшують або обтяжують вину, поведінки особи після вчинення правопорушення тощо) при визначенні виду, розміру та строку покарання.

Попри наявність відповідного нормативного закріплення цього принципу в національному законодавстві України, його реальна імплементація в судовій практиці тривалий час залишалася фрагментарною та недостатньо системною. Призначення аналогічних, переважно суворих покарань за певною категорією злочинів без ретельного обґрунтування та належної оцінки індивідуальних характеристик особи свідчило про домінування формального підходу до правозастосування.

Однак під впливом практики Європейського суду з прав людини відбувається поступове зміщення акцентів; національні суди дедалі частіше апелюють до стандартів матеріальної справедливості, що впливають із рішень ЄСПЛ. У своїх позиціях Суд чітко вимагає від держав-учасниць Конвенції забезпечити, аби застосування санкцій не було автоматичним, а кожне покарання мало переконливе індивідуалізоване обґрунтування. У цьому контексті принцип «персоналізованого підходу» до відповідальності поступово стає практичним імперативом, який зобов'язує суд вийти за межі формальної кваліфікації діяння і звернути увагу на особистісний та життєвий контекст особи, щодо якої здійснюється правосуддя.

Важливою особливістю юриспруденції Суду є те, що захист прав людини не абсолютизується до рівня ігнорування публічних інтересів, позаяк ЄСПЛ послідовно підкреслює необхідність застосування концепції, в межах якої враховуються не тільки права обвинуваченого, але і інтереси суспільства у сфері безпеки та ефективного функціонування системи правосуддя.

Показовими у цьому контексті є справи щодо умовно-дострокового звільнення осіб, засуджених до тривалих або довічних строків позбавлення волі. Суд ретельно оцінює, чи не створює держава надмірних, непропорційних або дискримінаційних бар'єрів для реалізації засудженими права на перегляд покарання, включаючи доступ до механізмів умовно-дострокового звільнення. Водночас Суд зосереджує увагу і на потребі забезпечити суспільний інтерес у безпеці, правовій визначеності та ефективному запобіганні повторному вчиненню тяжких злочинів. Відтак, санкція повинна бути індивідуалізованою, тобто визначатись з урахуванням особистості засудженого, тяжкості вчиненого діяння та динаміки виправлення, але одночасно адекватною з огляду на суспільну значущість вчиненого злочину.

Практика ЄСПЛ фактично конституювала пропорційність та індивідуалізацію як обов'язкові конвенційні стандарти застосування примусових заходів [167], що позначилося у кількох взаємопов'язаних векторах змін, серед яких:

1) переорієнтація підходів до обрання та продовження запобіжних заходів; поступова гуманізація системи покарань (зокрема щодо довічних строків і механізмів їх перегляду);

2) ревізія адміністративних та дисциплінарних санкцій крізь призму «кримінальних» критеріїв, сформульованих у справі «Engel та інші»;

3) процедурне закріплення обов'язку суду враховувати індивідуальні характеристики правопорушника та контекст правопорушення.

Унаслідок цього інститут юридичної відповідальності дедалі виразніше набуває гуманістичного змісту, позаяк санкція розглядається не як самоцінна відплатна реакція, а як інструмент досягнення справедливої

правової рівноваги між вимогами захисту потерпілих, публічними інтересами та правами особи, що притягується до відповідальності [67].

Одним з найвагоміших внесків ЄСПЛ у розвиток інституту юридичної відповідальності є *утвердження стандартів справедливого судового розгляду* (fair trial) та неухильне дотримання *презумпції невинуватості*. Стаття 6 §1 Конвенції гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи незалежним судом, а стаття 6 §2 – що кожен обвинувачений вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено законним шляхом. ЄСПЛ розглядає ці гарантії як наріжні камені правосуддя і окремі складові принципу верховенства права [36].

Презумпція невинуватості становить один із системоутворювальних принципів справедливого правосуддя, що виконує захисну функцію в механізмі кримінального провадження. Його сутність полягає у забороні формування судом чи іншими органами державної влади будь-яких припущень або висновків щодо винуватості особи до моменту її належного доведення у встановленому законом порядку. Зазначений принцип водночас зумовлює процесуальний розподіл обов'язку доказування, позаяк тягар доведення обвинувачення покладається на сторону обвинувачення, тоді як підозрюваний або обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість, хоча і має право на участь у доказуванні з метою підтвердження власної позиції [153, с. 47].

Юриспруденція ЄСПЛ окреслила низку типових ситуацій, які визнаються як такі, що становлять порушення презумпції невинуватості. Зокрема, неприйнятним є поширення публічних заяв посадовими особами щодо винуватості особи до моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду. У справі «Шагін проти України» (заява № 42788/06, рішення від 10 грудня 2009 року) Суд констатував порушення пункту 2 статті 6 Конвенції, звернувши увагу на те, що перший заступник прокурора міста Києва в інтерв'ю ЗМІ публічно назвав заявника «фактичним керівником групи вбивць», попри відсутність вироку на той момент. ЄСПЛ наголосив, що

офіційні представники влади зобов'язані утримуватися від висловлювань, які можуть сформувавши у громадськості враження про винуватість особи до встановлення цього факту судом, адже це суперечить вимозі неупередженості та справедливості провадження [117].

Зазначене рішення, що стало прецедентним, справило безпосередній вплив на розвиток української практики та законодавства. Зокрема, воно актуалізувало питання щодо відповідальності посадових осіб за порушення стандартів комунікації у справах, які перебувають на розгляді, а також спонукало до формування внутрішніх етичних стандартів публічних висловлювань щодо осіб, стосовно яких здійснюється розслідування або судовий розгляд [6].

Порушення презумпції невинуватості були встановлені і у справі «Довженко проти України», де Європейський суд з прав людини визнав несумісними з гарантіями справедливого судового розгляду публічні заяви керівників правоохоронних органів, у яких фактично містились твердження про винуватість особи ще до набрання вироком законної сили [139].

Вказаний прецедент, як і інші подібні рішення Суду, стимулювали українську державу переглянути підходи до коментування кримінальних проваджень з боку представників публічної влади. Зокрема, було розроблено та впроваджено внутрішньовідомчі регламенти, що зобов'язують посадових осіб правоохоронних органів утримуватись від заяв, які можуть сприйматись як встановлення вини особи до завершення судового розгляду. Порушення таких приписів передбачає настання дисциплінарної відповідальності. Показово, що у 2023 році Вищий антикорупційний суд України визнав неприпустимими висловлювання детектива НАБУ, які мали ознаки попереднього ствердження вини підозрюваного, обґрунтовуючи це прямим посиленням на практику ЄСПЛ щодо презумпції невинуватості. Вказане свідчить про поступове утвердження в національній юриспруденції підходів, сформованих у європейському правозахисному просторі, та зростаючий

авторитет практики Суду як джерела стандартів для органів правозастосування.

Слід підкреслити, що презумпція невинуватості порушується, коли судові рішення, ухвалені до вироку, трактують особу як винну. Приміром, у справі «Грубник проти України» ЄСПЛ звернув увагу, що в ухвалі про запобіжний захід на стадії слідства національний суд вказав, ніби підозрюваний «вчинив особливо тяжкий злочин». Така констатація до завершення судового розгляду порушує ст.6 §2, адже створює враження наперед встановленої винуватості [138]. Після рішень ЄСПЛ українські суди стали обачливішими у формулюваннях проміжних ухвал, наприклад, в текстах ухвал про застосування запобіжних заходів тепер зазвичай пишуть «обґрунтовано підозрюється у вчиненні злочину», що відповідає стандарту «наявність обґрунтованої підозри, але не констатація вини» [108].

Верховний Суд у своїх постановах неодноразово посилався на практику ЄСПЛ, підкреслював неприпустимість ототожнення статусу підозрюваного/обвинуваченого зі злочинцем до вироку, а також звертав увагу, що навіть формулювання судом у вирокі про визнання особи «злочинцем» (замість «винним у вчиненні злочину») є некоректним і стигматизуючим [8].

ЄСПЛ також зазначав, що медіа-кампанія або публічне «клеймо» особи як винної здатні підірвати справедливість процесу. До прикладу, у справі «Криволапов проти України» (2018 р.) заявник скаржився, що висловлювання посадовців та тон ЗМІ створили атмосферу упередженості в його справі. Суд підтвердив, що порушення презумпції може мати місце і через висвітлення незавершеного процесу у ЗМІ, якщо воно подає особу як винну [208]. Для української практики це стало застереженням щодо обережного інформування громадськості про хід резонансних справ. Зокрема, були розроблені рекомендації для суддів-спікерів та прокурорів щодо комунікації зі ЗМІ у спосіб, що не порушує презумпцію.

У прецедентному рішенні у справі «Барбера, Мессеґе і Хабардо проти Іспанії» Європейський суд з прав людини надав фундаментальне тлумачення

сутності презумпції невинуватості, передбаченої пунктом 2 статті 6 Європейської конвенції з прав людини. У цьому контексті Суд сформулював три ключові виміри означеного принципу:

1) під час здійснення правосуддя судді не повинні виходити з припущення про винуватість особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, до встановлення факту вини у законному порядку;

2) саме на стороні обвинувачення лежить обов'язок доведення вини, а будь-які сумніви у доведеності обставин тлумачаться на користь обвинуваченого;

3) забезпечення презумпції невинуватості передбачає належну реалізацію права обвинуваченого на захист, що включає обов'язок держави своєчасно і в повному обсязі інформувати особу про суть обвинувачення з метою надання їй реальної можливості підготувати та представити свою правову позицію [58, с.13].

Важливо, що презумпція невинуватості тісно переплетена з іншими елементами справедливого процесу, зокрема, правом на захист, рівністю сторін, незалежністю суду. ЄСПЛ наголошує, що презумпція є структурним компонентом права на справедливий суд, а її дотримання сприяє реалізації інших гарантій.

Окремого доктринального значення набуває питання про компенсаційний вимір порушення презумпції невинуватості. У практиці Європейського суду з прав людини презумпція невинуватості тлумачиться як процесуальна гарантія та правова підстава для відшкодування шкоди у випадку її порушення. Суд послідовно вказує на те, що публічне ствердження про вину особи до набрання законної сили обвинувальним вироком може спричинити істотні репутаційні втрати, моральні страждання, соціальну стигматизацію, а отже тягне за собою позитивне зобов'язання держави забезпечити ефективний засіб правового захисту, у тому числі через механізми компенсації. У цьому контексті держава несе відповідальність за шкоду, завдану неправомірними заявами або діями її представників, зокрема,

посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури, суду, політиків або інших публічних суб'єктів, якщо ці дії суперечать вимогам статті 6 § 2 Конвенції. Особа, репутаційно уражена внаслідок таких заяв або дій, має право звернутись до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди.

В українській юридичній практиці позови про компенсацію шкоди, заподіяної порушенням презумпції невинуватості, поки що мають поодинокий характер. Проте поступове формування національної судової практики, яка визнає факт порушення зазначеного принципу та пов'язує з цим правові наслідки у вигляді компенсації, відкриває шлях до закріплення відповідної правової традиції. Вказане, у свою чергу, створює стимул для держави впроваджувати внутрішні механізми превенції таких порушень через інструкції та навчальні програми для посадових осіб щодо комунікаційної етики та допустимих меж публічних висловлювань. Відтак, відповідальність держави у випадку порушення презумпції невинуватості має і репараційний, і превентивний характер. З погляду теорії права, зазначене є проявом принципу належного урядування (good governance), відповідно до якого держава зобов'язана утримуватись від порушення прав людини, а також вживати активних заходів для їхнього захисту та поновлення у разі порушення.

Як ми констатували у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, сучасна європейська концепція юридичної відповідальності, яка сформувалася під визначальним впливом прецедентної практики Європейського суду з прав людини, суттєво відрізняється від класичної санкційно-репресивної парадигми, що домінувала в попередніх історичних етапах розвитку права. У центрі новітнього тлумачення перебуває людина як суб'єкт із притаманною їй гідністю, а юридична відповідальність розглядається передусім як засіб відновлення порушеного правопорядку на основі справедливості. Її фундамент складають чотири взаємопов'язані принципи: матеріальна справедливість, правова передбачуваність, процесуальний паритет, а також повага до людської гідності. У своїй сукупності вказані принципи відображають перехід до гуманістичної та

правозахисної моделі юридичної відповідальності, яка відповідає стандартам правової держави та верховенства права.

Матеріальна справедливість у сучасному розумінні передбачає дотримання норм закону, перевірку змістової обґрунтованості правових рішень, та орієнтована на досягнення належної кореляції між публічними інтересами та правами конкретної особи, унеможливлення свавільного чи надмірного втручання з боку держави. Справедливість тут постає як змістова межа допустимого примусу, що підкріплюється необхідністю врахування всіх обставин справи, позицій сторін та наслідків рішень для особи [123].

Справедливість є однією з базових ідеологем права, що формує його ціннісну сутність та слугує мірилом легітимності правових норм і рішень [152]. У науковій літературі вона трактується як універсальний критерій оцінки правових явищ, що забезпечує рівновагу між формальними вимогами закону та морально-етичним уявленням про належне [118]. Справедливість, як правило, виявляється у рівному підході до суб'єктів правовідносин, у забезпеченні правового балансу та в обранні міри юридичної відповідальності, співмірної з характером і тяжкістю вчиненого правопорушення [151].

Разом з тим, поняття права не слід обмежувати лише чинним законом, оскільки останній може іноді містити положення, що суперечать уявленням про справедливість [38]. Вказана диспропорція між законністю та справедливістю зумовлює необхідність концептуального розмежування цих категорій і актуалізує вимогу оцінювати правову норму не тільки з формально-юридичних позицій, а також з огляду на її відповідність принципам моралі, гуманізму та соціальної рівноваги [145].

Справедливість становить іманентну ціннісну основу права і державності, позаяк виступає нормативним орієнтиром та внутрішнім імпульсом їх еволюції. Саме через реалізацію принципу справедливості правовий порядок набуває морального легітимізму, а держава – ознак правової державності [122]. Гуманістичний потенціал справедливості виявляється у здатності трансформувати формальні правові конструкції у змістовно

наповнені та соціально релевантні інститути, що відповідають запитам суспільства [86]. У цьому контексті справедливість виступає ціллю та рушієм оновлення правової системи, оскільки каталізує її модернізацію та зумовлює формування якісно нових підходів до правового регулювання. Відтак, правова держава, у якій принцип справедливості посідає провідне місце, створює передумови для сталого розвитку демократичних інститутів і зміцнення довіри громадян до механізмів публічного управління [70].

Правова передбачуваність означає, що особа повинна мати можливість обґрунтовано передбачити юридичні наслідки своїх дій або бездіяльності, що вимагає від держави забезпечення чіткості, ясності та стабільності правових норм, а також усталеної, послідовної судової практики. ЄСПЛ наголошує, що правова невизначеність є формою правової небезпеки, яка ставить особу в уразливе становище перед обличчям державного примусу. У цьому контексті принцип передбачуваності тісно поєднується з принципом якості закону.

Слід підкреслити, що категорія передбачуваності у праві набуває комплексного змісту, що охоплює як часовий, так і змістовий аспекти дії правових норм. Йдеться про завчасне офіційне оприлюднення нормативно-правових актів до моменту набуття ними чинності, а також про їхню формальну визначеність і концептуальну зрозумілість для адресатів правового регулювання. Правова норма повинна бути сформульована таким чином, щоби кожен суб'єкт міг із належною розумною впевненістю впорядковувати свої дії.

Вказане позиціонування узгоджується з позицією, усталеною в прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, зокрема у справах «Санді Таймс проти Сполученого Королівства», «Реквеньї проти Угорщини», «Коккінакіс проти Греції», «Бесарабська митрополія проти Молдови» та ін. У цих рішеннях Суд послідовно наголошував, що складовою вимоги «встановленості законом», яка впливає зі статей Конвенції, є саме передбачуваність. Норма втрачає ознаки «закону» у розумінні Конвенції, якщо вона не відповідає критерію належної чіткості, який забезпечує можливість її практичного застосування та правового орієнтування суб'єкта [133].

У низці європейських правових традицій цей принцип також асоціюється з категорією правової стабільності (нім. *Rechtssicherheit*) та трактується як гарантія передбачуваності правового регулювання для суб'єктів [106]. Правова визначеність охоплює низку вимог до змісту та форми джерел права, зокрема нормативно-правові акти повинні бути своєчасно офіційно оприлюднені, набирати чинності лише з моменту їх публікації, мати чітко сформульований зміст, позбавлений двозначності, бути доступними для розуміння та не містити суперечностей. Забезпечення таких характеристик є необхідною умовою того, щоб правові приписи могли слугувати надійним орієнтиром у регулюванні поведінки індивідів, дозволяти їм уникати свавільного втручання з боку публічної влади [134].

Принцип *процесуального паритету* є однією з фундаментальних засад справедливого судочинства, що впливає зі змісту статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та знайшов концептуальне обґрунтування в численній практиці Європейського суду з прав людини. Згідно з цим принципом, кожна сторона в судовому провадженні повинна мати рівні можливості для представлення своєї позиції, доступу до релевантних доказів, їх критичного аналізу, а також здійснення захисту своїх інтересів на засадах рівності та змагальності [82].

Реалізація принципу процесуального паритету вимагає визнання рівності сторін та створення реальних процесуальних механізмів, які гарантують ефективність реалізації відповідних прав, що передбачає, зокрема, право бути заслуханим судом, своєчасне ознайомлення з матеріалами справи, можливість подання доказів і заперечень, участь у допиті свідків, доступ до правової допомоги, а також адекватне реагування суду на доводи кожної зі сторін. Невиконання зазначених вимог унеможливорює досягнення цілей справедливого судочинства, створює ризики одностороннього процесуального домінування та підриває суспільну довіру до правосуддя як інституції [61]. У цьому контексті вказаний принцип набуває значення гарантії дотримання матеріальної справедливості та верховенства права.

Особистісна гідність особи, яка притягується до юридичної відповідальності, є фундаментальною цінністю, що пронизує систему європейських правових стандартів і становить один із базових орієнтирів при визначенні меж допустимого втручання держави у сферу прав людини. У сучасній правовій доктрині людська гідність визнається вихідною, універсальною категорією, яка формує аксіологічне ядро системи прав людини та визначає інтерпретацію і зміст інших фундаментальних прав. У контексті Європейської конвенції з прав людини концепт гідності має не тільки декларативно-моральне, а насамперед нормативно-правове значення.

Як зазначає правознавець К. Грабенвартер, людська гідність у межах Конвенції виконує роль ключової цінності, що слугує методологічним орієнтиром при тлумаченні усієї системи гарантованих прав і свобод [198]. У цьому сенсі гідність є метаправовим критерієм, що спрямовує розвиток європейської правової доктрини у напрямі антропоцентризму, гуманізму та справедливості. У контексті юридичної відповідальності вказане передбачає, що держава під час реалізації функції покарання зобов'язана поважати базові засади гідності особи, серед яких заборона приниження, дегуманізації, публічного таврування та стигматизації. Зазначене прямо випливає із змісту статті 3 Європейської конвенції з прав людини, яка встановлює абсолютну заборону на нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання.

У межах даного дисертаційного дослідження компонент особистої гідності суб'єкта відповідальності набуває особливої методологічної ваги, позаяк виступає моральною передумовою справедливого правозастосування, а також нормативним орієнтиром, імпліцитно вбудованим у структуру конвенційного права. Хрестоматійне значення у цьому контексті має рішення у справі «*Tyler v. the United Kingdom*» (1978 р.), у якому Європейський суд з прав людини сформулював принципово важливу позицію щодо меж допустимого державного втручання у гідність особи навіть у процесі реалізації юридичної відповідальності. Суд зазначив, що навіть санкції, формально

дозволені законом, не можуть бути несумісними із сутнісними стандартами гідності, які є вбудованими у структуру статті 3 Конвенції. Зокрема, у пункті 31 рішення Суд наголосив, що «Конвенція є живим інструментом, який тлумачиться у світлі сучасних умов», а отже, форми покарання мають відповідати сучасним уявленням про гідність, гуманність та неприйнятність приниження особистості [234].

Показовим у цьому контексті є рішення Федерального конституційного суду Німеччини у справі «Lebach» (1977 р.), у якому було підкреслено, що навіть після вчинення злочину особа не втрачає свою гідність, і тому обсяг державного втручання має обмежуватися вимогами необхідності, пропорційності та недопущення стигматизації. Суд прямо вказав, що повага до людської гідності зобов'язує державу навіть у межах законної юрисдикції утримуватися від принижуючого чи надмірного вторгнення в особисту сферу правопорушника [210].

Вказані положення рішень ЄСПЛ мають визначальний характер для переосмислення класичних інститутів юридичної відповідальності, зокрема в частині допустимих форм покарання, методів виконання санкцій, процедур застосування дисциплінарних або адміністративних стягнень. Слід наголосити, що зміст гідності, що витікає з конвенційної практики, не є статичним, він еволюціонує паралельно зі зміною соціально-культурних умов, що зобов'язує національного правозастосувача постійно співвідносити внутрішнє законодавство з актуальними європейськими ціннісними орієнтирами. У цьому аспекті гідність виступає як аксіологічна межа, яка формує фундамент нової, гуманістично орієнтованої парадигми юридичної відповідальності в умовах євроінтеграції.

Висновки до Розділу 2

У рамках дослідження європейських стандартів прав людини як чинника еволюції інституту юридичної відповідальності автором було зроблено такі висновки:

1. Встановлено, практика Європейського суду з прав людини відіграє системоутворюючу роль у формуванні сучасного розуміння юридичної відповідальності, оскільки надає новий зміст традиційним категоріям, спрямовує національні правові системи до відходу від формально-догматичного сприйняття відповідальності як акту покарання та утверджує концепт її превентивно-захисного характеру. Завдяки цьому юридична відповідальність поступово перетворюється із суто репресивного механізму на інструмент забезпечення справедливої належної кореляції між публічними інтересами держави та правами індивіда.

Наголошено, інститут юридичної відповідальності в умовах сучасного правового розвитку поступово виходить за межі традиційного уявлення про нього як про суто внутрішньодержавний феномен. Вплив практики ЄСПЛ, а також зростання ролі міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини зумовлюють переосмислення юридичної відповідальності як відкритої, багаторівневої конструкції, що функціонує у постійній взаємодії національних і наднаціональних правових систем. Юридична відповідальність у сучасному правовому дискурсі набуває статусу транскордонної правової конструкції, що постійно перебуває у розвитку під впливом європейських ціннісних орієнтирів, котра є живою, гнучкою та відкритою для подальшої еволюції правовою категорією.

2. Акцентовано, у сучасних наукових дослідженнях активно акцентується увага на низці правових позицій, які стали складовою української правової доктрини завдяки усталеній практиці Європейського суду з прав людини. Одним із таких концептуальних положень є розмежування категорій «право» та «закон» із виразним акцентом на пріоритетності права в разі виникнення колізії між ним і позитивним законом. У рішеннях ЄСПЛ послідовно підкреслюється, що формальне дотримання положень національного законодавства не може правомірно виправдати порушення основоположних прав і свобод людини. Вказане засвідчує переорієнтацію юридичної думки від нормативізму до ціннісного підходу, в

якому верховенство права трактується як складна багатокomпонентна категорія, що охоплює правову визначеність, передбачуваність нормативного регулювання та обґрунтованість рішень, які мають обмежувальний вплив на права особи.

3. Констатовано, одним із концептуально значущих аспектів впливу ЄКПЛ на трансформацію національних правових доктрин, зокрема у сфері юридичної відповідальності, виступає переоцінка природи відповідальності держави, котра у межах механізмів ЄКПЛ має комплексний, дуалістичний характер, позаяк поєднує публічно-правову природу із механізмами індивідуального захисту. У контексті практики ЄСПЛ зазначена відповідальність розширюється за межі безпосередніх дій чи бездіяльності органів державної влади та охоплює також латентні, системні порушення, зумовлені структурною неефективністю правозахисних інституцій.

Зауважено, ЄСПЛ послідовно просуває ідею, що суб'єкт міжнародного права не може уникнути відповідальності за порушення прав людини, прикриваючись відсутністю юридичного контролю, якщо фактично здійснює вплив на певні процеси, пов'язані з обмеженням або порушенням цих прав. Зазначена концепція підсилює розуміння юридичної відповідальності як інструмента захисту людини в умовах глобальних викликів і нестабільності, що є характерною ознакою сучасного міжнародного права. Для України зазначені прецеденти становлять надзвичайно вагоме джерело для обґрунтування міжнародно-правової відповідальності держави-окупанта Російської Федерації. Власне, для національної правової доктрини України зазначені рішення мають щонайменше два доктринальні виміри: 1) створюють нормативне підґрунтя для притягнення держави-окупанта до відповідальності за порушення прав осіб, які проживали або були вимушено переміщені з окупованих територій; 2) судова аргументація у цих рішеннях є інструментом адаптації міжнародного права до умов гібридних або асиметричних конфліктів, що є надзвичайно актуальним для ситуації в Україні.

Підкреслено, практика ЄСПЛ має стійке доктринальне значення для переосмислення інституту юридичної відповідальності держави в умовах збройного конфлікту, позаяк дозволяє імплементувати принципи прав людини у механізми захисту прав внутрішньо переміщених осіб, жертв збройної агресії та цивільного населення окупованих територій. У вітчизняному правозастосуванні прецеденти ЄСПЛ можуть і повинні бути використані як юридична основа для компенсації шкоди, фіксації порушень та побудови стратегії міжнародного правового захисту України, включно з міждержавними позовами, заявами до ЄСПЛ та конституційною інтерпретацією національного законодавства з урахуванням стандартів Конвенції.

Наголошено, юридична відповідальність держави, як її інтерпретує Європейський суд з прав людини, виконує також компенсаторну функцію у контексті індивідуального захисту прав особи. Її особливістю є те, що наслідки встановлення порушення Конвенції виходять за межі традиційного уявлення про відшкодування шкоди та мають реституційний ефект у широкому розумінні, оскільки передбачають обов'язок держави відновити ситуацію, сумісну з вимогами європейських стандартів.

4. З огляду на характер приписів, що містяться в рішеннях ЄСПЛ, зокрема вимоги здійснити зміни до національного законодавства, переглянути судову практику, забезпечити ефективне кримінальне розслідування або притягнення до відповідальності винних посадових осіб, формуються передумови для трансформації доктринального розуміння юридичної відповідальності держави. У цьому аспекті доцільно вживати поняття «структурної відповідальності», яке окреслює відповідальність за конкретне порушення та за недоліки системного характеру в організації державної влади, її інституційної спроможності та правозастосовної практики. У правовій доктрині вказане розуміння відповідальності є проявом еволюції від індивідуалізованого карального бачення до інституціоналізованої моделі відповідальності, що охоплює елементи профілактики, правової реформи, належного врядування та підзвітності держави перед особою. За таких умов

юридична відповідальність перетворюється на механізм нормативного оновлення держави, позаяк посилює зв'язок між міжнародними правозахисними зобов'язаннями та внутрішньою правовою політикою.

5. Вказано, суттєвим елементом сучасного європейського правового простору є концепт європейської правової ідентичності, який формується через уніфіковані стандарти захисту прав людини та особливе розуміння публічно-правової відповідальності держави. У цьому контексті юридична відповідальність виступає не просто інструментом примусу, а ключовим механізмом закріплення і захисту цінностей демократії, верховенства права та поваги до людської гідності. Сам факт існування інституту юридичної відповідальності в системі європейського права набуває ідентифікаційної функції, що дозволяє розглядати юридичну відповідальність як маркер належності до спільного правового простору Ради Європи та Європейського Союзу. Центральною засадою, яка обумовлює функціонування зазначеного механізму відповідальності, є принцип субсидіарності, відповідно до якого, первинна відповідальність за забезпечення і захист прав людини покладається на держави-учасниці, тоді як Європейський суд з прав людини відіграє роль інстанції, яка втручається лише у разі, якщо національні засоби захисту виявляються неефективними або непропорційними.

6. Акцентовано, принципи юридичної відповідальності посідають фундаментальне місце в системі європейських стандартів прав людини, оскільки визначають засадничі параметри взаємодії особи та держави у сфері застосування примусу. Їхня роль полягає у встановленні меж допустимості державного втручання, забезпеченні належної кореляції між публічними інтересами та індивідуальними правами, а також у формуванні критеріїв, що гарантують передбачуваність і справедливість правозастосування. Європейський суд з прав людини розвинув доктрину верховенства права та сформував усталену практику тлумачення та конкретизації цих принципів, що трансформувала їх із суто декларативних положень у дієві орієнтири.

6.1. Зазначено, принцип законності в системі європейських стандартів прав людини трансформувався з формальної вимоги існування норми права у багатопланову гарантію, що охоплює як якісні характеристики закону, так і його функціональну роль у захисті прав людини. Сучасне європейське розуміння законності передбачає нерозривний зв'язок між правовою визначеністю, доступністю та передбачуваністю правових норм, які унеможливають свавільне втручання держави у сферу приватних прав. Вказане унеможливає редукцію принципу законності до формальної законодавчої процедури та висуває вимогу до законодавця та судової влади створювати і застосовувати норми, здатні забезпечувати реальний, а не декларативний правовий захист. У цьому контексті законність постає як системна умова легітимності будь-якого державного примусу, задає межі дискреції державних органів та водночас забезпечує передбачуваність правових наслідків для індивіда.

Артикульовано, під впливом європейських правових стандартів у національному праві України відбувається поступове переосмислення принципу законності, яке виходить за межі традиційного розуміння та орієнтується на матеріальний зміст верховенства права. У цьому контексті доцільно виокремити три взаємопов'язані рівні формування нової моделі законності в українській юриспруденції: 1) на нормативному рівні простежується тенденція до впровадження європейських вимог до якості закону в актах національного законодавства – зокрема через імперативи правової визначеності, передбачуваності та внутрішньої узгодженості; 2) на рівні судової практики відбувається активне застосування концептів європейського походження, серед яких «легітимні очікування», «належна правова процедура», «зловживання правом» тощо. Конституційний Суд України та Верховний Суд дедалі частіше звертаються до стандартів ЄСПЛ як до обов'язкового еталону у справах, пов'язаних із юридичною відповідальністю; 3) на доктринальному рівні відбувається еволюція теоретико-методологічного тлумачення принципу законності; українська

правова наука дедалі активніше інтерпретує законність як складову ціннісної системи сучасного публічного права, в центрі якої перебуває людина, її права і свободи. Констатовано, в Україні формується якісно нова модель юридичної відповідальності, концептуально зорієнтована на цінності європейського конституціоналізму. Її ключовими характеристиками є поєднання формальної та матеріальної законності, пріоритет гарантій особистості перед інтересами публічної влади, а також стабільне посилення на практику ЄСПЛ як джерело тлумачення національного права. Зазначене свідчить про поглиблення процесу правового оновлення у сфері юридичної відповідальності та потребу у подальшому нормативному і доктринальному закріпленні такої парадигми.

6.2. Наголошено, принцип юридичної визначеності в конституційно-правовій доктрині України постає як техніко-юридична вимога до змісту правових норм та аксіологічна інтерпретація верховенства права, що поєднує у собі вимоги чіткості, стабільності та передбачуваності нормативного регулювання. Його сутність полягає у субстанційній визначеності правового припису, який повинен забезпечувати належну кореляцію між правовою безпекою особи та дискреційною діяльністю держави, а також усувати ризики свавільного тлумачення чи ретроспективного обмеження прав. Доктринальне структурування цього принципу, здійснене Конституційним Судом України у взаємодії з європейськими стандартами, дозволяє розглядати юридичну визначеність як інституційну гарантію реалізації принципу законності у сфері юридичної відповідальності.

6.3. Констатовано, застосування принципу пропорційності у сфері юридичної відповідальності в європейському правовому дискурсі виходить за межі формальної відповідності санкції вчиненому діянню та перетворюється на доктринальний інструмент оцінки легітимності самого державного втручання. У цьому сенсі пропорційність розглядається як матеріальна гарантія того, що юридична відповідальність не перетвориться на механізм репресії, а зберігатиме гуманістичний зміст, орієнтований на захист гідності особи та її право на справедливе ставлення. Практика Європейського суду з

прав людини демонструє, що вимога пропорційності співвідноситься з критерієм «необхідності у демократичному суспільстві» та фактично формує європейський стандарт контролю за межами державної влади у сфері примусу.

Практика ЄСПЛ фактично конституювала пропорційність та індивідуалізацію як обов'язкові конвенційні стандарти застосування примусових заходів, що позначилося у кількох взаємопов'язаних векторах змін, серед яких: 1) переорієнтація підходів до обрання та продовження запобіжних заходів; поступова гуманізація системи покарань, зокрема щодо довічних строків і механізмів їх перегляду; 2) ревізія адміністративних та дисциплінарних санкцій крізь призму «кримінальних» критеріїв, сформульованих у справі «Engel та інші»; 3) процедурне закріплення обов'язку суду враховувати індивідуальні характеристики правопорушника та контекст правопорушення.

6.4. Встановлено, юриспруденція ЄСПЛ у сфері тлумачення статті 6 Конвенції засвідчила, що презумпція невинуватості має процесуально-правове та аксіологічне значення як системоутворювальний принцип юридичної відповідальності. Доктринальне структурування цього принципу Судом дозволило вийти за межі формального розуміння «недоведеної вини» та сформувати уявлення про презумпцію невинуватості як про субстанційно визначений елемент верховенства права, що передбачає належний розподіл тягаря доказування, заборону публічних висловлювань щодо винуватості особи до вироку, а також обов'язок держави забезпечити процесуальну рівність сторін. Вплив прецедентів ЄСПЛ (справи «Шагін проти України», «Довженко проти України», «Грубник проти України», «Криволапов проти України») спричинив формування нових етичних і процесуальних стандартів у національному правозастосуванні, спрямованих на переорієнтацію судової та правоохоронної практики від формального закріплення принципу до його реального застосування.

Презумпція невинуватості у практиці ЄСПЛ постає як підстава для компенсаційного захисту у випадку її порушення, що зумовлює покладення на

державу подвійного обов'язку у вигляді забезпечення ефективних механізмів відшкодування шкоди, завданої неправомірними заявами чи діями публічних суб'єктів, та запровадження превентивних заходів для недопущення таких порушень. Формування української судової практики в цій сфері, попри її фрагментарний характер, свідчить про поступове утвердження правової традиції, яка поєднує репараційний та превентивний виміри відповідальності, що в доктринальному сенсі корелює з принципом належного урядування та орієнтацією на зміцнення довіри до системи правосуддя.

7. Сучасна європейська концепція юридичної відповідальності, сформована під впливом прецедентної практики ЄСПЛ, характеризується відходом від традиційної санкційно-репресивної парадигми та утвердженням гуманістично-правозахисної моделі, центр якої становить особа з притаманною їй гідністю. Її аксіологічне підґрунтя утворюють чотири принципи: 1) матеріальна справедливість – відображає спрямованість правозастосування на забезпечення пропорційності та рівноваги між інтересами особи та публічною владою, що унеможливорює свавільне втручання у сферу прав людини; 2) правова передбачуваність – передбачає обов'язок держави забезпечувати чіткість, зрозумілість і стабільність правових норм, їх завчасне оприлюднення, а також єдність і послідовність судової практики, що дозволяє особі з достатнім ступенем розумної впевненості прогнозувати юридичні наслідки власної поведінки; 3) процесуальний паритет – закріплює вимогу рівності сторін у судовому процесі та їх реальних можливостей для реалізації права на захист, включно з доступом до доказів, правом бути заслуханим, поданням заперечень, участю у допиті свідків та отриманням правової допомоги; невиконання цієї вимоги підриває легітимність правосуддя та суспільну довіру до нього; 4) повага до людської гідності – постає нормативною категорією, що визначає межі допустимого державного примусу та становить ціннісне ядро європейського права; будь-яке притягнення до юридичної відповідальності має здійснюватися з безумовним урахуванням цього принципу.

РОЗДІЛ 3

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

3.1. Сучасний стан та проблеми узгодження національного інституту юридичної відповідальності з європейськими стандартами

У вересні 1997 року для України набрала чинності Європейська конвенція з прав людини. З моменту ратифікації Конвенції Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися європейських стандартів у сфері прав людини та основоположних свобод. Протягом наступних десятиліть ЄСПЛ розглянув значну кількість справ, пов'язаних з Україною, що суттєво вплинуло на розвиток національної правової системи та сприяло реформам у сфері правосуддя. Впровадження положень ЄКПЛ в українське законодавство та правозастосовну практику стало важливим кроком на шляху до зміцнення верховенства права та захисту прав людини в Україні. Рішення ЄСПЛ відновлювали права конкретних осіб та стимулювали зміни в національному законодавстві та судовій практиці, спрямовані на усунення системних проблем та недоліків.

Правова відповідальність є ключовим елементом верховенства права та гарантією захисту прав і інтересів громадян. Європейський Союз має чітко сформовані принципи правової відповідальності, які включають захист прав людини, доступ до суду та ефективні механізми компенсації. Україна, прагнучи європейської інтеграції, повинна гармонізувати своє законодавство з європейськими стандартами. Запровадження таких практик допоможе підвищити правову відповідальність, зміцнити верховенство права та підвищити довіру до системи правосуддя в Україні [200].

Як ми зазначали, національний інститут юридичної відповідальності України сформувався як складний соціально-правовий феномен, що охоплює різні види відповідальності (кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну тощо) та базується на принципі невідворотності покарання за

правопорушення. У вітчизняній правовій науці юридична відповідальність традиційно визначається як вид соціальної відповідальності, що виникає з правопорушення та являє собою правовідносини між державою в особі уповноважених органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнати встановлених законом позбавлень та несприятливих наслідків за вчинене правопорушення. Вказане бачення акцентує караючий (негативний) характер юридичної відповідальності, позаяк накладення санкцій на винну особу є реакцією держави на порушення правових норм. Водночас у новітній доктрині простежується і розвиток ідей «позитивної» відповідальності, яка полягає у свідомому і добровільному виконанні правових обов'язків [7].

На сучасному етапі інститут юридичної відповідальності в Україні продовжує зазнавати трансформацій під впливом євроінтеграційних процесів. До традиційних видів відповідальності додаються нові її різновиди, що відображають демократичні зміни та вимоги правової держави. Зокрема, розвиваються інститути політичної відповідальності, відповідальності органів державної влади перед громадянами, відповідальності посадових осіб за порушення прав людини тощо [7].

Під європейськими стандартами у сфері юридичної відповідальності розуміють сукупність типових норм і принципів, закріплених у актах Європейського Союзу та Ради Європи, яких мають дотримуватися держави для забезпечення верховенства права та прав людини [15]. Основоположними є стандарти, що випливають із принципів демократії, поваги до гідності, свобод і прав людини, справедливості та верховенства права (Rule of Law) [39]. У контексті юридичної відповідальності зазначені цінності конкретизуються в низці принципів, обов'язкових для правових систем європейських держав.

В Україні права людини закріплені в Конституції та законах, але їхня реальна реалізація залежить від ефективного механізму забезпечення, що включає нормативно-правові акти та державні й громадські інститути. Механізм має статичну сторону (права, гарантії, суб'єкти) та динамічну (процес реалізації та захисту). Для повного захисту прав потрібен

комплексний підхід із дотриманням верховенства права, освіти громадян та демократичних принципів [75].

Європейські стандарти у сфері юридичної відповідальності охоплюють як матеріально-правові аспекти (тобто чіткі підстави та межі відповідальності, види санкцій, їх пропорційність), так і процесуальні гарантії притягнення винних осіб до відповідальності [28].

Для України, яка обрала євроінтеграційний курс, виконання цих стандартів є необхідною умовою наближення до правової системи ЄС. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС передбачено зобов'язання України імплементувати *acquis* ЄС, тобто привести національне законодавство у відповідність із правом ЄС у різних сферах, зокрема, реформування судової системи, боротьби з корупцією, захисту прав людини тощо [10]. У цьому контексті міжнародний досвід має особливе значення для України, оскільки питання юридичної відповідальності за правопорушення набуває зростаючої актуальності в умовах глобальних викликів. Це зумовлює необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема шляхом упровадження електронного урядування та обміну досвідом у сфері інформаційної безпеки [129].

Попри проголошений курс на євроінтеграцію, в Україні досі існують певні теоретичні розбіжності та прогалини, що утруднюють повноцінну гармонізацію інституту юридичної відповідальності з європейськими підходами. Основні теоретичні проблеми можна окреслити таким чином:

1) *Невиробленість єдиної доктринальної бази принципів відповідальності.* В українській правничій науці немає повного консенсусу щодо переліку та змісту принципів юридичної відповідальності, які б відповідали європейським стандартам. Як відзначають дослідники, у вітчизняній доктрині досі відсутнє єдине розуміння системи принципів відповідальності та їх ієрархії [42]. Натомість у праві ЄС і практиці ЄСПЛ напрацьовано низку фундаментальних засад (законність, презумпція невинуватості, пропорційність, індивідуалізація покарання, *non bis in idem* та

ін.), які повинні стати частиною національної доктрини. Проблема полягає в тому, що деякі з цих засад в Україні або не достатньо розроблені теоретично, або ж розглядаються фрагментарно [164].

До прикладу, у сучасному правовому дискурсі одним із ключових елементів гарантій справедливого судочинства виступає принцип *non bis in idem*, який забороняє повторне притягнення особи до юридичної відповідальності за те саме діяння після винесення остаточного рішення. Вказаний принцип закріплено як у міжнародно-правових документах, так і в Основному Законі України [9]. Зокрема, відповідно до частини першої статті 61 Конституції України, «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення» [72]. У сфері міжнародного права цей принцип конкретизовано в статті 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який зобов'язує держави забезпечити юридичні гарантії недопущення повторного переслідування особи за вже розглянуте правопорушення [112].

Попри формальне закріплення згаданого принципу у конституційному та міжнародно-правовому регулюванні, його реальна імплементація в українську правозастосовну практику залишається обмеженою та непослідовною. У вітчизняному законодавстві відсутні чіткі запобіжники щодо можливості паралельного або послідовного притягнення особи до адміністративної та кримінальної відповідальності за одне і те саме діяння. Практика демонструє численні приклади, коли особа спочатку піддається адміністративному стягненню (наприклад, за керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння), а згодом кримінальному переслідуванню (наприклад, у разі спричинення ДТП з потерпілими), що фактично суперечить як конституційним засадам, так і європейським стандартам у цій сфері.

У контексті України дана проблема набула особливої актуальності у світлі численних рішень національних судів, що допускають «подвійну відповідальність» та обґрунтовують її різним юридичним статусом

адміністративного та кримінального правопорушення. Вказане позиціонування, по суті, нівелює міжнародні зобов'язання України як держави-учасниці Конвенції та суперечить практиці ЄСПЛ, де було чітко окреслено критерії оцінки допустимості множинного переслідування [45].

Інституційно в Україні досі не забезпечено ефективного механізму взаємної інтеграції баз даних щодо адміністративних і кримінальних проваджень, не функціонує централізована система виявлення випадків повторного переслідування за тотожні діяння. Відсутність чіткої законодавчої процедури автоматичного припинення одного виду провадження у разі наявності іншого (остаточного) рішення створює підґрунтя для системних порушень принципу *non bis in idem*. На доктринальному рівні спостерігається недостатній рівень осмислення даної проблематики, що зумовлює необхідність комплексної наукової розробки теоретико-методологічних засад застосування принципу *non bis in idem* у змішаній (квазідвійній) моделі відповідальності, яка характерна для українського правового поля. Відтак, принцип *non bis in idem* ще не набув належного втілення у вітчизняній правовій системі, що створює потенційні ризики для дотримання прав людини і порушення зобов'язань України у межах її членства в Раді Європи. З метою усунення колізій та формування правової визначеності, на наш погляд, необхідно:

- внести зміни до адміністративного і кримінального процесуального законодавства щодо пріоритетності остаточного рішення за однією юрисдикцією;
- провести інституційну реформу судової практики із залученням рішень ЄСПЛ як обов'язкових стандартів;
- активізувати доктринальні дослідження у сфері міжгалузевої відповідальності, орієнтовані на захист прав особи в умовах множинної юрисдикції.

Так, реалізація принципу *non bis in idem* в Україні вимагає системного нормативного оновлення, послідовної практики судів, а також утвердження

правозахисної парадигми, що ґрунтується на пріоритеті людської гідності та правової визначеності як фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

Однією з концептуально важливих і водночас дискусійних площин у межах реалізації принципу *non bis in idem* в Україні є питання розмежування понять «покарання» та «заходу впливу». Вітчизняне правове регулювання традиційно здійснює поділ між кримінально-правовими санкціями (покараннями у вузькому розумінні) та адміністративними стягненнями або іншими заходами адміністративного впливу. Вказане бачення, попри формальну юридичну логіку, не завжди узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, зокрема з позицією, яку послідовно відстоює Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці.

У ряді рішень, серед яких варто виокремити справи «Engel and Others v. the Netherlands» (1976) [193], «Ozturk v. Germany» (1984) [217], «A. and B. v. Norway» (2016) [168], ЄСПЛ наголошує, що юридична кваліфікація заходу у національному праві не є визначальною для встановлення його правової природи з погляду Конвенції. Суд застосовує трикритеріальний підхід до визначення того, чи підпадає певний захід під категорію «кримінального обвинувачення» до статті 6 Конвенції, а відтак – чи може він бути охоплений сферою дії принципу *non bis in idem* за статтею 4 Протоколу № 7. Зазначені критерії включають: 1) кваліфікацію правопорушення в національному праві; 2) правову природу діяння та заходу реагування; 3) ступінь суворості покарання, що може бути застосоване.

У процесі імплементації європейських стандартів прав людини у національне правове поле України постає нагальна потреба у системному оновленні теоретико-доктринальних засад юридичної відповідальності. Попри наявність окремих норм Конституції України та положень спеціального законодавства, нині відсутній єдиний, узагальнений і водночас теоретично обґрунтований підхід до визначення базових принципів юридичної

відповідальності, що ускладнює формування цілісної доктрини та знижує передбачуваність судової і правозастосовної практики.

З огляду на зазначене, видається доцільним ініціювати наукове упорядкування (гармонізацію) національних підходів до принципів юридичної відповідальності шляхом комплексного порівняльно-правового аналізу доктрини права Європейського Союзу та прецедентної практики Європейського суду з прав людини. У цьому контексті варто розробити та схвалити на державному рівні доктринальний перелік основоположних принципів юридичної відповідальності, узгоджених з європейськими підходами. Вказаний перелік міг би бути закріплений у формі правової позиції Верховного Суду України або затверджений як науково-методичні рекомендації для правотворчих органів та суб'єктів правозастосування.

До складу основоположних принципів доцільно включити наступні:

- законність (*nullum crimen, nulla poena sine lege*),
- презумпцію невинуватості,
- індивідуалізацію відповідальності,
- пропорційність,
- невідворотність покарання,
- недопустимість подвійного притягнення до відповідальності,
- матеріальна справедливість,
- правова передбачуваність,
- процесуальний паритет,
- повага до людської гідності.

Закріплення відповідних принципів у доктрині, а частково і у законодавстві, створить концептуальну основу для формування єдиної мови правової комунікації між наукою, правотворенням і правозастосуванням, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, правозастосовної єдності та забезпеченню зобов'язань України як держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Реалізація запропонованої позиції відповідає стратегії поступової

євроінтеграції правової системи України, та сприятиме формуванню культури прав людини, де в центрі уваги перебуває особа як суб'єкт, наділений невідчужуваною гідністю та охоронюваними правами, а також забезпечить стале функціонування інституту юридичної відповідальності відповідно до вимог верховенства права.

2) *Неповна гармонізація законодавства з *acquis* ЄС.* Попри суттєвий прогрес у гармонізації українського законодавства з *acquis* Європейського Союзу, все ще зберігаються окремі сфери, у яких національне правове регулювання не повною мірою відповідає стандартам та зобов'язанням, що випливають із міжнародних та європейських договорів. Однією з таких сфер є протидія корупції, яка має надзвичайно важливе значення як з огляду на євроінтеграційні прагнення України, так і з позицій зміцнення верховенства права та інституційної довіри в державі.

Зокрема, Україна в межах виконання рекомендацій Ради Європи, Групи держав проти корупції (GRECO) [141], а також Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції 2003 року [71] здійснила криміналізацію більшості основних корупційних правопорушень, у тому числі хабарництво, зловживання впливом, незаконне збагачення тощо. Водночас залишаються питання, пов'язані з точним відображенням правових категорій та складів злочинів, передбачених, зокрема, Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією 1999 року [81] та її Додатковим протоколом 2003 року [171]. Аналіз чинного Кримінального кодексу України свідчить, що окремі склади кримінальних правопорушень не повністю охоплюють ті діяння, що підлягають обов'язковій криміналізації відповідно до зазначених конвенцій. Так, в українському законодавстві наявні труднощі з адекватною імплементацією положень, що стосуються відповідальності юридичних осіб, а також злочинів, пов'язаних з корупцією у приватному секторі, які вимагають чіткішого законодавчого регулювання. У звітах GRECO неодноразово зазначалося, що кримінальні правопорушення, передбачені національним законодавством, повинні відповідати мінімальним стандартам, установленим

міжнародними актами, зокрема у частині об'єктивної та суб'єктивної сторін злочину, визначеності термінів, а також ефективності санкцій, які застосовуються [199] [236]. З огляду на це, забезпечення відповідності складів корупційних злочинів міжнародно-правовим зобов'язанням України залишається актуальним завданням як у контексті подальшої імплементації права Європейського Союзу, так і в процесі зміцнення національної системи кримінальної юстиції.

3) *Недоліки реалізації принципу по impunity (невідворотності покарання)*. Європейські стандарти вимагають дієвого притягнення винних до відповідальності. В Україні, на жаль, існує проблема імплементації законів на практиці, позаяк багато правопорушень залишаються без належного покарання через недосконалість слідства, судову тяганину або корупційні чинники, що підриває принцип невідворотності відповідальності та суперечить європейським стандартам. Зокрема, міжнародні огляди відзначають недостатню кількість вироків у справах про корупцію серед високопосадовців [235].

4) Окремою і надзвичайно гострою проблемою, що істотно ускладнює забезпечення дієвості правосуддя в Україні, є *невиконання судових рішень, як національних, так і міжнародних, зокрема винесених ЄСПЛ* [14]. Упродовж останнього десятиліття Україна стабільно входить до переліку держав-лідерів за кількістю невиконаних рішень ЄСПЛ, що свідчить про системні вади механізму реалізації судових актів та структурну неефективність виконання функцій держави в частині забезпечення юридичної відповідальності.

Згідно з щорічною доповіддю Комітету міністрів Ради Європи про нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ, станом на 2022 рік Україна займала друге місце серед усіх держав-членів Ради Європи за кількістю рішень, що очікують на виконання. Серед них значна частка належить до так званих «пілотних» та «ведучих» справ, що є ознакою структурних або системних порушень, зокрема щодо тривалого невиконання рішень національних судів, порушення майнових прав, надмірну тривалість проваджень тощо [225].

Особливо критичною зазначена проблема постає у контексті імплементації стандартів верховенства права, де виконання судового рішення є його ключовою складовою. Відповідно до практики ЄСПЛ, саме невиконання остаточного судового акта, винесеного національним судом, становить порушення права на справедливий суд, закріпленого у статті 6 § 1 Конвенції [179].

У досліджуваному контексті прикладом визнання структурної неефективності національного механізму реалізації юридичної відповідальності в Україні виступає справа «Бурмич та інші проти України» (2017), у якій Європейський суд з прав людини прямо констатував наявність системної проблеми невиконання рішень національних судів, що становить тривале і стійке порушення статті 6 §1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд відмовився від подальшого індивідуального розгляду подібних скарг, об'єднав понад 12 000 заяв у групове провадження та передав їх до Комітету міністрів Ради Європи для контролю за виконанням загального зобов'язання держави усунути вказане системне порушення. Зазначене підтвердило, що механізми юридичної відповідальності в Україні втратили свою ефективність у частині забезпечення обов'язковості судових рішень, що суперечить базовим засадам верховенства права [176].

Так, у досліджуваному рішенні ЄСПЛ фіксується збій на інституційному рівні реалізації юридичної відповідальності, де держава не спромоглася виконувати остаточні рішення суду навіть після встановлення правопорушення. Вказана правова позиція виявляє фундаментальний розрив між декларативною (нормативною) та реалізаційною (правозастосовною) площинами юридичної відповідальності в Україні, що має бути усунуте через доктринальне, законодавче та інституційне переосмислення цього інституту відповідно до європейських стандартів.

Варто зауважити, що нездатність держави забезпечити обов'язковість виконання судових рішень підриває довіру до правової системи, нівелює значення судового захисту як ефективного засобу поновлення порушених прав

і водночас перешкоджає гармонізації національної моделі юридичної відповідальності з європейськими стандартами.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно вжити системних та послідовних заходів як нормативного, так і інституційного характеру, серед яких:

1. удосконалення правового регулювання виконавчого провадження, зокрема шляхом перегляду Закону України «Про виконавче провадження», спрощення процедур примусового виконання, посилення санкцій за зволікання та запровадження ефективного контролю за діями виконавців;

2. розширення інституту приватних виконавців, цифровізація виконавчих процедур, автоматизація арешту активів боржника, інтеграція з державними реєстрами;

3. створення компенсаційного механізму для осіб, щодо яких рішення залишилися невиконаними упродовж надмірного строку;

4. запровадження ефективного парламентського та громадського контролю за станом виконання судових рішень, зокрема шляхом створення відкритого реєстру невиконаних рішень та регулярного інформування про дії держави у цьому напрямі;

5. забезпечення юридичної відповідальності посадових осіб за умисне невиконання або зловживання в процедурі виконання судового рішення.

Реалізація зазначених заходів має ключове значення для забезпечення ефективності інституту юридичної відповідальності в Україні, наближення його функціонування до європейських стандартів та гарантування невід'ємного права особи на справедливий суд і реальне поновлення її прав.

5) *Корупційні чинники.* Одним із ключових напрямів забезпечення відповідності України європейським стандартам у сфері боротьби з корупцією є посилення інституційної спроможності правоохоронних органів і судової системи. Протягом останніх років в Україні реалізовано низку структурних реформ, які започаткували модернізацію антикорупційної інфраструктури,

однак наявні результати залишаються фрагментарними та вимагають подальшого послідовного поглиблення [90].

Істотною інституційною ініціативою у сфері протидії корупції стало створення Вищого антикорупційного суду України, а також запуск Національного бюро економічної безпеки. Вищий антикорупційний суд було утворено відповідно до рекомендацій Венеційської комісії, Міжнародного валютного фонду, Групи держав проти корупції (GRECO), а також на підставі положень Меморандуму про співпрацю з Європейським Союзом, зокрема в межах зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Основною метою функціонування цього органу є забезпечення незалежного, кваліфікованого та безстороннього розгляду кримінальних проваджень, що стосуються корупції. Установлення окремого спеціалізованого судового органу з юрисдикцією у справах корупційного характеру відповідає міжнародній практиці та визнається ефективним інструментом у системі антикорупційної юстиції у ряді європейських держав [237]. Запуск Бюро економічної безпеки (далі – БЕБ) як центрального органу з розслідування економічних злочинів слід розглядати як важливу інституційну інновацію в системі забезпечення економічної безпеки держави. Разом із Вищим антикорупційним судом та Національним антикорупційним бюро України, БЕБ формує архітектуру спеціалізованих органів, націлених на боротьбу з корупційними злочинами у вищих ешелонах влади [98] [101].

Водночас наявність інституційної форми не гарантує належного рівня результативності. Саме тому ключовим викликом залишається забезпечення стабільної правозастосовної практики, що передбачає доведення кримінальних проваджень щодо високопосадової корупції до обвинувального вироку. Вказана фактична результативність діяльності є предметом особливої уваги з боку Європейського Союзу в межах моніторингу виконання Україною зобов'язань у сфері антикорупційної політики.

У цьому контексті подальший поступ України у сфері протидії корупції потребує впровадження таких системних заходів:

- посилення інституційної спроможності органів досудового розслідування та правосуддя через їх ресурсне, кадрове та аналітичне забезпечення;
- забезпечення політичної незалежності, професійної компетентності та доброчесності працівників правоохоронних і судових органів;
- формування прозорої системи моніторингу антикорупційних проваджень, а також невідворотності виконання відповідних судових рішень.

Водночас особливої уваги потребує впровадження сучасних цифрових рішень, які дозволяють ефективно відстежувати виконання рішень, контролювати строки процесуальних дій, а також забезпечити прозорість процедур. Системна цифровізація здатна знизити рівень корупційних ризиків, пов'язаних з особистими контактами сторін із представниками правоохоронної або судової системи. Поряд із цим, жодна технічна або інституційна реформа не буде успішною без реального подолання корупції в судовій та правоохоронній системах. У цьому зв'язку особливе значення має забезпечення доброчесності кадрів, регулярна атестація, ефективний дисциплінарний контроль та чіткий моніторинг результативності діяльності інституцій.

б) *Забезпечення незалежності судової влади при притягненні до юридичної відповідальності.* Європейські стандарти у сфері правосуддя, зокрема рекомендації Венеційської комісії та практика Європейського суду з прав людини, наголошують, що судова влада повинна бути інституційно незалежною, а судді – захищеними від будь-якого неправомірного впливу, включаючи політичний тиск, зловживання дисциплінарними механізмами або загрози кримінального переслідування за зміст ухвалених рішень [223] [238].

У межах судової реформи, що була започаткована після конституційних змін 2016 року, в Україні було створено Вищу раду правосуддя як ключовий орган суддівського врядування. Також запроваджено нові прозорі процедури добору, кваліфікаційного оцінювання, дисциплінарної відповідальності та звільнення суддів. Зазначені трансформації спрямовані на

забезпечення інституційної незалежності судової влади, запобігання впливу інших гілок влади та підвищення рівня доброчесності суддівського корпусу [111].

Попри нормативне закріплення принципу незалежності судової влади та реформування органів суддівського врядування, практика засвідчує наявність системних викликів, що перешкоджають повноцінній реалізації відповідних гарантій. Зокрема, кризова ситуація у Вищій раді правосуддя протягом 2021-2022 р.р., що полягала у припиненні повноважень більшості її членів, вказала на відсутність ефективного механізму оновлення персонального складу цього органу в умовах реформ, орієнтованих на очищення та підвищення доброчесності суддівського корпусу. Водночас відсутність нормативно врегульованої кореляції між вимогами прозорості та підзвітності та дотриманням інституційної незалежності створила ризики для стабільності судової системи.

У контексті зазначених обставин актуальним залишається триваючий моніторинг виконання Україною рішення Європейського суду з прав людини у справі «Волков проти України» (2013), в якому Суд констатував порушення гарантій справедливого суду та права на повагу до приватного життя у зв'язку із незаконним звільненням судді Верховного Суду України. Виявлені ЄСПЛ недоліки у діяльності органів суддівського врядування, які на той час не відповідали стандартам незалежності та неупередженості, досі становлять предмет інституційної оцінки у світлі подальших реформ [181].

Відтак, попри суттєве вдосконалення законодавчої бази у сфері забезпечення суддівської незалежності, на практиці першочергового значення набуває гарантування того, щоб притягнення суддів до юридичної відповідальності, як дисциплінарної, так і кримінальної, здійснювалося виключно на підставах, прямо передбачених законом, за процедур, що відповідають вимогам справедливості, та без ознак політичного втручання.

7) *Низький рівень доступу до правосуддя.* Суттєвим фактором, що перешкоджає ефективній реалізації інституту юридичної відповідальності в

Україні відповідно до європейських стандартів, залишається низький рівень доступу до правосуддя [4], особливо для представників соціально вразливих груп населення. Незважаючи на закріплення у Конституції України та процесуальному законодавстві права на правову допомогу, переклад, ознайомлення з матеріалами справи та інші базові процесуальні гарантії, на практиці реалізація цих прав нерідко є фрагментарною, ускладненою або фактично недоступною через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників [62].

Серед основних проблем варто виокремити:

1. обмежену спроможність системи безоплатної правової допомоги забезпечити оперативне та якісне представництво інтересів у кримінальному, адміністративному та цивільному процесі [33] [37] ;

2. відсутність кваліфікованого перекладу для осіб, які не володіють державною мовою, всупереч стандартам статті 6 §3(e) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

3. недостатню інформованість учасників провадження щодо своїх процесуальних прав та механізмів їх захисту;

4. географічну, фінансову та організаційну недоступність правосуддя для мешканців віддалених територій або осіб з обмеженими можливостями.

Наявність системних бар'єрів у доступі до правосуддя істотно обмежує реальну дієвість інституту юридичної відповідальності та суперечить європейським стандартам забезпечення справедливого суду. Усунення цих бар'єрів вимагає комплексного переосмислення державної правової політики в частині доступу до правосуддя як елемента соціальної справедливості та правової інтеграції вразливих груп населення.

8) Одним із глибинних чинників, що ускладнює ефективне функціонування інституту юридичної відповідальності в Україні та перешкоджає його гармонізації з європейськими стандартами, є *слабкий розвиток правової культури* як соціально-правового феномена. У теорії права правова культура розглядається як сукупність правових знань і уявлень

громадян [32], та як внутрішня готовність суспільства до правової взаємодії, дотримання правових норм і повага до принципу верховенства права [16].

Відповідно до загально визнаних доктринальних позицій рівень правової культури визначає межі дієвості формально-юридичних інститутів, позаяк без належного рівня правової свідомості та правової активності як у громадян, так і в посадових осіб, навіть досконале законодавство не гарантує ефективної реалізації прав і обов'язків [165].

У сучасних умовах в Україні спостерігається високий рівень правового нігілізму, що проявляється в поширенні байдужості до норм права, формальному ставленні до виконання правових обов'язків, низькій довірі до інститутів правосуддя та переважанні неформальних механізмів врегулювання конфліктів [144] [143]. Вказана ситуація дестабілізує механізм юридичної відповідальності, адже: громадяни не готові ініціювати правозахисні процедури, не вбачаючи в них дієвого результату; суб'єкти владних повноважень зловживають владою або ухиляються від відповідальності, користуючись правовою пасивністю суспільства; судові рішення не сприймаються як остаточні гарантії справедливості, що формує відчуття безкарності та правового релятивізму.

Відтак, слабкість правової культури в українському суспільстві унеможливорює ефективне функціонування юридичної відповідальності як соціального інституту, що має працювати через усвідомлення, прийняття та добровільне дотримання права [2]. Саме тому формування правової культури повинно стати стратегічним напрямом правової політики, орієнтованої на зміцнення верховенства права та розвиток громадянської правосвідомості.

Узгодження національного інституту юридичної відповідальності з європейськими стандартами є складним багатовекторним процесом, що охоплює як концептуально-теоретичні, так і нормативно-інституційні виміри. Насамперед ідеться про необхідність переосмислення фундаментальних теоретичних засад юридичної відповідальності, зокрема її цілей, функцій, принципів, співвідношення між видами юридичної відповідальності, а також

критеріїв справедливості, пропорційності та правомірності державного примусу. У цьому контексті важливим є врахування практики Європейського суду з прав людини, яка формує автономне розуміння таких понять, як «законність втручання», «належна правова процедура», «пропорційність санкції» тощо.

Не менш важливим структурним елементом зазначеного завдання виступає адаптація національного законодавства до вимог *acquis* Європейського Союзу, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та відповідної практики її тлумачення, що потребує системної ревізії підходів до формулювання складів правопорушень, видів санкцій, підстав звільнення від відповідальності та процедурних гарантій особи, притягнутої до відповідальності [18].

Ще одним ключовим виміром є реформування правозастосовчих інституцій, тут особливої ваги набувають питання інституційної незалежності, професійної доброчесності, процесуальної ефективності та підзвітності, без яких будь-які нормативні зміни залишаються декларативними. З огляду на вищевказане, впровадження європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності вимагає узгодженої концепції, що поєднує доктринальну переоцінку, нормативне оновлення та належне інституційне забезпечення.

На шляху гармонізації національного інституту юридичної відповідальності з європейськими стандартами Україна вже здійснила низку значущих кроків. Серед них варто відзначити конституційну реформу у сфері правосуддя, прийняття нового антикорупційного законодавства, а також поетапну імплементацію окремих актів права Європейського Союзу, зокрема директив, що стосуються кримінального, адміністративного та процесуального права. Водночас, вітчизняна правова система і надалі стикається з низкою концептуальних і прикладних викликів, які становлять перешкоду для повноцінної адаптації до європейських стандартів. До проблем теоретико-правового характеру належать, зокрема, відсутність уніфікованого підходу до визначення та класифікації принципів юридичної відповідальності;

невідповідність окремих традиційних доктринальних конструкцій сучасним європейським підходам тощо.

Державна політика у сфері прав людини спрямована на забезпечення, захист і реалізацію прав і свобод громадян через систему законів, інститутів та соціальних гарантій, ставлячи людину та її безпеку в центр державної діяльності, а ефективність цієї політики залежить від дієвого механізму її реалізації та інституційного забезпечення [49].

Прикладний рівень проблем охоплює, насамперед:

1) наявність прогалин і колізій у законодавстві, що ускладнюють гармонізацію національних норм із міжнародними зобов'язаннями;

2) системні недоліки у правозастосовній практиці, серед яких – тривала безкарність за окремі категорії правопорушень, поширеність корупційних чинників, низький рівень виконання судових рішень;

3) відсутність належних інституційних гарантій незалежності судової влади та ефективності механізмів притягнення винних до юридичної відповідальності.

Відтак, навіть за умови формального нормативного наближення, реальне функціонування інституту юридичної відповідальності в Україні потребує глибокого системного доопрацювання, що має передбачати як оновлення теоретико-доктринального підґрунтя, так і удосконалення механізмів реалізації права на практиці.

Вирішення окреслених проблем лежить у площині подальшої євроінтеграційної правової реформи України. Необхідно продовжувати адаптацію законодавства до права ЄС, спираючись на найкращі іноземні практики та рекомендації європейських інституцій. Паралельно слід зміцнювати правову доктрину, зокрема, через наукові дослідження, обмін досвідом з європейськими колегами, оновлення освітніх програм для юристів, аби нове покоління правників мислило категоріями верховенства права, прав людини і справедливості.

Невід'ємною складовою процесу імплементації європейських стандартів у національну правову систему є забезпечення реальної дії проголошених принципів юридичної відповідальності на практиці. Формальне нормативне закріплення принципів законності, справедливості, пропорційності, невідворотності відповідальності тощо саме по собі не гарантує їх ефективного застосування, якщо не підкріплене стабільною політичною волею суб'єктів владних повноважень, системним громадським контролем і функціонально спроможними інституціями правозастосування.

У цьому контексті надзвичайно важливо, щоб реформаторські ініціативи не залишалися на декларативному рівні, а трансформувалися в дієві правові механізми. Зазначене вимагає постійної співпраці між державними органами, громадянським суспільством та міжнародними інституціями для забезпечення ефективного захисту прав людини та зміцнення демократичних інститутів в Україні [233].

Як справедливо зазначається у науковій літературі, процес правової гармонізації не зводиться до прямого або механічного перенесення норм чи інститутів з іноземних юрисдикцій, а передбачає глибоке перетворення правової системи з урахуванням специфіки національного правового порядку, історико-культурних особливостей та водночас імперативних цінностей європейського правового простору, серед яких верховенство права, пріоритет прав людини, юридична визначеність і легітимність примусу [231] [224].

Незважаючи на суттєвий прогрес у визнанні юрисдикції ЄСПЛ та формальному включенні норм Конвенції в національне законодавство, Україна стикається з низкою глибоких викликів, що вимагають системного переосмислення ролі міжнародного права в національній правовій системі. Лише шляхом поєднання політичної волі, правової грамотності та інституційної відповідальності можливо досягти повноцінної імплементації конвенційного механізму захисту прав людини на рівні щоденної правозастосовної практики.

Відтак, формування сучасної концепції правової політики України має ґрунтуватися на поєднанні двох взаємопов'язаних векторів – модернізації національного права та його інституційного та аксіологічного впровадження до правової системи Європейського Союзу, що забезпечить відповідність національного інституту юридичної відповідальності європейським стандартам та сприятиме його перетворенню на ефективний інструмент захисту прав, свобод і законних інтересів людини в умовах демократичної правової держави.

3.2. Концептуальні підходи до формування нової парадигми юридичної відповідальності

Поняття «парадигма» увійшло до наукового обігу відносно недавно і означає систему базових настанов та уявлень, що їх поділяє наукова спільнота у певний період. У правовій науці парадигма відображає домінуюче світоглядне розуміння тих чи інших правових явищ і проблем. Юридична наука не є сталою, позаяк зі зміною соціально-економічних умов і розвитком правових знань можуть змінюватися і парадигми в праві, особливо коли накопичуються нові факти, що не пояснюються старими теоріями [140].

Сучасний етап розвитку суспільства та держави, орієнтований на утвердження принципів правової держави і верховенства права, висуває вимогу формування нової парадигми юридичної відповідальності, яка б відповідала демократичним цінностям, забезпечувала ефективний захист прав людини та притягнення до відповідальності суб'єктів правопорушень на засадах законності та справедливості. У досліджуваному контексті слід звернути увагу на наступне:

1) відсутність єдиного підходу до визначення поняття юридичної відповідальності у теорії права ускладнює ефективне застосування цього інституту [107] [56] ;

2) юридична відповідальність є динамічною правовою категорією, розвиток якої залежить від світоглядних основ праворозуміння та методологічних підходів, панівних у конкретний історичний період;

3) радянська та пострадянська парадигма юридичної відповідальності була зосереджена переважно на ретроспективному, репресивному аспекті, тобто на покаранні правопорушника, і не повною мірою враховує сучасні вимоги правової держави щодо захисту прав людини, відшкодування завданої шкоди та відповідальності державної влади перед громадянами [65];

4) глобальні тенденції розвитку права, зокрема, гуманізація, орієнтація на права людини, принципи справедливості та верховенства права, вимагають оновлення доктринальних підходів до розуміння інституту юридичної відповідальності.

Як ми зазначали раніше, у теорії права склалося уявлення, поділюване більшістю вчених, що юридична відповідальність – це перш за все державний примус осудливого характеру за правопорушення. Згідно з класичним визначенням, юридична відповідальність полягає у застосуванні до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу, що виражаються в формі певних позбавлень (особистого, майнового чи організаційного характеру) і обов'язку правопорушника терпіти ці позбавлення; її сутністю є офіційне засудження винної протиправної поведінки особи з боку держави, що супроводжується негативними наслідками для правопорушника. Вказане позиціонування склалося історично, довгий час було панівним у вітчизняній правовій науці, та акцентувало карально-репресивну функцію відповідальності, котра передбачає покарання винного, відплату за правопорушення, що має на меті відновлення порушеного правопорядку і превенцію нових правопорушень.

Водночас обмеженість традиційної парадигми полягає в її одновимірності, позаяк вона розглядає відповідальність майже виключно як реакцію на правопорушення та применшує значення інших аспектів. У зазначеному аспекті варто наголосити на такому:

1) у центрі уваги перебуває покарання правопорушника, тоді як відшкодування шкоди потерпілим, відновлення порушених прав лишається другорядним або взагалі випадає з поля зору загальнотеоретичних визначень;

2) традиційне розуміння фактично не помічає роль позитивної поведінки, тобто сумлінного виконання обов'язків, правомірних дій суб'єктів у контексті юридичної відповідальності; правомірна поведінка розглядається лише як виконання закону, але не як складник самого інституту відповідальності;

3) у класичному розумінні суб'єктами юридичної відповідальності є передусім фізичні чи юридичні особи, які вчинили правопорушення; держава та її органи історично часто поставали над законом, а питання про їхню юридичну відповідальність якщо і ставилося, то радше в політичному чи моральному аспекті, а не як правова реальність; такий дисбаланс не відповідає принципу верховенства права, за яким ніхто не стоїть вище закону.

Відтак, стара парадигма в сучасних умовах виглядає неповною, позаяк не дає цілісного уявлення про інститут юридичної відповідальності у всій повноті його значення для правової держави та громадянського суспільства [12]. У теорії накопичилися своєрідні «аномалії», факти і явища, що не вписуються у рамки традиційного розуміння відповідальності. Це, зокрема, проблеми притягнення до відповідальності без вини (об'єктивна відповідальність), відповідальності держави, заохочувальних (позитивних) заходів та інші. Усвідомлення зазначених аспектів підвело науковців до думки про необхідність зміни наукового бачення в цій сфері шляхом вироблення нового методологічного підґрунтя, яке дозволить по-новому подивитися на природу та призначення юридичної відповідальності в умовах правової держави.

Власне, одним із ключових компонентів осмислення досліджуваного феномену стало включення до поняття юридичної відповідальності так званої позитивної (перспективної) відповідальності, котра проявляється у формі соціально корисної, правомірної діяльності суб'єкта. Характерні ознаки

позитивної юридичної відповідальності були предметом спеціальних досліджень [126] [148] [202] [114] , до них належать:

а) добровільність – виконання вимог права відбувається з власної волі суб'єкта, без примусу, на основі внутрішнього переконання;

б) активність суб'єкта – особа не просто утримується від правопорушень, а свідомо і активно діє в правомірний спосіб, виконуючи свій обов'язок або реалізуючи право у соціально корисному напрямі;

в) стимулювання з боку держави і суспільства – така поведінка отримує позитивну оцінку, підтримку або винагороду;

г) закріплення в правових нормах – держава встановлює відповідні правові механізми заохочення;

г) зв'язок з правовим статусом особи – позитивна відповідальність виникає з наявності у особи певного юридичного обов'язку діяти (або утримуватися) певним чином відповідно до закону.

Відтак, позитивну відповідальність можна визначити як особливий правовий стан, коли суб'єкт добровільно і сумлінно реалізує покладені на нього правові обов'язки і не виходить за межі наданих прав. Це внутрішня самовідповідальність особи перед суспільством і законом, яка проявляється у її правомірній поведінці [59]. У сучасному розумінні юридичної відповідальності негативний і позитивний аспекти розглядаються у єдності. Відповідальність постає як комплексний правовий інститут, що передбачає стимулювання правомірної поведінки і реагування на протиправну поведінку. Вказане осмислення дозволяє цілісно оцінити ефективність інституту юридичної відповідальності. У структурно-функціональному плані позитивний і ретроспективний компоненти юридичної відповідальності тісно пов'язані, позаяк держава стимулює законослухняність та водночас встановлює межі допустимого і чітко визначає наслідки за їх порушення [146].

Іншим наріжним каменем у досліджуваному ключі є визнання повноцінної юридичної відповідальності держави, її органів та посадових осіб, оскільки принцип підзвітності влади перед суспільством – один із

визначальних для концепції верховенства права. У науковій літературі останніх років наголошується, що інститут відповідальності держави стає органічною частиною сучасного політико-правового дискурсу. Дослідження показують, що юридична відповідальність держави є невід'ємним компонентом правового статусу держави і тісно пов'язана з еволюцією її функцій та повноважень. Розвиток цього інституту відображає загальні закономірності становлення правової держави, а також специфіку трансформації окремих її елементів, зокрема системи стримувань і противаг.

Відповідальність держави слугує гарантією належної реалізації повноважень органів влади та гарантією забезпечення прав громадян. Вказане позиціонування змінює традиційну односторонню модель «держави – правопорушник» на двосторонню, взаємну модель «держави – громадянин», де кожна сторона має права та обов'язки. Новітня доктрина інституту юридичної відповідальності повинна враховувати вказаний синергетичний ефект.

У сучасному правовому дискурсі проблема юридичної відповідальності держави за порушення прав людини посідає ключове місце у процесі формування ефективної системи міжнародного захисту. Особливу роль у цьому контексті відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а практика ЄСПЛ, юрисдикція якого охоплює визначення та оцінку порушень з боку держав-учасниць.

Так, юридична відповідальність держави, яка допустила порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має комплексний характер. З одного боку, вона реалізується у формі індивідуальної компенсації конкретному заявникові, який зазнав порушення своїх прав, і таким чином набуває майнового, репараційного виміру. З іншого боку, така відповідальність виконує превентивну функцію, позаяк має загальне значення для усіх потенційних суб'єктів права на звернення до Європейського суду з прав людини. Сам факт засудження держави та накладення на неї зобов'язання усунути наслідки порушення створює імпульс

для вдосконалення національної правозастосовної практики, нормативно-правових актів і механізмів захисту прав людини. Відтак, відповідальність держави в системі ЄСПЛ не зводиться тільки до індивідуального правового спору, а сприяє зміцненню стандартів прав людини на системному рівні [99, с. 52].

Варто підкреслити, що використання прецедентів ЄСПЛ у повсякденній судовій діяльності – ключовий показник впровадження європейських стандартів. В Україні спостерігається прогресуюча еволюція судової практики під впливом ЄСПЛ, від поодиноких згадок у рішеннях 2000-х – до сьогоднішньої ситуації, коли посилення на Конвенцію і рішення ЄСПЛ стали звичними на всіх рівнях судової системи.

Так, у національній правовій системі України практика Європейського суду з прав людини дедалі впевненіше набуває статусу самостійного джерела права, що обумовлено як нормативними трансформаціями, так і практикою правозастосування [109]. Не менш важливим є поступове формування сталої правничої культури, орієнтованої на цінності Конвенції. Система підвищення кваліфікації суддів, адвокатів, прокурорів охоплює навчальні програми з прав людини, курси з аналізу практики ЄСПЛ, переклади та коментарі до актуальних рішень.

Українська модель нормативної адаптації в умовах збройного конфлікту постає прикладом правової резиліентності, що ґрунтується на водночас адаптивному та цілеспрямованому підході до євроінтеграції. Зокрема, йдеться про реалізацію нормативного вектора, в межах якого національне законодавство оновлюється відповідно до *acquis* Європейського Союзу навіть за умов обмеженого функціонування інституційної системи та суттєвого тиску на державні інститути. Зазначена стратегія показує політичну волю до змін та створює нову аналітичну категорію – реформування в умовах загрози життю нації.

Згідно з приписами частини другої статті 157 Конституції України, внесення змін до Основного Закону є недопустимим в умовах воєнного або

надзвичайного стану. У цьому контексті особливої актуальності набуває механізм секторального впровадження європейських стандартів, який дозволяє забезпечити правову відповідність міжнародним зобов'язанням України без внесення змін до конституційного тексту та полягає у функціональній імплементації європейських стандартів шляхом оновлення поточного законодавства у визначених секторах правового регулювання. Йдеться, передусім, про поступову гармонізацію галузевого законодавства з положеннями Угоди про асоціацію з ЄС, рішеннями Європейського суду з прав людини, практикою Венеційської комісії та рекомендаціями інституцій Європейського Союзу.

При цьому В.В. Корольова та Т. С. Гапешко наголошують, що обмеження прав і свобод людини під час воєнного стану в Україні є законним, але повинно здійснюватися відповідно до чітких законодавчих підстав, дотримання принципів пропорційності, необхідності, законності та тимчасовості, при цьому зберігаючи баланс між захистом державних і суспільних інтересів та основних прав людини [74]. Вказана стратегія забезпечує одночасне досягнення кількох цілей:

1. відповідність критеріям правової держави;
2. неперервність адаптаційного процесу навіть в умовах дерогаційного режиму;
3. мінімізацію правових ризиків, пов'язаних із нестабільністю конституційного ладу;
4. розвиток доктрини субсидіарності у площині взаємодії між національним та наднаціональним правом.

На наш погляд, зазначена поетапна імплементація через секторальні інструменти цілком відповідає вимогам правової передбачуваності та стабільності, а також формує доктринальну основу для подальшого оновлення конституційної ідентичності України у післявоєнний період. У цьому контексті варто підкреслити, що *секторальна імплементація європейських стандартів є інституційною альтернативою конституційній ревізії.*

Слід звернути увагу, що трансформаційні процеси, зумовлені збройною агресією проти України, наочно демонструють, що Україна репрезентує модель безупинності правових реформ, за якої нормативна відбувається у напрямі структурної гармонізації із європейськими стандартами. Попри очевидні виклики, спричинені введенням правового режиму воєнного стану, національний правотворчий процес не був призупинений, а, навпаки, продовжився у вигляді системних оновлень законодавства у сферах, що становлять фундамент європейської правової ідентичності.

Поряд із зазначеним, у сучасних умовах становлення аксіологічної моделі правової держави, де центральне місце посідає гідність особи, публічна довіра та правова культура, суто санкційна спрямованість юридичної відповідальності постає неадекватною запитам суспільства та ціннісним орієнтирам сучасного конституціоналізму. Передусім, йдеться про відновлення суспільної довіри до права та суб'єкта, котрий визнає свою відповідальність не під зовнішнім тиском санкцій, а з внутрішнього переконання та усвідомлення морально-правової значущості свого статусу в суспільстві [213].

Важливою метою у цьому контексті стає етично-правове самовиправлення, що розглядається як вищий прояв правової культури, тобто здатності суб'єкта добровільно, публічно, відповідально визнати помилку, виправити її наслідки через самоетичну реакцію. За таких умов акцент зміщується на інституціоналізацію добровільної відповідальності як соціально позитивного явища, що повинно бути заохочуваним з боку держави, зафіксованим у механізмах юридичного статусу, врахованим у правозастосуванні. Держава повинна визнавати прояви відповідальності, вчинені *pro bono*, до початку формалізованої процедури притягнення, як правовий факт із самостійною нормативною цінністю.

Ідея етико-правового самовиправлення як вищого вияву правової культури тісно пов'язана з філософським осмисленням природи

відповідальності в сучасній політико-правовій думці. Зокрема, Ганна Арендт у своїй концепції політичної відповідальності наголошувала, що справжня відповідальність не може зводитись виключно до юридичної відповідності нормам чи виконання приписів, позаяк виникає як реакція на взаємодію з іншим суб'єктом і вимагає усвідомлення наслідків власних дій у публічному просторі. На її думку, відповідальність має міжсуб'єктний вимір, у якому провідну роль відіграє не покарання, а здатність особи до морального судження та дії, спрямованої на відновлення довіри [172].

Вищезгадана концепція корелює з ідеями Джона Ролза, який у «Теорії справедливості» розглядає відповідальність як ключовий елемент суспільного договору, заснованого на принципах рівності, поваги до особистої автономії та справедливого розподілу благ. У його розумінні особа визнається морально відповідальною за свої дії тоді, коли вона діє згідно з нормами та із урахуванням того, як ці дії впливають на інших. Ролз акцентує на важливості внутрішньої згоди з правилами, що є основою стабільного та морально обґрунтованого суспільного життя [222].

У свою чергу, Макс Вебер, аналізуючи етику відповідальності (*Verantwortungsethik*) у порівнянні з етикою переконань (*Gesinnungsethik*), стверджував, що відповідальна дія передбачає врахування реальних наслідків, а не тільки намірів. Веберова етика відповідальності передбачає, що діяч, зокрема в політико-правовому полі, повинен брати до уваги контекст, реакції інших і можливу шкоду чи користь своїх рішень. У правовій площині це означає, що відповідальність не може зводитися до автоматизму санкцій, а має формуватися на підставі внутрішньої зрілості суб'єкта та усвідомлення соціального резонансу його поведінки [242].

Розглянуті філософські вчення дозволяють розглядати юридичну відповідальність як форму морально-правової взаємодії, у межах якої особа реалізує свою автономію через вільне визнання провини та ініціативу щодо відновлення порушеного права. Саме в цьому сенсі етико-правове самовиправлення набуває нормативної значущості, оскільки ґрунтується на

внутрішній відповідальності, яка передує державному примусу і, зрештою, підвищує ефективність правозастосування через довіру та соціальне схвалення добровільної відповідальності.

У межах запропонованої парадигми юридична відповідальність перестає бути виключно реакцією на порушення норм і трансформується в проектно-ціннісний механізм відновлення правової цілісності, внутрішньо мотивованого дотримання стандартів правомірної поведінки та етичного зобов'язання перед суспільством [53]. Вказане передбачає перехід від екзогенних (санкційних) до ендогенних (добросесних) джерел юридичної відповідальності, що принципово змінює її роль у сучасній державі.

Юридична відповідальність у досліджуваному аспекті постає як особливий правовий стан суб'єкта, що виявляється внутрішньому прийнятті зобов'язання відповідати за власні дії чи бездіяльність, орієнтуючись на засадничі принципи права, ідеали соціальної справедливості, публічної довіри та аксіологічні постулати правової держави. На відміну від класичних дефініцій, які редукують юридичну відповідальність до санкційної реакції держави на вчинене правопорушення, запропоноване осмислення передбачає розширене трактування відповідальності як проактивного, самоусвідомленого та конструктивного феномену, що функціонує одночасно в межах формального юридичного примусу та на основі внутрішньо прийнятих правових цінностей.

Вказане позиціонування дозволяє тлумачити юридичну відповідальність як механізм нормативної легітимації особистої чи інституційної добросесності, що виявляється у добровільному зобов'язанні суб'єкта діяти відповідально, навіть за відсутності зовнішнього правового примусу. У цьому контексті джерельну основу юридичної відповідальності крізь призму добросесності складають наступні елементи:

- норми позитивного права, що встановлюють загальні межі юридично значимої поведінки;

- загально визнані принципи справедливості як етична та аксіологічна детермінація правових норм;
- публічні очікування добросесної поведінки, які закріплюються через практику правозастосування, медійну рефлексію, стандарти публічної служби тощо [163];
- культурно обумовлені стандарти правової поведінки, що формують уявлення про належне в рамках правової культури суспільства [23].

Відтак, юридична відповідальність у запропонованій доктринальній конструкції набуває аксіологічної глибини, позаяк трансформується у форму нормативного втілення добросесного зобов'язання перед державою та суспільством. Вказане осмислення юридичної відповідальності синтезує правову норму, внутрішню мотивацію, соціальні очікування і моральну автономію особи, та інтегрує їх у єдину систему нормативної регуляції у межах правової держави. Ключовими аксіологічними опорами цієї моделі виступають:

А) Принцип гідності особи, що розкриває юридичну відповідальність як вияв моральної автономії суб'єкта права, здатного до самостійного етичного вибору, самоусвідомлення наслідків власних дій та їх відповідності правовим цінностям. Гідність у цьому контексті виступає антропологічною передумовою права, а також критерієм глибини та автентичності відповідальності.

Б) Принцип справедливості, який виконує функцію загально-соціального критерію оцінки дій, слугує мірилом правомірності та моральної виправданості юридичної відповідальності, а також дозволяє уникнути формалізму у правозастосуванні.

В) Принцип довіри, що становить фундаментальний компонент легітимності державної влади та її інститутів [77]. Відповідальність, що постає як добросесне зобов'язання, сприяє зміцненню публічної довіри до права, оскільки демонструє, що суб'єкт розуміє її сенс та солідаризується з нею.

У межах нової парадигми юридичної відповідальності, сформованої на основі концепції правової доброчесності, ключовим аспектом постає її функціональна характеристика, яка виокремлюється із традиційної санкційно-примусової рамки та набуває багаторівневої конструкції. Запропонована функціональна модель фіксує ті аспекти, у яких юридична відповідальність проявляється як інструмент правового самозобов'язання, підтримання публічної довіри та еволюційного зростання. Власне, напрямками удосконалення інституту юридичної відповідальності за запропонованою парадигмою є такі:

1) *Доброчесно-аксіологічний орієнтир* – полягає у визнанні юридичної відповідальності як засобу втілення та матеріалізації цінностей, що лежать в основі правової держави, зокрема гідності особи, соціальної справедливості, рівності та публічної довіри. На відміну від класичних уявлень, де відповідальність виступає як нейтральний юридичний механізм примусу, доброчесно-аксіологічне спрямування підкреслює її ціннісний характер, позаяк наділяє суб'єкта внутрішньо мотивованою здатністю до правомірної поведінки.

2) *Конструктивно-відновний вектор* – передбачає відновлення правової цілісності через репарацію порушеного права чи покарання та відновлення етичного і правового зв'язку між суб'єктом і суспільством. Через механізми добровільного визнання помилки, відшкодування шкоди, публічного вибачення тощо, юридична відповідальність трансформується в інструмент відновлення легітимності поведінки суб'єкта у правовому полі.

3) *Превентивно-виховне спрямування (через саморефлексію)* – у межах нової доктрини суть превенції полягає у формуванні у суб'єкта права внутрішньої мотивації дотримуватись норм, котра спирається на правову саморефлексію, коли суб'єкт оцінює свою потенційну поведінку крізь призму загальних інтересів, етичної виправданості та правового статусу.

4) *Комунікативна стратегія* – полягає у тому, що юридична відповідальність, осмислена як доброчесність, набуває комунікативного потенціалу та слугує механізмом правового діалогу між особою, суспільством і державою. Через визнання порушення, аргументоване реагування, правове вибачення чи демонстрацію відповідального ставлення до зобов'язань, суб'єкт вступає в діалогічні відносини, які слугують основою для підтримання правової єдності суспільства.

5) *Репутаційно-нормативний поступ* – у сучасному публічному правовому просторі зростає роль репутації як форми нефінансової, але юридично значущої відповідальності. Добровільне прийняття відповідальності, прозорість у реагуванні на порушення, самовиправлення тощо, усе це формує позитивний імідж суб'єкта [30].

Слід підкреслити, що досліджувані напрямки не повинні розвиватись ізольовано. Їх синергетичний ефект дозволяє сформувати триєдину модель відповідальності у правовій державі:

- превенція через саморефлексію, тобто уникнення порушення завдяки правовій свідомості;
- доброчесне прийняття відповідальності не внаслідок санкції, а внаслідок внутрішньої мотивації;
- відновлення довіри та правового зв'язку через конструктивне реагування та комунікацію.

У досліджуваному контексті доцільним є виокремлення трьох взаємопов'язаних рівнів прояву юридичної відповідальності, які формують цілісну модель правової реакції та самореалізації особи у правовій державі:

1. *Суб'єктивний рівень (внутрішнє прийняття відповідальності)*. На цьому рівні відповідальність розглядається як внутрішній правовий стан особи, який характеризується: а) усвідомленням обов'язку діяти згідно з правом і морально обґрунтованими очікуваннями суспільства; б) особистим визнанням власної причетності до правопорушення або недоброчесної поведінки (якщо така мала місце); в) мотивацією до доброчесної поведінки,

правового самовиправлення та підтримання публічної довіри. Вказаний вимір є визначальним для формування внутрішньої правової культури особи та є основою для виникнення добросесної відповідальності як усвідомленого вияву правового сумління.

2. *Міжсуб'єктний рівень (відповідальність перед іншими)*. Юридична відповідальність, у своїй глибинній природі, є не тільки відносинами «особа – держава», а також охоплює сферу міжлюдських і соціальних відносин, у яких суб'єкт відповідає перед потерпілим або іншими учасниками правовідносин, перед професійною або етичною спільнотою, громадськістю тощо. На цьому рівні відповідальність виконує функцію встановлення морально-правового зв'язку між вчинком і реакцією спільноти, відновлення комунікативної справедливості та відновлення довіри.

3. *Інституційний рівень*, котрий охоплює формалізований аспект відповідальності, зокрема: юридичний обов'язок нести санкцію за порушення правових норм; правову реакцію у формі судового чи адміністративного рішення; формалізоване визнання добросесної поведінки через оцінювання, атестацію, відзнаку, відновлення повноважень тощо. Інституційний рівень є важливим для забезпечення принципу правової визначеності, рівності перед законом, і функціонує як зовнішня гарантія реалізації відповідальності, але він не є самодостатнім. Без внутрішньої (суб'єктивної) та соціальної (міжсуб'єктної) основи, інституційна відповідальність загрожує деградацією до формального покарання, позбавленого виховного чи морального впливу.

На наш погляд, розгляд юридичної відповідальності як багаторівневого явища, що функціонує на суб'єктивному, міжсуб'єктному та інституційному рівнях, дозволяє:

а) оновити її теоретичну модель у дусі правової добросесності, позаяк зміщує акцент з репресії на етичну реконструкцію правовідносин;

б) визнає суб'єкта права носієм правової волі, здатної до самоуправління;

в) доповнює формалізовану модель відповідальності аксіологічною глибиною.

Як ми зазначали раніше, традиційна доктрина юридичної відповідальності в теорії права здебільшого зосереджена на об'єктивних і формалізованих підставах виникнення відповідальності, та залишає поза належною увагою мотиваційний вимір поведінки суб'єкта, який є вирішальним з точки зору аксіологічної глибини правовідносин. В умовах становлення правової держави та зростання значущості правової культури, етики та публічної довіри, така редукція є вже недостатньою. З огляду на зазначене, доцільним вбачається *розроблення мотиваційної класифікації (градації) юридичної відповідальності*, що ґрунтується на аналізі внутрішніх і зовнішніх спонукальних чинників правової поведінки. Вказане осмислення дозволить подолати редукціонізм традиційних доктринальних поглядів, відповідно до яких відповідальність розглядається переважно як зовнішня санкційна реакція держави на правопорушення, без урахування внутрішнього правосвідомого виміру суб'єкта.

Відтак, мотиваційна градація юридичної відповідальності охоплює такі компоненти:

1. Зовнішньо-примусова мотивація (негативна реактивність) – найнижчий рівень відповідальності, притаманний класичному санкційному підходу, за якого суб'єкт: а) не визнає своєї вини внутрішньо, але змушений діяти відповідно до примусу державної влади; б) виконує обов'язки виключно під загрозою покарання, без етичного осмислення порушення; в) демонструє пасивне, реактивне ставлення до норми права. Визначений тип мотивації є поширеним у правових системах із низьким рівнем правової культури або за умов репресивної правозастосовної практики.

2. Зовнішньо-визнана мотивація (позитивна реактивність). На цьому рівні суб'єкт: а) формально визнає факт порушення; б) виконує правовий обов'язок (наприклад, сплачує штраф, дає публічне вибачення тощо); в) однак, мотивація все ще залишається зовнішньою, зумовленою репутаційними

втратами, очікуваннями середовища або бажанням пом'якшити санкцію. Вказаний різновид мотивації є соціально раціоналізованою поведінкою, що наближається до правової доброчесності, але не є її виявом у повному розумінні.

3. Внутрішньо-етична мотивація (проактивна доброчесність) – рівень, котрий відповідає максимальному ступеню аксіологічної інтеграції юридичної відповідальності та передбачає, що особа: а) внутрішньо визнає відповідальність як морально-правовий обов'язок; б) діє не через страх або тиск, а тому що вважає відповідну поведінку єдино правомірною, гідною та відповідальною; в) демонструє доброчесну готовність до відновлення правової рівноваги, навіть у відсутності зовнішнього контролю. Зазначена модель найбільше відповідає ідеалу правової держави, де вища форма юридичної відповідальності ототожнюється з моральною зрілістю суб'єкта права.

Водночас необхідно враховувати, що мотиваційна структура юридичної відповідальності не є статичною або жорстко детермінованою. Між її крайніми формами можливе існування широкого спектру перехідних станів, зумовлених як індивідуально-психологічними, так і соціально-правовими чинниками. Зокрема, вплив зовнішнього юридичного чи соціального тиску може з часом трансформуватись у внутрішнє усвідомлення обов'язку та правової відповідальності, що засвідчує позитивну динаміку становлення правосвідомості особи. У зворотному напрямі також можливе деградування етичного мотиву, зокрема, за умов, коли спочатку доброчесно вмотивована поведінка нівелюється під впливом страху санкції, репутаційного тиску або перетворюється на інструмент публічного самовиправдання, позбавлений реального внутрішнього зобов'язання. З огляду на це, мотиваційна градація юридичної відповідальності функціонує як динамічна вісь, уздовж якої особа може переміщатися залежно від конкретного правового контексту, зміни соціального середовища, рівня правової культури або впливу інституційних практик.

Запровадження мотиваційної класифікації юридичної відповідальності в межах концепції правової доброчесності здатне відкрити нові можливості для глибшого пізнання природи юридичної відповідальності, зокрема:

1) дає змогу ідентифікувати справжню мотиваційну детермінацію правової поведінки суб'єкта та розмежувати етичні, свідомо-правові та реактивно-примусові спонукальні чинники, що дозволяє більш точно охарактеризувати природу відповідальності, а також спрогнозувати можливість і напрямки правової ресоціалізації особи;

2) запропонована типологія сприяє поглибленню аксіологічного змісту юридичної відповідальності як багатовимірного правового явища.

Ефективність функціонування нової парадигми юридичної відповідальності безпосередньо корелює з рівнем правової культури в суспільстві. Визначальним чинником у цьому контексті виступає інтеріоризація відповідальності як цінності як на рівні пересічного громадянина, так і у свідомості посадових осіб. Формування переконання, що дотримання вимог права є доцільним та соціально престижним, тоді як його порушення – об'єктивно шкідливим і неминуче тягне за собою правові та моральні наслідки, становить необхідну умову життєздатності модернізованої моделі відповідальності. Засобами правничої освіти, правопросвітництва та цілеспрямованого виховного впливу повинен забезпечуватися сталий розвиток правосвідомості, у межах якої реалізація позитивної відповідальності, тобто добровільного та доброчесного дотримання нормативних приписів, перетворюється на внутрішню мотивацію більшості членів суспільства.

Висновки до Розділу 3

У межах встановлення проблем та визначення концептуальних засад реформування інституту юридичної відповідальності дисертант дійшов таких висновків:

1. Попри проголошений курс на євроінтеграцію, в Україні досі існують певні теоретичні розбіжності та прогалини, що утруднюють повноцінну гармонізацію інституту юридичної відповідальності з європейськими підходами. Основні теоретичні проблеми можна окреслити таким чином:

Невиробленість єдиної доктринальної бази принципів відповідальності, що ускладнює її гармонізацію з європейськими стандартами. Попри конституційне та міжнародно-правове закріплення фундаментальних засад, зокрема, принципу *non bis in idem*, на практиці спостерігається їх фрагментарне застосування та непослідовна інтерпретація судами. Відсутність чітких законодавчих запобіжників, що унеможлиблювали б подвійне переслідування особи в адміністративному та кримінальному порядку, призводить до порушення правової визначеності та суперечить зобов'язанням України як держави-учасниці Конвенції. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах множинної юрисдикції, коли адміністративні стягнення та кримінальні санкції накладаються паралельно або послідовно за тотожні діяння, що прямо суперечить практиці ЄСПЛ. З метою усунення колізій та формування правової визначеності, на наш погляд, необхідно: а) внести зміни до адміністративного і кримінального процесуального законодавства щодо пріоритетності остаточного рішення за однією юрисдикцією; б) провести інституційну реформу судової практики із залученням рішень ЄСПЛ як обов'язкових стандартів; в) активізувати доктринальні дослідження у сфері міжгалузевої відповідальності, орієнтовані на захист прав особи в умовах множинної юрисдикції.

Окреслено необхідність гармонізації національних підходів до принципів юридичної відповідальності шляхом порівняльно-правового аналізу доктрини права ЄС та практики ЄСПЛ. Пропонується розробити та закріпити на державному рівні доктринальний перелік основоположних принципів (законність, презумпція невинуватості, індивідуалізація, пропорційність, невідворотність, *non bis in idem*, матеріальна справедливість, правова передбачуваність, процесуальний паритет, повага до людської

гідності), який може бути схвалений у формі правових позицій Верховного Суду або методичних рекомендацій для правотворчих і правозастосовних органів. Вказане створить єдину концептуальну основу правової комунікації, підвищить рівень визначеності та єдності практики, забезпечить виконання міжнародних зобов'язань України та сприятиме формуванню правозахисної моделі юридичної відповідальності у контексті європейської інтеграції.

*Неповна гармонізація законодавства з *acquis* ЄС.* Попри досягнутий прогрес у гармонізації з *acquis* ЄС, українське кримінальне законодавство у сфері протидії корупції не повною мірою відповідає міжнародним стандартам, зокрема щодо відповідальності юридичних осіб та криміналізації корупційних діянь у приватному секторі. Усунення цих прогалин є необхідною передумовою як для належного виконання міжнародних зобов'язань, так і для інституційного зміцнення принципу верховенства права.

*Недоліки реалізації принципу *no impunity* (невідворотності покарання).* Попри нормативне закріплення, в Україні спостерігається дефіцит ефективної імплементації цього принципу: значна частина правопорушень не завершується належним покаранням унаслідок слабкості досудового розслідування, тривалості судових проваджень та впливу корупційних чинників. Зазначена практика підриває фундамент невідворотності відповідальності, суперечить європейським стандартам і засвідчує особливу проблемність низького рівня вироків у справах щодо корупції серед високопосадовців.

Проблема невиконання судових рішень. Однією з найгостріших перешкод ефективності правосуддя в Україні є системне невиконання рішень як національних судів, так і ЄСПЛ. Невиконання остаточних судових рішень підриває принцип верховенства права, формує розрив між нормативним та практичним виміром юридичної відповідальності та нівелює судовий захист як ефективний механізм відновлення прав, що унеможливорює повну гармонізацію національної системи з європейськими стандартами.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно вжити системних та послідовних заходів як нормативного, так і інституційного характеру, серед яких: а) удосконалення правового регулювання виконавчого провадження, зокрема шляхом перегляду Закону України «Про виконавче провадження», спрощення процедур примусового виконання, посилення санкцій за зволікання та запровадження ефективного контролю за діями виконавців; б) розширення інституту приватних виконавців, цифровізація виконавчих процедур, автоматизація арешту активів боржника, інтеграція з державними реєстрами; в) створення компенсаційного механізму для осіб, щодо яких рішення залишилися невиконаними упродовж надмірного строку; г) запровадження ефективного парламентського та громадського контролю за станом виконання судових рішень, зокрема шляхом створення відкритого реєстру невиконаних рішень та регулярного інформування про дії держави у цьому напрямі; г) забезпечення юридичної відповідальності посадових осіб за умисне невиконання або зловживання в процедурі виконання судового рішення.

Корупційні чинники. Незважаючи на формування в Україні спеціалізованої антикорупційної інфраструктури (Вищий антикорупційний суд, НАБУ, БЕБ), реальна результативність залишається недостатньо ефективною. Європейські стандарти вимагають не лише інституційної наявності органів, а насамперед стабільної правозастосовної практики з доведенням справ до обвинувальних вироків. Наявні проблеми із забезпеченням такої практики підривають принцип невідворотності відповідальності та є предметом системного моніторингу з боку ЄС, що ставить під сумнів гармонізацію української моделі з європейськими вимогами верховенства права.

У цьому контексті подальший поступ України у сфері протидії корупції потребує впровадження таких системних заходів: а) посилення інституційної спроможності органів досудового розслідування та правосуддя через їх ресурсне, кадрове та аналітичне забезпечення; б) забезпечення політичної

незалежності, професійної компетентності та доброчесності працівників правоохоронних і судових органів; в) формування прозорості системи моніторингу антикорупційних проваджень, а також невідворотності виконання відповідних судових рішень.

Забезпечення незалежності судової влади при притягненні до юридичної відповідальності. Європейські стандарти (рекомендації Венеційської комісії, практика ЄСПЛ) вимагають інституційної незалежності судів та захищеності суддів від політичного тиску, дисциплінарних зловживань і загроз переслідування за зміст рішень. Конституційна реформа 2016 року започаткувала створення Вищої ради правосуддя та нові процедури добору і відповідальності суддів, що мало на меті посилення доброчесності та прозорості. Водночас криза ВРП 2021-2022 рр. та досить тривале невиконання рішення ЄСПЛ у справі «Волков проти України» засвідчили збереження системних вад, які ставлять під сумнів реальність гарантій незалежності. Пріоритетним завданням залишається забезпечення дисциплінарної та кримінальної відповідальності суддів виключно в межах закону, без політичного втручання та з дотриманням стандартів справедливого суду.

Низький рівень доступу до правосуддя. Серед основних проблем варто виокремити: а) обмежену спроможність системи безоплатної правової допомоги забезпечити оперативне та якісне представництво інтересів у кримінальному, адміністративному та цивільному процесах; б) відсутність кваліфікованого перекладу для осіб, які не володіють державною мовою, всупереч стандартам статті 6 §3(е) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; в) недостатню інформованість учасників провадження щодо своїх процесуальних прав та механізмів їх захисту; г) географічну, фінансову та організаційну недоступність правосуддя для мешканців віддалених територій або осіб з обмеженими можливостями.

Недостатній розвиток правової культури як соціально-правового феномена. Правова культура визначає межі дієвості правових інститутів, адже без належної правосвідомості та правової активності громадян і посадових

осіб навіть досконале законодавство не забезпечує ефективної реалізації прав і обов'язків. Сучасний стан в Україні характеризується проявами правового нігілізму, низькою довірою до суду, байдужістю до норм права, формальним ставленням до правових обов'язків і поширенням неформальних способів врегулювання конфліктів. Підвищення рівня правової культури виступає стратегічним завданням правової політики, спрямованої на зміцнення верховенства права та формування громадянської правосвідомості.

2. Наголошено, на шляху гармонізації національного інституту юридичної відповідальності з європейськими стандартами Україна вже здійснила низку значущих кроків. Серед них визначено конституційну реформу у сфері правосуддя, прийняття нового антикорупційного законодавства, а також поетапну імплементацію окремих актів права Європейського Союзу, зокрема директив, що стосуються кримінального, адміністративного та процесуального права. Водночас, вітчизняна правова система і надалі стикається з низькою концептуальних і прикладних викликів, які становлять перешкоду для повноцінної адаптації до європейських стандартів.

Резюмовано, до проблем теоретико-правового характеру належать, зокрема, а) відсутність уніфікованого підходу до визначення та класифікації принципів юридичної відповідальності; б) невідповідність окремих традиційних доктринальних конструкцій сучасним європейським підходам тощо. Прикладний рівень проблем охоплює, насамперед а) наявність прогалин і колізій у законодавстві, що ускладнюють гармонізацію національних норм із міжнародними зобов'язаннями; б) системні недоліки у правозастосовній практиці, серед яких тривала безкарність за окремі категорії правопорушень, поширеність корупційних чинників, низький рівень виконання судових рішень; в) відсутність належних інституційних гарантій незалежності судової влади та ефективності механізмів притягнення винних до юридичної відповідальності.

Акцентовано, необхідно продовжувати адаптацію законодавства до права ЄС, спираючись на найкращі іноземні практики та рекомендації європейських інституцій. Паралельно слід зміцнювати правову доктрину, зокрема, через наукові дослідження, обмін досвідом з європейськими колегами, оновлення освітніх програм тощо.

Підкреслено, формування сучасної концепції правової політики України має ґрунтуватися на поєднанні двох взаємопов'язаних векторів – модернізації національного права та його інституційного та аксіологічного впровадження до правової системи Європейського Союзу, що забезпечить відповідність національного інституту юридичної відповідальності європейським стандартам та сприятиме його перетворенню на ефективний інструмент захисту прав, свобод і законних інтересів людини в умовах демократичної правової держави.

3. Зауважено, сучасний етап розвитку українського суспільства та держави, зорієнтований на утвердження принципів правової держави та верховенства права, зумовлює потребу у формуванні нової парадигми юридичної відповідальності, яка поєднує демократичні цінності, ефективний захист прав людини та притягнення правопорушників до відповідальності на засадах законності й справедливості. У цьому контексті відзначено: а) відсутність у правовій доктрині уніфікованого визначення юридичної відповідальності, що ускладнює ефективне функціонування відповідного інституту; б) динамічний характер юридичної відповідальності, зміст якої залежить від панівних методологічних підходів і світоглядних засад праворозуміння в конкретний історичний період; в) обмеженість радянської та пострадянської моделі, зорієнтованої переважно на ретроспективний і каральний вимір, що не відповідає сучасним вимогам правової держави щодо відшкодування шкоди, гарантування прав людини та відповідальності влади перед громадянами; г) необхідність оновлення доктринальних підходів до юридичної відповідальності у світлі глобальних тенденцій розвитку права,

орієнтованих на гуманізацію, утвердження прав людини, справедливість і верховенство права.

Артикульовано, обмеженість традиційної парадигми полягає в її одновимірності, позаяк вона розглядає відповідальність майже виключно як реакцію на правопорушення та применшує значення інших аспектів. У зазначеному аспекті наголошено на такому: а) у центрі уваги перебуває покарання правопорушника, тоді як відшкодування шкоди потерпілим, відновлення порушених прав лишається другорядним або взагалі випадає з поля зору загальнотеоретичних визначень; б) традиційне розуміння фактично не помічає роль позитивної поведінки, тобто сумлінного виконання обов'язків, правомірних дій суб'єктів у контексті юридичної відповідальності; правомірна поведінка розглядається лише як виконання закону, але не як складник самого інституту відповідальності; в) у класичному розумінні суб'єктами юридичної відповідальності є передусім фізичні чи юридичні особи, які вчинили правопорушення; держава та її органи історично часто поставали над законом, а питання про їхню юридичну відповідальність якщо і ставилося, то радше в політичному чи моральному аспекті, а не як правова реальність; такий дисбаланс не відповідає принципу верховенства права, за яким ніхто не стоїть вище закону.

4. Констатовано, українська модель нормативної адаптації в умовах збройного конфлікту постає прикладом правової резилієнтності, що ґрунтується на водночас адаптивному та цілеспрямованому підході до євроінтеграції. Поетапна гармонізація галузевого законодавства з положеннями Угоди про асоціацію з ЄС, рішеннями Європейського суду з прав людини, практикою Венеційської комісії та рекомендаціями інституцій Європейського Союзу через секторальні інструменти цілком відповідає вимогам правової передбачуваності та стабільності, а також формує доктринальну основу для подальшого оновлення конституційної ідентичності України у післявоєнний період. Акцентовано, *секторальна імплементація*

європейських стандартів є інституційною альтернативою конституційній ревізії.

5. Наголошено, у сучасних умовах становлення аксіологічної моделі правової держави, де центральне місце посідає гідність особи, публічна довіра та правова культура, суто санкційна спрямованість юридичної відповідальності постає неадекватною запитам суспільства та ціннісним орієнтирам сучасного конституціоналізму. Запропоновано розглядати юридичну відповідальність як особливий правовий стан суб'єкта, що виявляється внутрішньому прийнятті зобов'язання відповідати за власні дії чи бездіяльність, орієнтуючись на засадничі принципи права, ідеали соціальної справедливості, публічної довіри та аксіологічні постулати правової держави. Акцентовано, на відміну від класичних дефініцій, які редукують юридичну відповідальність до санкційної реакції держави на вчинене правопорушення, запропоноване осмислення передбачає розширене трактування відповідальності як проактивного, самоусвідомленого та конструктивного феномену, що функціонує одночасно в межах формального юридичного примусу та на основі внутрішньо прийнятих правових цінностей.

Запропоноване осмислення юридичної відповідальності синтезує правову норму, внутрішню мотивацію, соціальні очікування і моральну автономію особи, та інтегрує їх у єдину систему нормативної регуляції у межах правової держави. Ключовими аксіологічними опорами моделі є: а) принцип гідності, що визначає юридичну відповідальність як прояв моральної автономії та усвідомлення наслідків дій; б) принцип справедливості, який слугує критерієм правомірності та моральної виправданості та запобігає формалізму; в) принцип довіри, що забезпечує легітимність влади та зміцнює суспільну солідарність через добросовісне виконання зобов'язань.

Напрямами удосконалення інституту юридичної відповідальності за запропонованою парадигмою є такі: 1) *добросовісно-аксіологічний орієнтир* – полягає у визнанні юридичної відповідальності як засобу втілення та матеріалізації цінностей, що лежать в основі правової держави, зокрема

гідності особи, соціальної справедливості, рівності та публічної довіри; 2) *конструктивно-відновний вектор* – передбачає відновлення правової цілісності через репарацію порушеного права чи покарання та відновлення етичного і правового зв'язку між суб'єктом і суспільством; через механізми добровільного визнання помилки, відшкодування шкоди, публічного вибачення тощо, юридична відповідальність трансформується в інструмент відновлення легітимності поведінки суб'єкта у правовому полі; 3) *превентивно-виховне спрямування (через саморефлексію)* – у межах нової доктрини суть превенції полягає у формуванні у суб'єкта права внутрішньої мотивації дотримуватись норм, котра спирається на правову саморефлексію, коли суб'єкт оцінює свою потенційну поведінку крізь призму загальних інтересів, етичної виправданості та правового статусу; 4) *комунікативна стратегія* – полягає у тому, що юридична відповідальність, осмислена крізь призму доброчесності, набуває комунікативного потенціалу та слугує механізмом правового діалогу між особою, суспільством і державою; 5) *репутаційно-нормативний поступ* – у сучасному публічному правовому просторі зростає роль репутації як форми нефінансової, але юридично значущої відповідальності.

Наголошено, синергетичний ефект вказаних напрямків розвитку інституту юридичної відповідальності дозволяє сформувати триєдину модель відповідальності у правовій державі: а) превенція через саморефлексію, тобто уникнення порушення завдяки правовій свідомості; б) доброчесне прийняття відповідальності не внаслідок санкції, а внаслідок внутрішньої мотивації; в) відновлення довіри та правового зв'язку через конструктивне реагування та комунікацію.

Виокремлено три взаємопов'язані рівні прояву юридичної відповідальності, які формують цілісну модель правової реакції та самореалізації особи у правовій державі.

Суб'єктивний рівень (внутрішнє прийняття відповідальності). На цьому рівні відповідальність розглядається як внутрішній правовий стан

особи, який характеризується: а) усвідомленням обов'язку діяти згідно з правом і морально обґрунтованими очікуваннями суспільства; б) особистим визнанням власної причетності до правопорушення або недоброчесної поведінки (якщо така мала місце); в) мотивацією до доброчесної поведінки, правового самовиправлення та підтримання публічної довіри.

Міжсуб'єктний рівень (відповідальність перед іншими). Юридична відповідальність охоплює сферу міжлюдських і соціальних відносин, у яких суб'єкт відповідає перед потерпілим або іншими учасниками правовідносин, громадськістю тощо.

Інституційний рівень, котрий охоплює формалізований аспект відповідальності, зокрема: а) юридичний обов'язок нести санкцію за порушення правових норм; б) правову реакцію у формі судового чи адміністративного рішення; в) формалізоване визнання доброчесної поведінки через оцінювання, атестацію, відзнаку, відновлення повноважень тощо. Інституційний рівень є важливим для забезпечення принципу правової визначеності, рівності перед законом, і функціонує як зовнішня гарантія реалізації відповідальності, але він не є самодостатнім. Без внутрішньої (суб'єктивної) та соціальної (міжсуб'єктної) основи, інституційна відповідальність загрожує деградацією до формального покарання, позбавленого виховного чи морального впливу.

6. Розроблено мотиваційну градацію юридичної відповідальності та визначено такі її компоненти: 1) *зовнішньо-примусова мотивація (негативна реактивність)* – найнижчий рівень відповідальності, притаманний класичному санкційному підходу, за якого суб'єкт: а) не визнає своєї вини внутрішньо, але змушений діяти відповідно до примусу державної влади; б) виконує обов'язки виключно під загрозою покарання, без етичного осмислення порушення; в) демонструє пасивне, реактивне ставлення до норми права; 2) *зовнішньо-визнана мотивація (позитивна реактивність)*, за якої суб'єкт: а) формально визнає факт порушення; б) виконує правовий обов'язок (наприклад, сплачує штраф, дає публічне вибачення тощо); в) мотивація все

ще залишається зовнішньою, зумовленою репутаційними втратами, очікуваннями середовища або бажанням пом'якшити санкцію; 3) *внутрішньо-етична мотивація (проактивна доброчесність)* – рівень, котрий відповідає максимальному ступеню аксіологічної інтеграції юридичної відповідальності та передбачає, що особа: а) внутрішньо визнає відповідальність як морально-правовий обов'язок; б) діє не через страх або тиск, а тому що вважає відповідну поведінку єдино правомірною, гідною та відповідальною; в) демонструє доброчесну готовність до відновлення правової рівноваги, навіть у відсутності зовнішнього контролю.

Наголошено, мотиваційна структура юридичної відповідальності не є статичною або жорстко детермінованою. Між її крайніми формами можливе існування широкого спектру перехідних станів, зумовлених як індивідуально-психологічними, так і соціально-правовими чинниками. Зокрема, вплив зовнішнього юридичного чи соціального тиску може з часом трансформуватись у внутрішнє усвідомлення обов'язку та правової відповідальності, що засвідчує позитивну динаміку становлення правосвідомості особи. У зворотному напрямі також можливе деградування етичного мотиву, зокрема, за умов, коли спочатку доброчесно вмотивована поведінка нівелюється під впливом страху санкції, репутаційного тиску або перетворюється на інструмент публічного самовиправдання, позбавлений реального внутрішнього зобов'язання.

7. Підкреслено, ефективність функціонування нової парадигми юридичної відповідальності безпосередньо корелює з рівнем правової культури в суспільстві. Визначальним чинником у цьому контексті виступає інтеріоризація відповідальності як цінності як на рівні пересічного громадянина, так і у свідомості посадових осіб. Формування переконання, що дотримання вимог права є доцільним та соціально престижним, тоді як його порушення – об'єктивно шкідливим і неминуче тягне за собою правові та моральні наслідки, становить необхідну умову життєздатності модернізованої моделі відповідальності. Засобами правничої освіти, правопросвітництва та

цілеспрямованого виховного впливу повинен забезпечуватися сталий розвиток правосвідомості, у межах якої реалізація позитивної відповідальності, тобто добровільного та добросовісного дотримання нормативних приписів, перетворюється на внутрішню мотивацію більшості членів суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне дослідження розвитку інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини та сформульовано такі висновки:

1. Запропоновано формулювання ознак юридичної відповідальності, серед яких: а) *нормативна визначеність (зумовленість)* – юридична відповідальність має чітко окреслену нормативну природу, її виникнення, вид, підстава та механізм реалізації передбачені в актах позитивного права; відповідальність не може існувати поза межами правового регулювання, вона вкорінена у системі юридичних норм, що вимагає дотримання принципу законності; б) *наявність юридичного обов'язку як змістової основи* – у структурі юридичної відповідальності ключовим елементом виступає виникнення чи актуалізація обов'язку, котрий може проявлятися у негативній формі через зазнання несприятливих наслідків та у позитивній шляхом дотримання вимог законодавства; у першому випадку йдеться про реакцію на правопорушення, у другому – про правомірну поведінку; обидві моделі базуються на домінуванні обов'язкової сторони у правовому статусі суб'єкта, що надає юридичній відповідальності структуру зобов'язального характеру; в) *забезпеченість державним примусом* – класичною і водночас ключовою ознакою юридичної відповідальності є можливість її забезпечення заходами державного примусу; однак у контексті сучасної юриспруденції акцент зміщується не тільки на примус у буквальному сенсі, але і на механізми легітимного впливу публічної влади, які передбачають стимулювання правомірної поведінки, позитивну відповідальність, превенцію; г) *факт правопорушення або правомірної поведінки як підстава* – у класичному розумінні юридична відповідальність виникає лише за наявності правопорушення, тобто порушення юридичної норми, що фіксується у формі юридичного факту; водночас концепція позитивної відповідальності, яка знаходить дедалі ширше визнання у правовій науці

(зокрема, у сфері трудового, конституційного та міжнародного права), допускає її реалізацію не як наслідок порушення, а як форму правомірної поведінки, яка схвалюється або заохочується державою;

2. Встановлено, в умовах імплементації європейських стандартів надзвичайно важливим є нормативне встановлення допустимих меж примусу, з огляду на принципи пропорційності, недискримінації та поваги до людської гідності. Юридична відповідальність повинна бути і способом реагування на правопорушення, і інструментом делікатної кореляції між свободою особи та публічним інтересом, що уможливорює формування справедливого, гуманного та ефективного врядування у демократичній державі. Зауважено, чітка ідентифікація правопорушення як юридичного факту забезпечує: 1) логічну завершену структуру правового регулювання (норма – факт – наслідок); 2) чіткий поділ між превентивними та репресивними функціями права; 3) гарантію легітимності правозастосування через встановлення конкретних критеріїв, що автоматично підводять до відповідальності;

3. Підкреслено, інститут юридичної відповідальності у вузькому розумінні можна визначити як відносно самостійне структурне утворення в системі галузевого права, яке охоплює сукупність правових норм, що безпосередньо регулюють порядок виникнення, реалізації та припинення юридичної відповідальності виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення. У цьому розумінні інститут юридичної відповідальності зосереджується на санкційній (репресивній) функції, а його предметом є деліктні правовідносини, тобто такі, що виникають між правопорушником і державою (або іншим уповноваженим суб'єктом) у результаті порушення норм права та передбачають застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу.

Наголошено, запропоноване позиціонування не охоплює профілактичні, виховні чи регулятивні елементи правової політики, та акцентує увагу винятково на реакції держави на факт порушення права. У вузькому підході

юридична відповідальність постає як механізм державного реагування на вже вчинене протиправне діяння, спрямований на відновлення порушеного правопорядку та притягнення правопорушника до відповідальності у формах, встановлених законом.

Акцентовано, у *широкому розумінні* інститут юридичної відповідальності охоплює реактивну складову, пов'язану із застосуванням санкцій, та проактивну, яка реалізується через формування правових стандартів поведінки, створення інституційних умов для їх дотримання, а також забезпечення правової просвіти та формування в суспільстві високої правосвідомості. У цьому аспекті юридична відповідальність виступає як засіб реагування на протиправність та одночасно як складова правового виховання, що сприяє формуванню правової культури, внутрішнього переконання в необхідності дотримання правових норм і цінностей.

4. Встановлено, інститут юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині розглядається як багатофункціональний механізм, здатний виконувати різноспрямовані завдання: 1) *каральна функція* – історично домінувала, однак поступово втратила виключний характер і розглядається у поєднанні з іншими функціональними складовими; 2) *превентивна функція* – орієнтована на усунення умов, які можуть призвести до правопорушень, та формування сталих моделей правомірної поведінки; має на меті запобігання правопорушенням як щодо конкретного суб'єкта (спеціальна превенція), так і серед інших осіб (загальна превенція); з цієї точки зору юридична відповідальність виконує поведінкову функцію стримування та є фактором, що впливає на правову мотивацію; 3) *стабілізаційна функція* – забезпечує системну впорядкованість правових відносин, підтримує послідовність та передбачуваність правового регулювання, сприяє зниженню соціальної напруженості; виконує роль інституційного «амортизатора», що нейтралізує ризики правового нігілізму, перешкоджає виникненню самочинних способів захисту прав; особливо вагомою ця функція є в умовах соціальних трансформацій, збройного конфлікту або політичної нестабільності, коли

держава через інститут юридичної відповідальності демонструє свою здатність зберігати контроль над суспільними процесами в межах легітимної правової форми; 4) *регулятивна функція* – визначає допустимі межі поведінки, упорядковує взаємодію учасників правовідносин; є імпліцитною характеристикою, яка не вимагає реалізації санкції для того, щоб впливати на суб'єктів права; 5) *відновлювальна (компенсаційна) функція* – спрямована на усунення негативних наслідків правопорушень і відновлення порушеного стану, що охоплює компенсацію завданої шкоди та поновлення юридичної рівноваги; 6) *виховна функція* – формує правову культуру, зміцнює уявлення про обов'язковість норм права та підвищує рівень довіри до правових інститутів; не є безпосередньо санкційною за своєю природою, а має опосередкований вплив, позаяк реалізується через процес правозастосування, його публічну оцінку та соціальну реакцію на факт порушення правових норм; юридична відповідальність у цьому вимірі виконує роль нормативного маркера меж допустимої поведінки та демонструє суспільству цінності, які держава вважає непорушними.

5. Констатовано, історичний розвиток інституту юридичної відповідальності в Європі має глибоке коріння у римському праві, яке вперше заклало підвалини розмежування приватно- та публічно-правової відповідальності, а також закріпило принципи протиправності та вини як підстави відповідальності. Перехід від кровної помсти до компенсаційної моделі, започаткований у римському праві та розвинений у звичаєвих правових системах середньовічної Європи, став ключовим етапом у становленні юридичної відповідальності як інституту, що реалізується виключно в межах права.

Наголошено, зміцнення державної влади у середньовіччі сприяло трансформації компенсаційної моделі у карально-репресивну в публічному праві та формуванню сучасного інституту кримінального покарання, яке призначається від імені держави, незалежно від волі потерпілого. Акцентовано, вплив канонічного права додав інституту юридичної

відповідальності морально-етичного виміру, закріпив принцип вини як обов'язкової умови притягнення до відповідальності, сприяв утвердженню рівності всіх перед законом та ідеї гуманізації покарання. Зауважено, кодифікації Нового часу унормували базові принципи сучасного правосуддя. XIX століття стало періодом «класичного права», коли у більшості європейських держав сформувалися національні кодифікації, закріплені принципи цивільної та кримінальної відповідальності, а також виокремлено інститут адміністративної відповідальності, зокрема щодо публічної влади. Період XIX–XX ст. ознаменував появу елементів об'єктивної (безвинної) відповідальності та перших механізмів соціального страхування, що відображало поступовий перехід від виключно вини-орієнтованої моделі до змішаних режимів відповідальності, адаптованих до умов індустріалізації та зростання суспільних ризиків.

Констатовано, публічно-правова відповідальність історично пройшла шлях від персоналізованої помсти та децентралізованого правосуддя до інституціоналізованої державної монополії на покарання. Формування сучасної моделі відбулося шляхом закріплення ключових принципів, серед яких принципи законності та правової визначеності (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), вини як обов'язкової підстави кримінальної відповідальності, презумпції невинуватості та забезпечення права на захист, пропорційності та індивідуалізації покарання.

Зауважено, приватно-правова відповідальність, на відміну від публічної, орієнтована переважно на компенсацію та відновлення порушених суб'єктивних прав. Її розвиток відбувався від фіксованих штрафів і формалізованих санкцій до універсального принципу повного відшкодування шкоди та гнучких інструментів договірної відповідальності. Класичним підґрунтям стала доктрина «винної відповідальності» (*fault liability*), яка вимагала доведення умислу або необережності, однак індустріалізація та технічний прогрес зумовили появу сфер об'єктивної (безвинної)

відповідальності – зокрема, за шкоду від джерел підвищеної небезпеки чи дефектної продукції.

Наголошено, розвиток інституту юридичної відповідальності у європейському просторі відбувався нерівномірно, з огляду на відмінності історичних, політичних та правових умов окремих держав. Водночас у сучасний період можна констатувати формування спільного європейського надбання, що охоплює утвердження верховенства права, підзвітність держави та її органів, а також кожного громадянина перед законом, пріоритет прав і свобод людини у процесі реалізації відповідальності.

6. Встановлено, практика Європейського суду з прав людини відіграє системоутворюючу роль у формуванні сучасного розуміння юридичної відповідальності, оскільки надає новий зміст традиційним категоріям, спрямовує національні правові системи до відходу від формально-догматичного сприйняття відповідальності як акту покарання та утверджує концепт її превентивно-захисного характеру.

Наголошено, інститут юридичної відповідальності в умовах сучасного правового розвитку поступово виходить за межі традиційного уявлення про нього як про суто внутрішньодержавний феномен. Вплив практики ЄСПЛ, а також зростання ролі міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини зумовлюють переосмислення юридичної відповідальності як відкритої, багаторівневої конструкції, що функціонує у постійній взаємодії національних і наднаціональних правових систем. Юридична відповідальність у сучасному правовому дискурсі набуває статусу транскордонної правової конструкції, що постійно перебуває у розвитку під впливом європейських ціннісних орієнтирів, котра є живою, гнучкою та відкритою для подальшої еволюції правовою категорією.

7. Констатовано, одним із концептуально значущих аспектів впливу ЄСПЛ на трансформацію національних правових доктрин, зокрема у сфері юридичної відповідальності, виступає переоцінка природи відповідальності держави, котра у межах механізмів ЄСПЛ має комплексний, дуалістичний

характер, позаяк поєднує публічно-правову природу із механізмами індивідуального захисту. У контексті практики ЄСПЛ зазначена відповідальність розширюється за межі безпосередніх дій чи бездіяльності органів державної влади та охоплює також латентні, системні порушення, зумовлені структурною неефективністю правозахисних інституцій.

Зауважено, ЄСПЛ послідовно просуває ідею, що суб'єкт міжнародного права не може уникнути відповідальності за порушення прав людини, прикриваючись відсутністю юридичного контролю, якщо фактично здійснює вплив на певні процеси, пов'язані з обмеженням або порушенням цих прав. Зазначена концепція підсилює розуміння юридичної відповідальності як інструмента захисту людини в умовах глобальних викликів і нестабільності, що є характерною ознакою сучасного міжнародного права. Для України зазначені прецеденти становлять надзвичайно вагоме джерело для обґрунтування міжнародно-правової відповідальності держави-окупанта Російської Федерації. Власне, для національної правової доктрини України зазначені рішення мають щонайменше два доктринальні виміри: 1) створюють нормативне підґрунтя для притягнення держави-окупанта до відповідальності за порушення прав осіб, які проживали або були вимушено переміщені з окупованих територій; 2) судова аргументація у цих рішеннях є інструментом адаптації міжнародного права до умов гібридних або асиметричних конфліктів, що є надзвичайно актуальним для ситуації в Україні.

Підкреслено, практика ЄСПЛ має стійке доктринальне значення для переосмислення інституту юридичної відповідальності держави в умовах збройного конфлікту, позаяк дозволяє імплементувати принципи прав людини у механізми захисту прав внутрішньо переміщених осіб, жертв збройної агресії та цивільного населення окупованих територій. У вітчизняному правозастосуванні прецеденти ЄСПЛ можуть і повинні бути використані як юридична основа для компенсації шкоди, фіксації порушень та побудови стратегії міжнародного правового захисту України, включно з міждержавними

позовами, заявами до ЄСПЛ та конституційною інтерпретацією національного законодавства з урахуванням стандартів Конвенції.

Наголошено, юридична відповідальність держави, як її інтерпретує Європейський суд з прав людини, виконує також компенсаторну функцію у контексті індивідуального захисту прав особи. Її особливістю є те, що наслідки встановлення порушення Конвенції виходять за межі традиційного уявлення про відшкодування шкоди та мають реституційний ефект у широкому розумінні, оскільки передбачають обов'язок держави відновити ситуацію, сумісну з вимогами європейських стандартів.

8. З огляду на характер приписів, що містяться в рішеннях ЄСПЛ, зокрема вимоги здійснити зміни до національного законодавства, переглянути судову практику, забезпечити ефективне кримінальне розслідування або притягнення до відповідальності винних посадових осіб, формуються передумови для трансформації доктринального розуміння юридичної відповідальності держави. У цьому аспекті доцільно вживати поняття «структурної відповідальності», яке окреслює відповідальність за конкретне порушення та за недоліки системного характеру в організації державної влади, її інституційної спроможності та правозастосовної практики. У правовій доктрині вказане розуміння відповідальності є проявом еволюції від індивідуалізованого карального бачення до інституціоналізованої моделі відповідальності, що охоплює елементи профілактики, правової реформи, належного врядування та підзвітності держави перед особою. За таких умов юридична відповідальність перетворюється на механізм нормативного оновлення держави, позаяк посилює зв'язок між міжнародними правозахисними зобов'язаннями та внутрішньою правовою політикою.

9. Вказано, суттєвим елементом сучасного європейського правового простору є концепт європейської правової ідентичності, який формується через уніфіковані стандарти захисту прав людини та особливе розуміння публічно-правової відповідальності держави. У цьому контексті юридична відповідальність виступає не просто інструментом примусу, а ключовим

механізмом закріплення і захисту цінностей демократії, верховенства права та поваги до людської гідності. Сам факт існування інституту юридичної відповідальності в системі європейського права набуває ідентифікаційної функції, що дозволяє розглядати юридичну відповідальність як маркер належності до спільного правового простору Ради Європи та Європейського Союзу. Центральною засадою, яка обумовлює функціонування зазначеного механізму відповідальності, є принцип субсидіарності, відповідно до якого, первинна відповідальність за забезпечення і захист прав людини покладається на держави-учасниці, тоді як Європейський суд з прав людини відіграє роль інстанції, яка втручається лише у разі, якщо національні засоби захисту виявляються неефективними або непропорційними.

10. Акцентовано, принципи юридичної відповідальності посідають фундаментальне місце в системі європейських стандартів прав людини, оскільки визначають засадничі параметри взаємодії особи та держави у сфері застосування примусу. Їхня роль полягає у встановленні меж допустимості державного втручання, забезпеченні належної кореляції між публічними інтересами та індивідуальними правами, а також у формуванні критеріїв, що гарантують передбачуваність і справедливість правозастосування. Європейський суд з прав людини розвинув доктрину верховенства права та сформував усталену практику тлумачення та конкретизації цих принципів, що трансформувала їх із суто декларативних положень у дієві орієнтири.

Зазначено, принцип законності в системі європейських стандартів прав людини трансформувався з формальної вимоги існування норми права у багатопланову гарантію, що охоплює як якісні характеристики закону, так і його функціональну роль у захисті прав людини. Артикульовано, під впливом європейських правових стандартів у національному праві України відбувається поступове переосмислення принципу законності, яке виходить за межі традиційного розуміння та орієнтується на матеріальний зміст верховенства права. У цьому контексті доцільно виокремити три взаємопов'язані рівні формування нової моделі законності в українській

юриспруденції: 1) на нормативному рівні простежується тенденція до впровадження європейських вимог до якості закону в актах національного законодавства – зокрема через імперативи правової визначеності, передбачуваності та внутрішньої узгодженості; 2) на рівні судової практики відбувається активне застосування концептів європейського походження, серед яких «легітимні очікування», «належна правова процедура», «зловживання правом» тощо. Конституційний Суд України та Верховний Суд дедалі частіше звертаються до стандартів ЄСПЛ як до обов'язкового еталону у справах, пов'язаних із юридичною відповідальністю; 3) на доктринальному рівні відбувається еволюція теоретико-методологічного тлумачення принципу законності; українська правова наука дедалі активніше інтерпретує законність як складову ціннісної системи сучасного публічного права, в центрі якої перебуває людина, її права і свободи. Констатовано, в Україні формується якісно нова модель юридичної відповідальності, концептуально зорієнтована на цінності європейського конституціоналізму. Її ключовими характеристиками є поєднання формальної та матеріальної законності, пріоритет гарантій особистості перед інтересами публічної влади, а також стабільне посилення на практику ЄСПЛ як джерело тлумачення національного права. Зазначене свідчить про поглиблення процесу правового оновлення у сфері юридичної відповідальності та потребу у подальшому нормативному і доктринальному закріпленні такої парадигми.

Наголошено, принцип юридичної визначеності в конституційно-правовій доктрині України постає як техніко-юридична вимога до змісту правових норм та аксіологічна інтерпретація верховенства права, що поєднує у собі вимоги чіткості, стабільності та передбачуваності нормативного регулювання. Його сутність полягає у субстанційній визначеності правового припису, який повинен забезпечувати належну кореляцію між правовою безпекою особи та дискреційною діяльністю держави, а також усувати ризики свавільного тлумачення чи ретроспективного обмеження прав. Доктринальне структурування цього принципу, здійснене Конституційним Судом України у

взаємодії з європейськими стандартами, дозволяє розглядати юридичну визначеність як інституційну гарантію реалізації принципу законності у сфері юридичної відповідальності.

Констатовано, застосування принципу пропорційності у сфері юридичної відповідальності в європейському правовому дискурсі виходить за межі формальної відповідності санкції вчиненому діянню та перетворюється на доктринальний інструмент оцінки легітимності самого державного втручання. У цьому сенсі пропорційність розглядається як матеріальна гарантія того, що юридична відповідальність не перетвориться на механізм репресії, а зберігатиме гуманістичний зміст, орієнтований на захист гідності особи та її право на справедливе ставлення. Практика Європейського суду з прав людини демонструє, що вимога пропорційності співвідноситься з критерієм «необхідності у демократичному суспільстві» та фактично формує європейський стандарт контролю за межами державної влади у сфері примусу.

Практика ЄСПЛ фактично конституювала пропорційність та індивідуалізацію як обов'язкові конвенційні стандарти застосування примусових заходів, що позначилося у кількох взаємопов'язаних векторах змін, серед яких: 1) переорієнтація підходів до обрання та продовження запобіжних заходів; поступова гуманізація системи покарань, зокрема щодо довічних строків і механізмів їх перегляду; 2) ревізія адміністративних та дисциплінарних санкцій крізь призму «кримінальних» критеріїв, сформульованих у справі «Engel та інші»; 3) процедурне закріплення обов'язку суду враховувати індивідуальні характеристики правопорушника та контекст правопорушення.

Встановлено, юриспруденція ЄСПЛ у сфері тлумачення статті 6 Конвенції засвідчила, що презумпція невинуватості має процесуально-правове та аксіологічне значення як системоутворювальний принцип юридичної відповідальності. Доктринальне структурування цього принципу Судом дозволило вийти за межі формального розуміння «недоведеної вини» та сформулювати уявлення про презумпцію невинуватості як про субстанційно

визначений елемент верховенства права, що передбачає належний розподіл тягара доказування, заборону публічних висловлювань щодо винуватості особи до вироку, а також обов'язок держави забезпечити процесуальну рівність сторін. Вплив прецедентів ЄСПЛ (справи «Шагін проти України», «Довженко проти України», «Грубник проти України», «Криволапов проти України») спричинив формування нових етичних і процесуальних стандартів у національному правозастосуванні, спрямованих на переорієнтацію судової та правоохоронної практики від формального закріплення принципу до його реального застосування.

11. Артикульовано, сучасна європейська концепція юридичної відповідальності, сформована під впливом прецедентної практики ЄСПЛ, характеризується відходом від традиційної санкційно-репресивної парадигми та утвердженням гуманістично-правозахисної моделі, центр якої становить особа з притаманною їй гідністю. Її аксіологічне підґрунтя утворюють чотири принципи: 1) матеріальна справедливість – відображає спрямованість правозастосування на забезпечення пропорційності та рівноваги між інтересами особи та публічною владою, що унеможливорює свавільне втручання у сферу прав людини; 2) правова передбачуваність – передбачає обов'язок держави забезпечувати чіткість, зрозумілість і стабільність правових норм, їх завчасне оприлюднення, а також єдність і послідовність судової практики, що дозволяє особі з достатнім ступенем розумної впевненості прогнозувати юридичні наслідки власної поведінки; 3) процесуальний паритет – закріплює вимогу рівності сторін у судовому процесі та їх реальних можливостей для реалізації права на захист, включно з доступом до доказів, правом бути заслуханим, поданням заперечень, участю у допиті свідків та отриманням правової допомоги; невиконання цієї вимоги підриває легітимність правосуддя та суспільну довіру до нього; 4) повага до людської гідності – постає нормативною категорією, що визначає межі допустимого державного примусу та становить ціннісне ядро європейського

права; будь-яке притягнення до юридичної відповідальності має здійснюватися з безумовним урахуванням цього принципу.

12. Попри проголошений курс на євроінтеграцію, в Україні досі існують певні теоретичні розбіжності та прогалини, що утруднюють повноцінну гармонізацію інституту юридичної відповідальності з європейськими підходами. Основні теоретичні проблеми можна окреслити таким чином:

Невиробленість єдиної доктринальної бази принципів відповідальності, що ускладнює її гармонізацію з європейськими стандартами. Попри конституційне та міжнародно-правове закріплення фундаментальних засад, зокрема, принципу *non bis in idem*, на практиці спостерігається їх фрагментарне застосування та непослідовна інтерпретація судами. Відсутність чітких законодавчих запобіжників, що унеможлиблювали б подвійне переслідування особи в адміністративному та кримінальному порядку, призводить до порушення правової визначеності та суперечить зобов'язанням України як держави-учасниці Конвенції. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах множинної юрисдикції, коли адміністративні стягнення та кримінальні санкції накладаються паралельно або послідовно за тотожні діяння, що прямо суперечить практиці ЄСПЛ. З метою усунення колізій та формування правової визначеності, на наш погляд, необхідно: а) внести зміни до адміністративного і кримінального процесуального законодавства щодо пріоритетності остаточного рішення за однією юрисдикцією; б) провести інституційну реформу судової практики із залученням рішень ЄСПЛ як обов'язкових стандартів; в) активізувати доктринальні дослідження у сфері міжгалузевої відповідальності, орієнтовані на захист прав особи в умовах множинної юрисдикції.

Окреслено необхідність гармонізації національних підходів до принципів юридичної відповідальності шляхом порівняльно-правового аналізу доктрини права ЄС та практики ЄСПЛ. Пропонується розробити та закріпити на державному рівні доктринальний перелік основоположних

принципів (законність, презумпція невинуватості, індивідуалізація, пропорційність, невідворотність, *non bis in idem*, матеріальна справедливість, правова передбачуваність, процесуальний паритет, повага до людської гідності), який може бути схвалений у формі правових позицій Верховного Суду або методичних рекомендацій для правотворчих і правозастосовних органів. Вказане створить єдину концептуальну основу правової комунікації, підвищить рівень визначеності та єдності практики, забезпечить виконання міжнародних зобов'язань України та сприятиме формуванню правозахисної моделі юридичної відповідальності у контексті європейської інтеграції.

*Неповна гармонізація законодавства з *acquis* ЄС.* Попри досягнутий прогрес у гармонізації з *acquis* ЄС, українське кримінальне законодавство у сфері протидії корупції не повною мірою відповідає міжнародним стандартам, зокрема щодо відповідальності юридичних осіб та криміналізації корупційних діянь у приватному секторі. Усунення цих прогалин є необхідною передумовою як для належного виконання міжнародних зобов'язань, так і для інституційного зміцнення принципу верховенства права.

*Недоліки реалізації принципу *no impunity* (невідворотності покарання).* Попри нормативне закріплення, в Україні спостерігається дефіцит ефективної імплементації цього принципу: значна частина правопорушень не завершується належним покаранням унаслідок слабкості досудового розслідування, тривалості судових проваджень та впливу корупційних чинників. Зазначена практика підриває фундамент невідворотності відповідальності, суперечить європейським стандартам і засвідчує особливу проблемність низького рівня вироків у справах щодо корупції серед високопосадовців.

Проблема невиконання судових рішень. Однією з найгостріших перешкод ефективності правосуддя в Україні є системне невиконання рішень як національних судів, так і ЄСПЛ. Невиконання остаточних судових рішень підриває принцип верховенства права, формує розрив між нормативним та практичним виміром юридичної відповідальності та нівелює судовий захист

як ефективний механізм відновлення прав, що унеможливило повну гармонізацію національної системи з європейськими стандартами.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно вжити системних та послідовних заходів як нормативного, так і інституційного характеру, серед яких: а) удосконалення правового регулювання виконавчого провадження, зокрема шляхом перегляду Закону України «Про виконавче провадження», спрощення процедур примусового виконання, посилення санкцій за зволікання та запровадження ефективного контролю за діями виконавців; б) розширення інституту приватних виконавців, цифровізація виконавчих процедур, автоматизація арешту активів боржника, інтеграція з державними реєстрами; в) створення компенсаційного механізму для осіб, щодо яких рішення залишилися невиконаними упродовж надмірного строку; г) запровадження ефективного парламентського та громадського контролю за станом виконання судових рішень, зокрема шляхом створення відкритого реєстру невиконаних рішень та регулярного інформування про дії держави у цьому напрямі; г) забезпечення юридичної відповідальності посадових осіб за умисне невиконання або зловживання в процедурі виконання судового рішення.

Корупційні чинники. Незважаючи на формування в Україні спеціалізованої антикорупційної інфраструктури (Вищий антикорупційний суд, НАБУ, БЕБ), реальна результативність залишається недостатньо ефективною. Європейські стандарти вимагають не лише інституційної наявності органів, а насамперед стабільної правозастосовної практики з доведенням справ до обвинувальних вироків. Наявні проблеми із забезпеченням такої практики підривають принцип невідворотності відповідальності та є предметом системного моніторингу з боку ЄС, що ставить під сумнів гармонізацію української моделі з європейськими вимогами верховенства права.

У цьому контексті подальший поступ України у сфері протидії корупції потребує впровадження таких системних заходів: а) посилення інституційної

спроможності органів досудового розслідування та правосуддя через їх ресурсне, кадрове та аналітичне забезпечення; б) забезпечення політичної незалежності, професійної компетентності та доброчесності працівників правоохоронних і судових органів; в) формування прозорості системи моніторингу антикорупційних проваджень, а також невідворотності виконання відповідних судових рішень.

Забезпечення незалежності судової влади при притягненні до юридичної відповідальності. Європейські стандарти (рекомендації Венеційської комісії, практика ЄСПЛ) вимагають інституційної незалежності судів та захищеності суддів від політичного тиску, дисциплінарних зловживань і загроз переслідування за зміст рішень. Конституційна реформа 2016 року започаткувала створення Вищої ради правосуддя та нові процедури добору і відповідальності суддів, що мало на меті посилення доброчесності та прозорості. Водночас криза ВРП 2021-2022 рр. та досить тривале невиконання рішення ЄСПЛ у справі «Волков проти України» засвідчили збереження системних вад, які ставлять під сумнів реальність гарантій незалежності. Пріоритетним завданням залишається забезпечення дисциплінарної та кримінальної відповідальності суддів виключно в межах закону, без політичного втручання та з дотриманням стандартів справедливого суду.

Низький рівень доступу до правосуддя. Серед основних проблем варто виокремити: а) обмежену спроможність системи безоплатної правової допомоги забезпечити оперативне та якісне представництво інтересів у кримінальному, адміністративному та цивільному процесах; б) відсутність кваліфікованого перекладу для осіб, які не володіють державною мовою, всупереч стандартам статті 6 §3(е) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; в) недостатню інформованість учасників провадження щодо своїх процесуальних прав та механізмів їх захисту; г) географічну, фінансову та організаційну недоступність правосуддя для мешканців віддалених територій або осіб з обмеженими можливостями.

Недостатній розвиток правової культури як соціально-правового феномена. Правова культура визначає межі дієвості правових інститутів, адже без належної правосвідомості та правової активності громадян і посадових осіб навіть досконале законодавство не забезпечує ефективної реалізації прав і обов'язків. Сучасний стан в Україні характеризується проявами правового нігілізму, низькою довірою до суду, байдужістю до норм права, формальним ставленням до правових обов'язків і поширенням неформальних способів врегулювання конфліктів. Підвищення рівня правової культури виступає стратегічним завданням правової політики, спрямованої на зміцнення верховенства права та формування громадянської правосвідомості.

Резюмовано, до проблем теоретико-правового характеру належать, зокрема, а) відсутність уніфікованого підходу до визначення та класифікації принципів юридичної відповідальності; б) невідповідність окремих традиційних доктринальних конструкцій сучасним європейським підходам тощо. Прикладний рівень проблем охоплює, насамперед а) наявність прогалин і колізій у законодавстві, що ускладнюють гармонізацію національних норм із міжнародними зобов'язаннями; б) системні недоліки у правозастосовній практиці, серед яких тривала безкарність за окремі категорії правопорушень, поширеність корупційних чинників, низький рівень виконання судових рішень; в) відсутність належних інституційних гарантій незалежності судової влади та ефективності механізмів притягнення винних до юридичної відповідальності. Акцентовано, необхідно продовжувати адаптацію законодавства до права ЄС, спираючись на найкращі іноземні практики та рекомендації європейських інституцій. Паралельно слід зміцнювати правову доктрину, зокрема, через наукові дослідження, обмін досвідом з європейськими колегами, оновлення освітніх програм тощо.

13. Підкреслено, формування сучасної концепції правової політики України має ґрунтуватися на поєднанні двох взаємопов'язаних векторів – модернізації національного права та його інституційного та аксіологічного впровадження до правової системи Європейського Союзу, що забезпечить

відповідність національного інституту юридичної відповідальності європейським стандартам та сприятиме його перетворенню на ефективний інструмент захисту прав, свобод і законних інтересів людини в умовах демократичної правової держави.

Констатовано, українська модель нормативної адаптації в умовах збройного конфлікту постає прикладом правової резилієнтності, що ґрунтується на водночас адаптивному та цілеспрямованому підході до євроінтеграції. Поетапна гармонізація галузевого законодавства з положеннями Угоди про асоціацію з ЄС, рішеннями Європейського суду з прав людини, практикою Венеційської комісії та рекомендаціями інституцій Європейського Союзу через секторальні інструменти цілком відповідає вимогам правової передбачуваності та стабільності, а також формує доктринальну основу для подальшого оновлення конституційної ідентичності України у післявоєнний період. Акцентовано, *секторальна імплементація європейських стандартів є інституційною альтернативою конституційній ревізії.*

14. Зауважено, сучасний етап розвитку українського суспільства та держави, зорієнтований на утвердження принципів правової держави та верховенства права, зумовлює потребу у формуванні нової парадигми юридичної відповідальності, яка поєднує демократичні цінності, ефективний захист прав людини та притягнення правопорушників до відповідальності на засадах законності й справедливості. У цьому контексті відзначено: а) відсутність у правовій доктрині уніфікованого визначення юридичної відповідальності, що ускладнює ефективне функціонування відповідного інституту; б) динамічний характер юридичної відповідальності, зміст якої залежить від панівних методологічних підходів і світоглядних засад праворозуміння в конкретний історичний період; в) обмеженість радянської та пострадянської моделі, зорієнтованої переважно на ретроспективний і каральний вимір, що не відповідає сучасним вимогам правової держави щодо відшкодування шкоди, гарантування прав людини та відповідальності влади

перед громадянами; г) необхідність оновлення доктринальних підходів до юридичної відповідальності у світлі глобальних тенденцій розвитку права, орієнтованих на гуманізацію, утвердження прав людини, справедливість і верховенство права.

15. Наголошено, у сучасних умовах становлення аксіологічної моделі правової держави, де центральне місце посідає гідність особи, публічна довіра та правова культура, суто санкційна спрямованість юридичної відповідальності постає неадекватною запитам суспільства та ціннісним орієнтирам сучасного конституціоналізму. Запропоновано розглядати юридичну відповідальність як особливий правовий стан суб'єкта, що виявляється внутрішньому прийнятті зобов'язання відповідати за власні дії чи бездіяльність, орієнтуючись на засадничі принципи права, ідеали соціальної справедливості, публічної довіри та аксіологічні постулати правової держави. Акцентовано, на відміну від класичних дефініцій, які редукують юридичну відповідальність до санкційної реакції держави на вчинене правопорушення, запропоноване осмислення передбачає розширене трактування відповідальності як проактивного, самоусвідомленого та конструктивного феномену, що функціонує одночасно в межах формального юридичного примусу та на основі внутрішньо прийнятих правових цінностей.

Запропоноване осмислення юридичної відповідальності синтезує правову норму, внутрішню мотивацію, соціальні очікування і моральну автономію особи, та інтегрує їх у єдину систему нормативної регуляції у межах правової держави. Ключовими аксіологічними опорами моделі є: а) принцип гідності, що визначає юридичну відповідальність як прояв моральної автономії та усвідомлення наслідків дій; б) принцип справедливості, який слугує критерієм правомірності та моральної виправданості та запобігає формалізму; в) принцип довіри, що забезпечує легітимність влади та зміцнює суспільну солідарність через добросовісне виконання зобов'язань.

Напрямами удосконалення інституту юридичної відповідальності за запропонованою парадигмою є такі: 1) *добросовісно-аксіологічний орієнтир* –

полягає у визнанні юридичної відповідальності як засобу втілення та матеріалізації цінностей, що лежать в основі правової держави, зокрема гідності особи, соціальної справедливості, рівності та публічної довіри; 2) *конструктивно-відновний вектор* – передбачає відновлення правової цілісності через репарацію порушеного права чи покарання та відновлення етичного і правового зв'язку між суб'єктом і суспільством; через механізми добровільного визнання помилки, відшкодування шкоди, публічного вибачення тощо, юридична відповідальність трансформується в інструмент відновлення легітимності поведінки суб'єкта у правовому полі; 3) *превентивно-виховне спрямування (через саморефлексію)* – у межах нової доктрини суть превенції полягає у формуванні у суб'єкта права внутрішньої мотивації дотримуватись норм, котра спирається на правову саморефлексію, коли суб'єкт оцінює свою потенційну поведінку крізь призму загальних інтересів, етичної виправданості та правового статусу; 4) *комунікативна стратегія* – полягає у тому, що юридична відповідальність, осмислена крізь призму доброчесності, набуває комунікативного потенціалу та слугує механізмом правового діалогу між особою, суспільством і державою; 5) *репутаційно-нормативний поступ* – у сучасному публічному правовому просторі зростає роль репутації як форми нефінансової, але юридично значущої відповідальності.

Наголошено, синергетичний ефект вказаних напрямків розвитку інституту юридичної відповідальності дозволяє сформувати триєдину модель відповідальності у правовій державі: а) превенція через саморефлексію, тобто уникнення порушення завдяки правовій свідомості; б) доброчесне прийняття відповідальності не внаслідок санкції, а внаслідок внутрішньої мотивації; в) відновлення довіри та правового зв'язку через конструктивне реагування та комунікацію.

Виокремлено три взаємопов'язані рівні прояву юридичної відповідальності, які формують цілісну модель правової реакції та самореалізації особи у правовій державі.

Суб'єктивний рівень (внутрішнє прийняття відповідальності). На цьому рівні відповідальність розглядається як внутрішній правовий стан особи, який характеризується: а) усвідомленням обов'язку діяти згідно з правом і морально обґрунтованими очікуваннями суспільства; б) особистим визнанням власної причетності до правопорушення або недоброчесної поведінки (якщо така мала місце); в) мотивацією до доброчесної поведінки, правового самовиправлення та підтримання публічної довіри.

Міжсуб'єктний рівень (відповідальність перед іншими). Юридична відповідальність охоплює сферу міжлюдських і соціальних відносин, у яких суб'єкт відповідає перед потерпілим або іншими учасниками правовідносин, громадськістю тощо. *Інституційний рівень*, котрий охоплює формалізований аспект відповідальності, зокрема: а) юридичний обов'язок нести санкцію за порушення правових норм; б) правову реакцію у формі судового чи адміністративного рішення; в) формалізоване визнання доброчесної поведінки через оцінювання, атестацію, відзнаку, відновлення повноважень тощо. Інституційний рівень є важливим для забезпечення принципу правової визначеності, рівності перед законом, і функціонує як зовнішня гарантія реалізації відповідальності, але він не є самодостатнім. Без внутрішньої (суб'єктивної) та соціальної (міжсуб'єктної) основи, інституційна відповідальність загрожує деградацією до формального покарання, позбавленого виховного чи морального впливу.

16. Розроблено мотиваційну градацію юридичної відповідальності та визначено такі її компоненти: 1) *зовнішньо-примусова мотивація (негативна реактивність)* – найнижчий рівень відповідальності, притаманний класичному санкційному підходу, за якого суб'єкт: а) не визнає своєї вини внутрішньо, але змушений діяти відповідно до примусу державної влади; б) виконує обов'язки виключно під загрозою покарання, без етичного осмислення порушення; в) демонструє пасивне, реактивне ставлення до норми права; 2) *зовнішньо-визнана мотивація (позитивна реактивність)*, за якої суб'єкт: а) формально визнає факт порушення; б) виконує правовий обов'язок

(наприклад, сплачує штраф, дає публічне вибачення тощо); в) мотивація все ще залишається зовнішньою, зумовленою репутаційними втратами, очікуваннями середовища або бажанням пом'якшити санкцію; 3) *внутрішньо-етична мотивація (проактивна доброчесність)* – рівень, котрий відповідає максимальному ступеню аксіологічної інтеграції юридичної відповідальності та передбачає, що особа: а) внутрішньо визнає відповідальність як морально-правовий обов'язок; б) діє не через страх або тиск, а тому що вважає відповідну поведінку єдиною правомірною, гідною та відповідальною; в) демонструє доброчесну готовність до відновлення правової рівноваги, навіть у відсутності зовнішнього контролю.

Наголошено, мотиваційна структура юридичної відповідальності не є статичною або жорстко детермінованою. Між її крайніми формами можливе існування широкого спектру перехідних станів, зумовлених як індивідуально-психологічними, так і соціально-правовими чинниками. Зокрема, вплив зовнішнього юридичного чи соціального тиску може з часом трансформуватись у внутрішнє усвідомлення обов'язку та правової відповідальності, що засвідчує позитивну динаміку становлення правосвідомості особи. У зворотному напрямі також можливе деградування етичного мотиву, зокрема, за умов, коли спочатку доброчесно вмотивована поведінка нівелюється під впливом страху санкції, репутаційного тиску або перетворюється на інструмент публічного самовиправдання, позбавлений реального внутрішнього зобов'язання.

17. Підкреслено, ефективність функціонування нової парадигми юридичної відповідальності безпосередньо корелює з рівнем правової культури в суспільстві. Визначальним чинником у цьому контексті виступає інтеріоризація відповідальності як цінності як на рівні пересічного громадянина, так і у свідомості посадових осіб. Формування переконання, що дотримання вимог права є доцільним та соціально престижним, тоді як його порушення – об'єктивно шкідливим і неминуче тягне за собою правові та моральні наслідки, становить необхідну умову життєздатності модернізованої

моделі відповідальності. Засобами правничої освіти, правопросвітництва та цілеспрямованого виховного впливу повинен забезпечуватися сталий розвиток правосвідомості, у межах якої реалізація позитивної відповідальності, тобто добровільного та добросовісного дотримання нормативних приписів, перетворюється на внутрішню мотивацію більшості членів суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 54–57.
2. Атаманова Н. В., Дяченко О. В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної Української держави. *Нове українське право*. №1. 2022. С. 82–87.
3. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2006. 22 с.
4. Балацька О. Р. Квінтесенція правової природи права на доступ до правосуддя у правовій системі держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. № 1 (85). С. 20–25.
5. Бандурка О. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник. Харків : Майдан. 2020. 618 с.
6. Барчук Г. І., Чеханюк П. Ю. Презумпція невинуватості як один із принципів кримінального процесу. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (71). С. 54–62.
7. Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис.... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. 2006. 214 с.
8. Берназюк Я. Презумпції в праві: види та значення. Національна школа суддів України. Програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації за стандартизованою програмою помічників суддів окружних та апеляційних адміністративних судів. 7 листопада 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_present/presumption_bernaziuk.pdf (дата звернення: 28.12.2024).

9. Берназюк Я. О. Презумпція (presumption) та юридична фікція (legal fiction): поняття, ознаки та значення. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/146/prezumptsiiapresumption-ta-iurydychnafiksiia-legal-fictionponiattia-oznaky-ta-znachennia> (дата звернення: 23.03.2024).
10. Берч В. В. Ukraine – a candidate for joining the EU: current challenges of the court system. *Конституційно-правові академічні студії*. 2022. №1. С. 54–58.
11. Берч В. В. Інститут безпосередньої участі народу у реалізації судової влади: конституційно-правове дослідження: дис. на здоб. наук. ступ. доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». 2024. 655 с.
12. Белая Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: Автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук. Київ. 2009. 23 с.
13. Бисага Ю. Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К. 2011. 18 с.
14. Блажівська Н. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 226–230.
15. Бобровник С. В. Юридична відповідальність. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посіб./ за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 301–308.
16. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-ге вид. переробл. й доп.: Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури. 2008. 730 с.
17. Браславець О. Манускрипти на Адвент. Декрет Граціана, або трохи про церковне право. URL: <http://kmc.media/2017/12/15/manuskrypty-na->

advent-dekret-graciana-abo-trokhipro-cerkovne-pravo.html. (дата звернення: 18.06.2024).

18. Буроменський М. В. Тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Правова позиція*. 2023. №3 (40). 2023. С. 88–92.

19. Буткевич В. Декрет Граціана: кодифікація, що поєднала дві формації і чотири системи права. *Український часопис міжнародного права*. 2001. № 1. С. 3–11.

20. Ващук О. Тенденції розвитку наукових знань про юридичну відповідальність у системі права. *Держава та регіони*. 2023. № 2 (80). С. 6–11.

21. Ващук О. С. Виклики реалізації положень Європейської конвенції з прав людини та рішень ЄСПЛ в Україні. *Право людини на мир: доктрина та сучасні проблеми правового забезпечення: матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 30 січня 2025 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет. 2025. С. 25–28.

22. Ващук О. С. Вплив Конвенції та практики ЄСПЛ на правову доктрину: доктринальні засади. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 4 (44). С. 1550–1557.

23. Ващук О. С. Нова парадигма юридичної відповідальності: концептуальні підходи. *The 12th International scientific and practical conference «Science in the modern world: innovations and challenges»* (August 7–9, 2025). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2025. С. 249–253.

24. Ващук О. С. Особливості розвитку інституту юридичної відповідальності у епоху Середньовіччя. *Міжнародний фактор перемоги України над московією: правові, інституційні, матеріально-технічні складові матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 2 червня 2023 р.). Ужгород. 2023. С. 17–20.

25. Ващук О. С. Особливості розвитку інституту юридичної відповідальності у Новий час. *Українська жінка в умовах війни: міждисциплінарний дискурс: матеріали міжнародної правової школи*.

(м. Ужгород, 28 березня 2025 р). Ужгородський національний університет. 2025. С. 16–20.

26. Ващук О. С. Початкові форми юридичної відповідальності та їх розвиток в античних державах. *Правові проблеми мобільності в умовах надзвичайних режимів: конституційні, економічні, соціальні, культурні та духовні аспекти: матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 27 лютого 2025 р). Ужгородський національний університет. 2025. С. 17–20.

27. Ващук О. С. Принцип законності в системі юридичної відповідальності: європейські імперативи та національна адаптація. *Наука і техніка сьогодні*. 2025. № 4 (45). С. 43–51.

28. Ващук О. С. Пропорційність як конвенційний стандарт юридичної відповідальності: аналіз критеріїв ЄСПЛ. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 4 (34). С. 588–594.

29. Ващук О. С. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. *Реалізація конституційного права на свободу пересування в умовах війни: правові стандарти та практичні можливості: матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 24 лютого 2023 р). Ужгород. 2023. С. 22–25.

30. Ващук О. С. Функціональне призначення сучасного інституту юридичної відповідальності. *Science and Technology: Theory, Practice and Progress: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity. September 3–5, 2025. Krakow. Poland*. С. 113–115.

31. Ващук О. С. Юридична відповідальність: поняття, види. *Діяльність органів публічної влади України в умовах війни: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної правової школи* (м. Ужгород, 11 травня 2023 р). Ужгород. 2023. С. 21–23.

32. Виговський В. А., Виговська С. В. Правова культура особистості: теоретичний аспект. *Сучасна гуманітарна наука в інтерпретації молодих дослідників*. 2024. С. 61.

33. Гаркуша А. Г. Деякі аспекти надання безоплатної правової допомоги в Україні. *Форум права*. 2019. № 2. С. 15–22.
34. Гіда Є. О. Теорія держави та права: підруч. Київ, 2011. 576 с.
35. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. 5-те вид, перероб. І допов. Київ: Істина, 2005. 768 с.
36. Гловюк І. В. Таємниця досудового розслідування та свобода вираження поглядів (на прикладі рішення ЄСПЛ «Sellami v. France»). *Нове українське право*. 2022. Випуск 6. Том 1. С. 81–87.
37. Гончаренко С. В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій. *Адвокат*. 2011. № 11. С. 12–16.
38. Горецький О. Доступ до правосуддя під час війни – успіхи, загрози, рекомендації. *Юридична Газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/dostup-do-pravosuddya-pid-chasviyni--uspіhi-zagrozi-rekomendaciyi.html> (дата звернення: 23.04.2025).
39. Гоша І. О. Конституційно-правове забезпечення гармонізації законодавства України із законодавством ЄС: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Маріуполь. 2013. 20 с.
40. Грек Б. М. Гуманізація кримінальної відповідальності як напрям кримінально-правової політики в Україні. *Адвокат*. Наука і практика. 2012. № 7 (142). С. 45–48.
41. Грищук В. К. До питання про розуміння «Кримінальна відповідальність» в сучасній доктрині кримінального права. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікування: тези доп. і повід. учас. міжнар. симпозиуму* (м. Львів, 23–24 верес. 2011 р.). Львів, 2011. С. 130–138.
42. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., перероб. і допов. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права. 2013. 768 с.
43. Губська О. Дискреція та її межі: що говорить про це національне та міжнародне законодавство. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/187673->

diskretyiya-ta-yiyi-mezhi-scho-govorit-pro-tse-natsionalne-ta-mizhnarodne-zakonodavstvo (дата звернення: 24.03.2024).

44. Директива Ради 85/374/ЄЕС від 25 липня 1985 року про наближення законів, підзаконних нормативно-правових актів та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію. 1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_348#Text (дата звернення: 24.03.2024).

45. Дроздов О. NON BIS IN IDEM – європейський орієнтир для забезпечення сталості та єдності судової практики Верховним Судом. *Право України*. 2017. № 6. С. 110–132.

46. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібника. К:ВАІТЕ. 2014. 944 с.

47. Європейський суд з прав людини. Справа «Корецький та інші проти України» (заява № 40269/02) : рішення від 3 квіт. 2008 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85796> (дата звернення: 17.06.2024).

48. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 26.10.2024).

49. Загребельна Н. А. Зміст державної політики у сфері забезпечення та реалізації прав та свобод людини і громадянина. *Весняні наукові зібрання – 2020: матеріали XLV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (м. Суми, 22 травня 2020 року). Ч. 4. Суми. 2020. С. 47–51.

50. Загребельна Н. А. Верховенство права як фундаментальний принцип сучасної правової держави. *Legal Bulletin*. 2020. № 1. С. 43–48. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/283> (дата звернення: 25.07.2024).

51. Загребельна Н. А., Дубовой А. С. Теоретичні аспекти визначення змісту юридичної відповідальності в системі права. *Legal Bulletin*. 2023. № 2(8). С. 17–23.

52. Загребельна Н., Ващук О. Еволюція поглядів на інститут юридичної відповідальності в сучасному праворозумінні. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали VI Міжнародної конференції* (5–6 грудня 2024 р., м. Київ). Університет «КРОК». 2024. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2589> (дата звернення: 25.07.2024).

53. Зайцев О. М., Польова А. В., Демідова А. О. Основні критерії визначення поняття «правомірна поведінка». *Dictum factum*. 2023. № 2 (14). С. 29–35.

54. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 25.07.2024).

55. Заяць Р. Я. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2012. № 8. С. 17–20.

56. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Повітряне і космічне право*. К. 2012. № 2 (23). С. 10–15.

57. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К.: Атіка. 2007. 780 с.

58. Івчук Ю. Ю. Основні підходи Європейського Суду з прав людини до розуміння презумпції невинуватості як складової права на справедливий суд. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. №2 (42). С. 11–19.

59. Каленіченко Л. І. Сучасне розуміння сутності юридичної відповідальності в правовій думці. *Право і безпека*. 2015. № 3(58). С. 26–31.

60. Калюжна Є. С. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національну систему України. *Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право*. 2021. Вип. 64. С. 32–35.

61. Карпачова Н. І. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України*. 2009. № 4. С. 4– 21.

62. Кельбья С. Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. №1(83). С. 59–64.

63. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад. Ю. Б. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність. 2009. 1168 с.

64. Козич І. В. Ідеї Ч. Беккарія щодо гуманізації та модернізації кримінально-правової політик. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса 13.06. 2014 р)*. Одеса : Юридична література. 2014. С. 97–100.

65. Козлов О. С. Юридична відповідальність за порушення законодавства про охорону праці: історіографічний дискурс у світлі теорії прав людини. *Scientific notes of Lviv University of Business and Law*. 2022. № 32. С. 156–165.

66. Козочкін І. Д.. Кримінальне право зарубіжних держав. Загальна частина: Навчальний посібник. Омега-Л. Інститут міжнародного права і економіки ім. А.С. Грибоєдова. 2003. 576 с.

67. Козюбра М. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2018. Т. 2. С. 3–12.

68. Козюбра М. Принципи права : методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

69. Козюбра М. І. Юридична відповідальність суб'єктів виборчого процесу: проблема видів та аспектів. *Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: доповіді, виступи : матеріали наук.-прак. конф.* (м. Київ, 24 листопада 2005 р.). Київ. 2005. С. 13–16.

70. Коломієць О. Г. Справедливість як принцип соціальної організації та моральна цінність. *Мультиверсум*. Вип. 28. К. 2002. С. 118–127.
71. Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 10.06.2024).
72. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 07.07.2025).
73. Корецький та інші проти України, №40269/02, рішення від 3 квітня 2008 року. URL: <https://precedent.in.ua/2015/10/29/koretskyj-ta-inshi-proty-ukrayiny-4026902-ri/> (дата звернення: 03.05.2024).
74. Корольова В. В., Гапешко Т. С. Підстави та порядок, пропорційність, законність та межі обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Legal Bulletin*. 2025. № 1(15). С. 82–89. URL: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A12>
75. Корольова В. В., Лисак М. Ю. Проблемні аспекти забезпечення прав людини у контексті сучасного державотворення. *Legal Bulletin*. 2025. № 16. С. 84–89. URL: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-16-B10> (дата звернення: 25.12.2025).
76. Коршун А. Розвиток в Україні електронного правосуддя в контексті взаємодії суду та інститутів громадянського суспільства: теоретико-правова характеристика. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. Т. 27. № 5. С. 20–24.
77. Краус К. М., Краус Н. М., Манжура О. В. Управління інститутом довіри: принципи побудови структури і методи покращення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2021. № 32(1). С. 1–4.
78. Кресін О.В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття:

компаративна концептуалізація : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Логос. 2017. 680 с.

79. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Х.: ТОВ «Одіссей». 2008. 432 с. URL: <https://studies.in.ua/krestovska-nm-teorija-derzhavy-i-prava/1595-rozdl-22-yuridichna-vdpovdalnst.html> (дата звернення: 01.07.2024).

80. Крижановська В. А. Адміністративна відповідальність в адміністративному праві України: сучасне розуміння, нові підходи. 2016. URL: http://www.lp.edu.ua/sites/default/files/dissertation/2016/3969/avtor_kryzhanovska.pdf (дата звернення: 10.10.2024).

81. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення: 24.02.2024).

82. Кройтор В. А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 192–198. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/46.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

83. Ладиченко В. В. Законотворчі й формально-правові ризики імплементації європейських стандартів прав людини для інституту юридичної відповідальності в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 1(43). С. 933–939.

84. Ладиченко В. В., Мозолюк-Боднар Л. М. Становлення механізмів юридичної відповідальності держав-членів ЄС. *Економіка. Фінанси. Право*. 2026. № 1. С. 52–55.

85. Ладиченко В. В., Мозолюк-Боднар Л. М. Актуальні проблеми імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності 2025. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2025. Випуск 92. С. 99–106.

86. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Видавничий дім Гельветика. 2018. 480 с.

87. Лепісевич П. М. Конституційна відповідальність в Україні в умовах воєнного стану. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану*. 2022. С. 133–136. URL: http://megalib.com.ua/content/11025_Konstityciina_vidpovidalnist_v_Ukraini_v_umovah_voennogo_stanyu.html (дата звернення: 25.07.2024).

88. Липитчук О. Історико-правовий огляд джерел права середньовічних франків. *Grail of Science*. 2024. № 35. С. 87–94. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science> (дата звернення: 25.07.2024).

89. Лощихін О. М., Санжарова Г. Ф., Бинюк Н. М. Середньовічний шлюб в гендерному вимірі: жінка і сім'я згідно з приписами канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 1 (10). С. 28–36.

90. Луцик Ю. О. Концептуальна модель дослідження заходів забезпечення економічної безпеки України. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2025. № 23. С. 58–66.

91. Маймескулов Л. М., Тихоненков Д. А., Россіхін В. В., Власенко С. І. Історія держави і права зарубіжних країн: для студ. Вищ. Навч. Закл. Х.: Право. 2011. 520 с.

92. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закла. і ф-тів. Київ. 2001. 347 с.

93. Мельничук Н. Ю. Поняття «злочин» та «покарання» у трактуванні Чезаре Беккарія в контексті ідей Просвітництва. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 3. С. 371–379.

94. Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 24–30.

95. Мироненко О. Декларація прав людини і громадянина 1789 року. Політична енциклопедія. Київ: Парламентське видання. 2011. 807 с.

96. Мицик Л. М. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007) К. : Академ видав. 2008. 544 с.

97. Мозолюк-Боднар Л. М. Дієвість юридичної відповідальності: теоретико-правові засади. *Галицькі студії: юридичні науки*. 2023. № 4. С. 7–11.
98. Надежденко А. О. Правоохоронні органи як суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 4. С. 1–12.
99. Нечипорук Г. Ю., Бисага Ю. М., Берч В. В., Дешко Л. М., Бисага Ю. Ю., Нечипорук К. О. Конституційне право на звернення до Європейського суду з прав людини та механізм реалізації права на виконання його рішень: Монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У». 2020. 196 с.
100. Німецьке Цивільне уложення: Закон Федер. Респ. Німеччина: станом на 10 серп. 2021 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html (дата звернення: 14.03.2024).
101. Огризько С. О. Правові засоби протидії фінансовим злочинам як елемент забезпечення економічної безпеки в умовах війни. *Трансформаційні процеси безпекового середовища у воєнний час: зб. доп. за результатами Кругл. столу* (м. Кам'янське, 20 берез. 2025 р). ГО «Молодіжна Організація Починаючих Лідерів. Кам'янське: ГО МОПЛ. 2025. С. 72–75.
102. Оніщенко Н. М. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: монографія. Київ: Юрид. думка. 2009. 216 с.
103. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. 2012. №8. 62–67.
104. Підпригора О. А. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер. 2003. 512 с.
105. Пісоцька О. «Право на надію»: заміна покарання у вигляді довічного позбавлення волі в українських реаліях. 2021. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/205067_pravo-na-nadyu-zamna-pokarannya-u-viglyad-dovchnogo-pozbavlennya-vol-v-ukranskikh-realyakh (дата звернення: 20.06.2024).

106. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2009.

107. Подорожній Є. Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність». *Вісник ХНУВС*. 2014. № 3 (66). С. 6–15.

108. Попелюшко В. О. Презумпція невинуватості за законом на грані закону та поза його межами. *Часопис Академії адвокатури України*. 2008. № 1 (1). С. 78–82.

109. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 09.10.2024).

110. Про внесення змін до Положення про порядок здійснення помилування: *Указ Президента України №838/2023*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8382023-49297> (дата звернення: 09.10.2024).

111. Про судоустрій і статус суддів : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 06.03.2024).

112. Протокол №7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n525 (дата звернення: 07.12.2024).

113. Пустовар В. Аналіз міжнародного досвіду побудови інституцій економічної безпеки. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2025. 1 (77). С. 140–145.

114. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 6-те. Харків : Консум. 2002. 160 с.

115. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. Посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів. Край. 2007. 192 с.

116. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 р.: станом на 16 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 23.01.2024).

117. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.12.2009 року у справі «Шагін проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_612#Text (дата звернення: 31.03.2024).

118. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : Рішення КСУ № 15-рп/2004 від 02. 11. 2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 41.

119. Рішення КСУ від 25 червня 2019 року № 7-р/2019 у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чернобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text> (дата звернення: 05.02.2024).

120. Рішення КСУ від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік». URL:

https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf (дата звернення: 09.08.2024).

121. Рішення КСУ від 8 червня 2016 року № 3-рп/2016 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-16#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

122. Сабадуха В. Пріоритет духовного над матеріальним як онтологічна засада життєдіяльності людини й суспільства. *Практ. філософія*. 2014. № 3. С. 153–160.

123. Сабадуха М. В. Ідея справедливості як необхідна умова розв'язання глобальних проблем. *Практ. філософія*. 2017. № 1. С. 10–18.

124. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. http://pjuv.nuoua.od.ua/v6_2021/6_2021.pdf

125. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. 2022. № 7. С. 51–55. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>

126. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30–35.

127. Середа В. В. Дисциплінарна відповідальність: поняття, принципи та види. *Університетські наукові записки*. 2014. № 1. С. 18–25.

128. Сердюк А.І. Теорія держави і права: навчальний посібник. Дніпропетровськ, 2010. 314 с.

129. Скоморовський В. Б., Корольова В. В. Міжнародні стандарти регулювання юридичної відповідальності за правопорушення в Інтернеті. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 12 (42). С. 1411–1419.

130. Скоморовський В. Б., Корольова В. В., Степаненко Н. В. Значення інституту громадянського суспільства як механізму забезпечення державної політики у сфері прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. № 2. С. 3–8.

131. Сліпченко С. О. Межі застосування поняття «цивільно-правова відповідальність». *Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвеевські цивілістичні читання*. 2019. С. 267–271.

132. Сліпченко С. О., Шишка Р. Б. Римське приватне право в схемах. Х.: ХНУВС. 2003. 350 с.

133. Смородинський В. Правова визначеність: правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. 185–201.

134. Сокурєнко В. Легітимні очікування як об'єкт цивільних прав і судового захисту за практикою ЄСПЛ. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп.учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна* (Харків, 21 травня 2021 р.). 2021. С. 74–76.

135. Соломонова О. Ю., Дмитрук І. М. Історичні етапи розвитку романо-германської правової сім'ї. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 46. С. 237–247.

136. Справа «Харченко проти України». Заява N 40107/02. 2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення: 11.01.2024).

137. Справа «Боротюк проти України» (Borytyuk v. Ukraine), заява № 33579/04, рішення від 16 березня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_704#Text (дата звернення: 04.12.2024).

138. Справа «Грубник проти України». Заява № 58444/15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f52#Text (дата звернення: 26.12.2024).

139. Справа «Довженко проти України» (Заява № 36650/03). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-174579%22%5D%7D> (дата звернення: 22.01.2024).
140. Старинський М. В., Завальна Ж. В. Парадигми в праві: реальність сучасної юридичної науки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №1. С. 58–64. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.8> (дата звернення: 23.12.2025).
141. Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). 1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_144#Text (дата звернення: 01.09.2024).
142. Степаненко Н. В., Скоморовський В. Б. Відповідальність медіаторів: міжнародні стандарти та виклики для України. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 10 (40). С. 579–592. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-10\(40\)-579-592](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-10(40)-579-592) (дата звернення: 23.12.2025).
143. Степанюк С. Правова система незалежної України: основні аспекти. *The 9th International scientific and practical conference «Formation of the personality of a specialist as a subject of self-creation»* (October 29–November 01, 2024). Ostrava. Czech Republic. International Science Group. 2024. 297 p.
144. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №3. С. 216–220. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.35> (дата звернення: 23.12.2025).
145. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис... канд. юрид. наук. Одес. нац. юрид. акад., 2008. 19 с.
146. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. 2006. 688 с.
147. Теорія держави і права: Конспект лекцій. Суми: Ініціатива. 2002. 96 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi28/0020973.pdf> (дата звернення: 06.02.2024).

148. Терещук М. М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. С. 18-21.
149. Тихомиров О. О., Мікуліна М. М., Іванов Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки. Київ: Кондор-Видавництво. 2016. 332 с.
150. Ткаченко А. А. Юридична відповідальність – інститут права. *Право і держава: теорія і практика*. 2011. № 12. С. 21–25.
151. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77.
152. Фальковська Л. М. Справедливість як предмет соціальнопсихологічного дослідження. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2011. № 11. С. 290–299.
153. Фулей Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 39–45.
154. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Роздаткові матеріали. К.: ВАІТЕ, 2013. 56 с.
155. Функції юридичної відповідальності: поняття та види. URL: <https://studies.in.ua/teorija-derzhavy-ta-prava-lekcii/4409-funkeyi-yuridichnoyi-vdpovdalnost-ponyattya-ta-vidi.html> (дата звернення: 26.05.2024).
156. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. Загальна теорія держави і права : Підручник для студентів, юридичних вищих навчальних закладів. Харків : Право. 2009. 584 с.
157. Човган О. В., Мельникович М. С. Дисциплінарна відповідальність. Студентські наукові дискусії поза форматом: *матеріали X Міжнародної наукової конференції* (м. Івано-Франківськ, 19 квітня 2023 року). Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 343–347.

158. Шаповал В. М. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні. *Право України*. 1996. № 9. С. 49–53.
159. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Правові джерела українського кримінального права у XVI–XVII ст. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2024. Вип. 1 (14). С. 42–50. DOI: 10.33244/2617-4154-1(14)-2024-42-50 (дата звернення: 23.12.2025).
160. Шемшученко Ю. С. Гередітас. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 1998. Т. 1 : А–Г. 672 с.
161. Шемшученко Ю. С. Закони 12 таблиць. Юридична енциклопедія : [у 6 т.]. К: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
162. Шемшученко Ю. С. Легісакційний процес. Юридична енциклопедія: [у 6 т.]. К. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. 792 с.
163. Шумакова К. О. Поняття і природа правомірної поведінки. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 трав. 2025 р.)*. Вінниця: ХНУВС. 2025. С. 152–154.
164. Щербанюк О. В., Бзова Л. Г. Застосування принципу юридичної визначеності при розгляді адміністративних справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 364–367.
165. Ювсечко Я. Роль правової освіти у формуванні правової культури громадян України в контексті євроінтеграції. *EUROPEAN PERSPECTIVE: міждисциплінарний дискурс у контексті сучасних викликів і можливостей: збірник тез доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 29 лютого 2024 р.)*. / Заг. ред. та упорядк.: Цимбалюк І. О. Луцьк : Вежа-Друк. 2024. С. 219–223.

166. Яковлєв А. А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.11. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х. 2009. 20 с.
167. Яцковина В. В. Міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 49–53.
168. A. and B. v. Norway. № 24130/11 and 29758/11. 2016. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22002-11287%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22002-11287%22%7D) (дата звернення: 08.11.2024).
169. Abbot K.W. Hard and soft law in international Governance. *International Organization*. 2000. Vol 54. No 3. Pp. 441–456.
170. Adams T. Coercive Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42. No. 2. P. 661–679.
171. Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption. 2003. URL: <https://rm.coe.int/168008370e> (дата звернення: 15.11.2024).
172. Arendt H. Responsibility and Judgment / edited by Jerome Kohn. New York : Schocken Books, 2005. 336 p.
173. Blackstone W. The Commentaries on the Law of England: the legal treatise. London : John Murray, Albemarle Street, 1876. 496 p.
174. Blackstone's Commentaries on the Laws of England. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/30802> (дата звернення: 21.01.2024).
175. Book the Fourth – Chapter the First : Of the Nature of Crimes, And Their Punishment. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/blackstone_bk4ch1.asp#:~:text=and%20and%20of%20which%20forms,b (дата звернення: 29.04.2024).
176. Burmych and Others v. Ukraine. 2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:\[%22001-192193%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22001-192193%22%7D) (дата звернення: 17.10.2024).
177. Case of Chiragov and others v. Armenia. (Application no. 13216/05). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-155353%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-155353%22%7D) (дата звернення: 08.01.2024).

178. Case of Hirsi Jamaa and Others v. Italy. (Application no. 27765/09). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-109231%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-109231%22]}) (дата звернення: 28.06.2024).

179. Case of Hornsby v. Greece, no. 18357/91, judgment of 19 March 1997, § 40. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58020%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58020%22]}) (дата звернення: 12.06.2024).

180. Case of Vinter and others v. The United Kingdom. Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10. 2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-122664%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122664%22]}) (дата звернення: 06.05.2024).

181. Case of Volkov v. Ukraine, no. 21722/11, ECHR Judgment of 9 January 2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-115871%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115871%22]}) (дата звернення: 25.05.2024).

182. Case of O'keeffe v. Ireland. (Application no. 35810/09). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-140235%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-140235%22]}) (дата звернення: 11.09.2024).

183. Case of The Sunday Times v. The United Kingdom. Application no. 6538/74. 1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-57584%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57584%22]}) (дата звернення: 09.08.2024).

184. Case Blanco. 8 February 1873. URL: <https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/french/case.php?id=1021#:~:text=liable%20under%20articles%201382%2C%201383,workers%20employed%20by%20administrationdes%20tabacs> (дата звернення: 07.04.2024).

185. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG#:~:text=ARTICLE%2013%20Right%20to%20an,ARTICLE%2014%20Prohibition%20of%20discrimination (дата звернення: 01.01.2024).

186. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva, 22 August 1864. URL: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/120?OpenView> (дата звернення: 02.08.2024).

187. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. URL: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/180?OpenView> (дата звернення: 31.12.2024).

188. Coke E. The first part of Institutes of the law of England, or, a commenlary upon Littleton. 18th ed. London : J. & W.T. Clarke. 1823. 1622 p.

189. Delict. Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/delict> (дата звернення: 13.12.2024).

190. Demarcating the Margin: Positive Obligations under Article 14 of the European Convention on Human Rights. 2018. URL: <https://cjel.law.columbia.edu/preliminary-reference/2018/demarcating-the-margin-positive-obligations-under-article-14-of-the-european-convention-on-human-rights/#:~:text=,to%20investigate%20and%20punish> (дата звернення: 25.11.2024).

191. Donoghue v Stevenson AC 562 All ER. 1932.

192. Dzehtsiarou K. European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights. *German Law Journal*. 2011. № 12(10). P. 1730–1745.

193. Engel and Others v. the Netherlands. Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72. 1976. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-57479%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57479%22]}) (дата звернення: 16.08.2024).

194. Francovich principle. 2007. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/francovich-principle#:~:text=The%20European%20Court%20of%20Justice,resulting%20principle%20of%20state%20liability> (дата звернення: 26.10.2024).

195. Francovich v. Italy (1991). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61990CJ0006> (дата звернення: 10.05.2024).

196. Gallo A. *Understanding Military Doctrinal Change During Peacetime*. 2018. 353 p.

197. German Civil Code (BGB). URL: https://moodle2.units.it/pluginfile.php/441816/mod_resource/content/1/DE_BGB.pdf#:~:text=Title%2027%20%E2%80%93%20Torts%20Section,is%20intended%20to%20protect%20another (дата звернення: 12.07.2024).

198. Grabenwarter C. *European Convention on Human Rights: Commentary*. München, Germany: C.H. Beck, 2014. Print. URL: https://lib.uva.nl/discovery/fulldisplay?docid=alma990034639120205131&context=L&vid=31UKB_UAM1_INST:UVA&lang=en (дата звернення: 01.05.2024).

199. GRECO. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Evaluation Report – Ukraine. Strasbourg: Council of Europe, 2017. URL: <https://www.coe.int/en/web/greco/evaluations/round-4> (дата звернення: 20.04.2024).

200. Grundlagen of Legal Responsibility and Guaranteeing the Efficacy of Measures in Compliance with European Human Rights Standards / Nataliia Zahrebelna, Andrii Dubovoi, Oleksandr Vashchuk, Serhii Sadovyi, Alla Pyshna// *Yustisia Jurnal Hukum*. 2024. T. 13. № 2. С. 189–209. DOI: <https://doi.org/10.20961/yustisia.v13i2.79537>

201. Guide on Article 7 of the European Convention on Human Rights No punishment without law: the principle that only the law can define a crime and prescribe a penalty. 2021. 29 p.

202. Henderson Jr.J., Twerski A.D. *Products Liability: Problems and Process*. Aspen Publishing. 2021. P. 26.

203. Herbert B. The King Can Do No Wrong. *Virginia Law Review*. Mar., 1925. Vol. 11. № 5. Pp. 349–371.

204. Jordan's obligations under international law. URL: <https://www.hrw.org/reports/2004/jordan0404/6.htm#:~:text=By%20definition%20%E2%80%9Chonor%E2%80%9D%20crimes%20are,%E2%80%9D135> (дата звернення: 01.07.2024).

205. Kaplina O., Fomin S. Proportionality of Interference with the Right to Peaceful Enjoyment of Property During the Seizure of Property in Criminal Proceedings in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2020. № 4 (8). P. 246–264.

206. Kaplina O., Tumanyants A. ECtHR Decisions That Influenced the Criminal Procedure of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 1(9). P. 102–121.

207. Kennedy D. The Structure of Blackstone's Commentaries. *Buffalo Law Review*. 1979. Vol. 28. № 2. P. 205–382.

208. Kryvolapov proty Ukrainy (Zaiava No 5406/07): Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 02.10.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d94#Text (дата звернення: 28.06.2024).

209. Langford I. Fair Trial: The History of an Idea, *Journal of Human Rights*. 2009. № 8 (1). P. 37–52.

210. Lebach case, Bundesverfassungsgericht, 1977. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1977/06/ls19770621_1bvl001476en.html (дата звернення: 13.09.2024).

211. Lehrveranstaltung K. B. Schlüsseltexte und -dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus. Die drei Nürnberger Gesetze vom 15. September 1935 (und Durchführungsverordnungen). URL: http://www.kurt-bauer-geschichte.at/PDF_Lehrveranstaltung%202008_2009/13_Nuernberger_Gesetze.pdf. (дата звернення: 13.10.2024).

212. Lind A-S. and Strand M. A New Proportionality Test for Fundamental Rights? *European policy analysis*. 2011. № 7. URL: https://www.sieps.se/en/publications/2011/a-new-proportionality-test-for-fundamental-rights-20117era/Sieps_2011_7era.pdf (дата звернення: 09.06.2024).

213. Lomaka V.S. Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2022. № 159. С. 105–128.
214. *Miracula Sancti Swithuni. Acta Sanctorum. Iulii. T. 1.* Antwerpen, 1719. P. 335–336.
215. O’Gorman F. *British Conservatism: Conservative Thought from Burke to Thatcher.* Longman Publishing Group, 1986. 237 p.
216. Oliver L. The beginnings of English law. Toronto. 2002. P. 93–94.
217. Ozturk v. Germany. Application no. 8544/79. 1984. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57553%22%5D%7D> (дата звернення: 17.03.2024).
218. Pine Valley Developments Ltd. v. Ireland: Judgment of 29 November 1991 (Application no. 12742/87). *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57711%22%5D%7D> (дата звернення: 18.10.2024).
219. *Principles of European Tort Law: Text and Commentary.* Wein, NewYork. 2005. 282 p.
220. Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf#:~:text=The%20fact%20that%20a%20person,law%2C%20provided%20a%20moral%20choice (дата звернення: 31.07.2024).
221. Prosperetti L. Estimating Damages to Competitors from Exclusionary Practices in Europe: *A Review of the Main Issues in the Light of National Courts’ Experience* (February 2009). URL: <https://ssrn.com/abstract=1551276> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1551276> (дата звернення: 07.10.2024).
222. Rawls J.A *Theory of Justice*. 1971, revised edition 1999. URL: <https://giuseppesarograssi.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/rawls99.pdf> (дата звернення: 21.06.2024).

223. Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities. Council of Europe. 2010. URL: <https://www.ency.eu/index.php/node/385> (дата звернення: 15.07.2024).

224. Spielmann D. Judgments of the European Court of Human Rights Effects and Implementation. Conference at the Paulinerkirche Göttingen Georg-August-University, Göttingen 20 September 2013. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/speech_20130920_spielmann_gottingen_eng. (дата звернення: 03.09.2024).

225. Supervision of the execution of judgments of the European Court of Human Rights 2022 – 16th Annual Report of the Committee of Ministers . 2023. URL: <https://edoc.coe.int/en/european-convention-on-human-rights/11584-supervision-of-the-execution-of-judgments-of-the-european-court-of-human-rights-2022-16th-annual-report-of-the-committee-of-ministers.html> (дата звернення: 21.05.2024).

226. Tănase O. Regulatory consolidation of coercion as a prerogative of the rule of law: A literary review. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. Vol. 12. № 4. P. 84–94.

227. Teacher L. Proportionality as a Ground of Judicial Review. November 2013. URL: <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/constitutional-law/proportionality-as-a-ground-of-judicial-review-constitutional-law-essay.php?vref=1> (дата звернення: 24.02.2024).

228. The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. 1789. URL: <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen#:~:text=Article%208> (дата звернення: 30.11.2024).

229. The Evolution of Tort Law. Understanding Legislative History and Its Impact on Policy and Practice. 22 June 2025. URL: <https://www.numberanalytics.com/blog/evolution-tort-law-legislative-history-policy-practice> (дата звернення: 31.01.2025).

230. The Magna Carta Conference. A landmark conference on Magna Carta and its world showcasing major new discoveries, hosted by the AHRC's Magna Carta Project, 17–19 June 2015. URL: <http://www.magnacartaresearch.org/static/conference/downloads/MCP%20Conference%20programme.pdf>. (дата звернення: 28.03.2024).

231. Theoretical Basis of Implementation of International Standards and European Principles in Ukrainian Legislation. 2020. URL: <https://www.abacademies.org/articles/theoretical-basis-of-implementation-of-international-standards-and-european-principles-in-ukrainian-legislation-9399.html#:~:text=Besides%2C%20there%20are%20significant%20weaknesses,to%20the%20Constitution%20of%20Ukraine> (дата звернення: 31.03.2024).

232. Tribunal des conflits (French Tribunal of Conflicts). February 8, 1873, Blanco. URL: <https://mafr.fr/en/article/tribunal-des-conflits-2/#:~:text=Tribunal%20des%20conflits%20,the%20State%20still%20reported> (дата звернення: 18.01.2024).

233. Twenty Years of the ECHR in Ukraine. 2017. URL: <https://www.ejiltalk.org/twenty-years-of-the-echr-in-ukraine/> (дата звернення: 17.11.2024).

234. Tyrer v. the United Kingdom. Application no. 5856/72. 1978. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57587%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57587%22]}) (дата звернення: 02.01.2024).

235. Ukraine's path to EU membership: adapting the legal framework in wartime. 2024. URL: <https://www.eui.eu/news-hub?id=ukraines-path-to-eu-membership-adapting-the-legal-framework-in-wartime#:~:text=Enrico%20Albanesi%3A%20In%202023%2C%20the,lobbying%20in%20line%20with%20European> (дата звернення: 04.11.2024).

236. United Nations Convention against Corruption, adopted by General Assembly resolution 58/4 of 31 October 2003. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html> (дата звернення: 12.08.2024).

237. Venice Commission. Opinion on the Draft Law on Anti-Corruption Courts (Ukraine). CDL-AD(2018)006. Strasbourg, 2018. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2018\)006](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2018)006) (дата звернення: 29.07.2024).

238. Venice Commission. Report on the independence of the judicial system Part I: The independence of judges. URL: <https://rm.coe.int/1680700a63> (дата звернення: 16.08.2024).

239. Verein Klima Seniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, App no. 53600/20 (ECtHR, 9 April 2024). URL: <https://ennhri.org/news-and-blog/the-grand-chamber-of-the-european-court-of-human-rights-issues-groundbreaking-judgment-on-climate-change-and-human-rights/> (дата звернення: 07.07.2024).

240. Wash. U.L. Rev. 1249 (2007-2008). Technological Due Process. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/walq85&div=38&id=&page=> (дата звернення: 17.09.2024).

241. Webber T. The European Convention on Human Rights and the Living instrument doctrine: an investigation into the Convention's constitutional nature and evolutive interpretation. University of Southampton, Doctoral Thesis, 2016. 340 p.

242. Weber M. Politics as a Vocation URL: <https://web.archive.org/web/20130319092642/http://anthropos-lab.net/wp/wp-content/uploads/2011/12/Weber-Politics-as-a-Vocation.pdf> (дата звернення: 29.02.2024).

243. Wehberg H. Pacta Sunt Servanda. American Journal of International Law. 1959. № 53(4). P. 775–786.

244. Weir JA. Negligence – Duty of Care – Foreseeability. *The Cambridge Law Journal*. 1964. № 22(1). P. 23–25.

245. Yaremak Z., Danyliuk L., & Kobetska N. Application of the Principle of Proportionality in Regulating Environmental Conflicts: An Experience of Ukraine. *Journal of Environmental Law & Policy*. 2024. № 4 (2). P. 235–254.

ДОДАТКИ*Додаток 1***Список публікацій здобувача наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право
Ващука Олександра Сергійовича***Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:*

1. Ващук О. Тенденції розвитку наукових знань про юридичну відповідальність у системі права. Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». 2023. № 2 (80). С. 6-11. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.2.1>
2. Oleksandr Vashchuk, Nataliia Zahrebelna, Andriy Dubovoy, Serhii Sadovyi, Alla Pyshna. Grundlagen of Legal Responsibility and Guaranteeing the Efficacy of Measures in Compliance with European Human Rights Standards. Yustisia Jurnal Hukum. Vol. 13 №. 2 (2024). Pp.189-209. DOI: <https://doi.org/10.20961/yustisia.v13i2.79537>
3. Ващук О.С. Вплив Конвенції та практики ЄСПЛ на правову доктрину: доктринальні засади. Наукові інновації та передові технології. 2025. №. 4 (44). С. 1550-1557. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-4\(44\)-1550-1557](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-4(44)-1550-1557)
4. Ващук О.С. Пропорційність як конвенційний стандарт юридичної відповідальності: аналіз критеріїв ЄСПЛ. Актуальні питання у сучасній науці. 2025. №. 4 (34) С. 588-594. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4\(34\)-588-594](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4(34)-588-594)
5. Ващук О.С. Принцип законності в системі юридичної відповідальності: європейські імперативи та національна адаптація. Наука і техніка сьогодні. 2025. №. 4 (45). С. 43-51. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-4\(45\)-43-51](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-4(45)-43-51)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Ващук О.С. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. Реалізація конституційного права на свободу пересування в

умовах війни: правові стандарти та практичні можливості: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 24 лютого 2023 р.).

7. Ващук О.С. Роль історичних чинників у формуванні інституту юридичної відповідальності. Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід: матеріали II Міжнародної наукової конференції (м.Вінниця, 5 травня 2023 р.). <https://archive.mcn.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/05.05.2023/26>

8. Ващук О.С. Юридична відповідальність: поняття, види. Діяльність органів публічної влади України в умовах війни: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 11 травня 2023 р.).. С. 21-23.

9. Ващук О.С. Особливості розвитку інституту юридичної відповідальності у епоху Середньовіччя. Міжнародний фактор перемоги України над московією: правові, інституційні, матеріально-технічні складові матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 2 червня 2023 р.). Ужгород. 2023. С. 17-20.

10. Ващук О.С. Основні досягнення на шляху євроінтеграційного курсу України та значення гармонізації законодавства зі стандартами і вимогами Європейського Союзу. Global Society in Formation of New Security System and World Order: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference (м. Дніпро, 27-28 липня 2023 р.). <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/08/Conference-Proceedings-July-27-28-2023-1.pdf>

11. Ващук О.С. Міжнародні угоди та конвенції, спрямовані на розвиток інституту юридичної відповідальності. Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне, 19 жовтня 2023 р.). <https://doi.org/10.5281/zenodo.8432554>

12. Ващук О.С. Міжнародно-правові стандарти права на життя. Міжнародна науково-практична конференція «Права людини в період збройних конфліктів» (м.Одеса, 3 листопада 2023 р.). С. 325-332.

13. Ващук О. Еволюція поглядів на інститут юридичної відповідальності в сучасному праворозумінні. О.Ващук, Н.Загребельна. VI Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (м. Київ, 05 грудня 2024 р.). Київ, 2024. КРОК. <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2589>

14. Ващук О.С. Виклики реалізації положень Європейської конвенції з прав людини та рішень ЄСПЛ в Україні. Право людини на мир: доктрина та сучасні проблеми правового забезпечення: матеріали міжнародної правової школи,(м. Ужгород, 30 січня 2025 р.) Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 25-28.

15. Ващук О.С. Початкові форми юридичної відповідальності та їх розвиток в античних державах. Правові проблеми мобільності в умовах надзвичайних режимів: конституційні, економічні, соціальні, культурні та духовні аспекти: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 27 лютого 2025 р.) Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 17-20.

16. Ващук О.С. Особливості розвитку інституту юридичної відповідальності у Новий час. Українська жінка в умовах війни: міждисциплінарний дискурс: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 28 березня 2025 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 16-20.

17. Ващук О.С. Нова парадигма юридичної відповідальності: концептуальні підходи. The 12th International scientific and practical conference «Science in the modern world: innovations and challenges» (August 7-9, 2025). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2025. С. 249-253.

18. Ващук О.С. Функціональне призначення сучасного інституту юридичної відповідальності. Science and Technology: Theory, Practice and Progress: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity. September 3-5, 2025. Krakow, Poland. С.113-115.